

**TÜRKMENBAŞY ADYNDAKY TÜRKMENISTAN MILLI
GOLÝaZMALAR INSTITUTY**

**YRAK WE HORASAN
SELJUKLARYNYŇ
TARYHY**

I

Aşgabat – 2003 ý.

TERJIMIÇINIŇ GIRIŞ SÖZI

Türk taryh institutynyň başlygy, halypam Şemseddin Günaltaýyň tabşyrygy boýunça terjime edilen *Bundarynyň Yrak Seljuklary* hakyndaky «*Zubdatyn-Nusra we Nuhbetyl-Usra*» atly eseriniň ähmiýeti hem-de onuň üç awtor tarapyndan nähili ýagdaýda ýazylandygy barada giňişleýin maglumat bermegi zerur hasaplamalarys. Çünki bu eseriň arap dilindäki tekstini neşir eden Hutsmanyň fransuz dilindäki sözbaşysy-nyň terjimesini kitabyň başynda ýerleşdirdik, şol sebäpli mesele öz-özünden aýdyňlaşar. Hutsma sözbaşysynda eseriň arapça teksti, onuň gelip ýeten nusgalary, eseriň awtorlary hakynda giňişleýin maglumat berýär. Ýöne Hutsmanyň sözbaşysy-nyň çuň mazmunlydygyna garamazdan, onda eseri gysgaldan üçünji awtoryň terjime-haly ýetmezçilik edýär. Hatda sözbaşyda üçünji awtoryň terjimehalynyň näme üçin berilmändigini aýdyňlaşdyrylmaga syna-nyşylandygyna-da gabat gelmeýäris. Biz eser we onuň awtorlary hakynda Hutsmanyň aýdanlaryny gaýtalamaklyga zerurlygyň ýokdugyny nazara tutup, şulara ünsüňizi çekmek

isleýäris. Bu eser *Yrak* seljuk-larynyň taryhyna degişli ýazylan eser-leriň iň ähmiýetlisidir. Üçünji awtordan söz açmadyk ýagdaýymyzda, birinji awtor eserde diňe öz gören we hakydasynda galan wakalaryny, ikinji awtor bolsa öz gören hem-de wakalara şaýat bolan kişileriň maglumatlaryny beýan edipdir. Kitapda ütsünde durup geçmeli ýene bir mesele bar. Ol hem bolsa wakalaryň beýan edilişiniň kapyýalaşdyrylmaga synanyşylmagydyr. Munuň netijesinde eser terjime edilen döwründe örän uly kynçylyklara gabat gelindi. Şol bir manyny berýän sözleriň her birine aýry bir söz tapmak bilen baglanyşykly ýüze çykýan kynçylyk, megerem terjimeçilik işi bilen meşgul-lanýanlara düşnükli. Şonuň üçin käbir sözleriň manysyny özünde jemleýän adalgany tapmagy başarmadygymyz üçin olary berlişi ýaly ulanmaga mejbur bolduk.

Eserdäki käbir bölümleri sözme-söz terjime etmeginiň mümkin dældigi üçin ony ýaýyň içinde başga görnüşde etmäge çalyşdyk. Iki görnüşde terjime etmek mümkinçiligi bolan ýerlerde «ýa-da» baglaý-jysyny ulanyp iki görnüşde terjime etdik. Ýöne bu düzgün eseriň hemme ýerinde saklanmadyk. Käbir ýerlerde teksti sözme-söz terjime etdik, öz dilim bilen beýan eden bölümim ýaýyň içine aldyk, käte bolsa tekstiň sözme-söz terjimesini ýaýyň içine aldyk. Munuň bilen birlikde, mümkin boldugyça tekstden uzaklaşmazlyga, ony ýoýmazlyga jan etdik. Tekstiň, düşündi-rişleriň we sözbaşynyň terjimelerinde duş gelýän aýratynlyklar

tekstden daşlaş-mazlyk üçin çekilen zähmetiň subutnama-sydyr.

Ýaýyň içine alnan sözlerdir sözlemler diňe ýokarda belläp geçilenler bilen çäklenmeyär. Tekstdäki düşündiriliş zerur diýip hasap edilen sözler we käbir sözleriň başgaçarak manyda gelmegi hem ýaýyň içinde görkezilendir.

Terjime de çykgytlarda *Ibn Esiriň* taryh kitabyndaky çykgytlardan hem peýdalandyk. Çykgytlardaky maglumatlaryň käbiri tekstiň bölümlerindäki maglumatlar bilen gabat gelip, ony has-da aýdyňlyga gowuşdyrýan bolsa, käbir ýagdaýlar düýpden garşy garaýşy orta atýar. Biz şeýle maglumatlary deňeşdirmekligi we ondan netije çykarmaklygy okyjynyň paýynda goýduk. Kitaba girizilen düşündirişlerde wakalaryň taryhy taýdan beýan edilýändigini üçin olaryň çeşmelerden alnandygyny görkezmegiň zerurlygy ýokdur diýip hasap-ladyk.

Terjime edilen bu eseri *Togrul begiň* hökümdarlyk sürüp başlan döwründen gözba-şy alýandygy sebäpli, onda seljuklylaryň başlangyç döwürlerine degişli maglumatlar azdyr. Şeýle ýetmezçiliginiň az mukdarda, bolsa-da üstüni doldurmak üçin seljuklylaryň ilkinji ýyllaryna degişli *Ibn Esiriň* taryhyndaky käbir bölümleri ter-jime edip, kitapda ýerleşdirdik. Şol bölümler tertipleşdirilmedik hem bolsa okyjylara seljuklylaryň ilkinji ýylla-ry barada maglumatlary

berýär. Ibn *Esir* soňky döwrüň taryhçysy bolmasa-da, onuň berýän maglumatlary hakykatdan daşda dälidir.

Kitabyň başynda, ýagny sözbaşynyň yzyndan arapça teksti neşir eden Hut-smanyň fransuzça sözbaşysynyň türkçe terjimesi, soňra bolsa *Ibn Esiriň* taryhyn-dan alnan bölümler, kitabyň ahyrynda bolsa görgezgiç ýerleşdirilendir.

Terjimedäki nusgalaryň arasyndaky tapawudy görkezýän ýazgylar teksti neşir eden kişiniň ýazgylarydyr. Tekstiň nusga-larynyň arasyndaky şeýle tapawudy gör-kezýän ýazgylar örän köpdür. Ellerinde arapça teksti bolmadyk kişiler üçin bularyň köpüsiniň zerurlygy hem ýokdur. Şonuň üçin biz diňe tapawudyna degişli ýazgylar bilen manynyň üýtgemegine täsir edýän özboluşluklary görkezýän ýazgylary aldyk.

Türkmençe atlary arap harplary bilen türkmen dilinde nähili okalýan bolsa, latyn harplary bilen şol şekilde-de ýazdyk. Çünki bularyň başga görnüşde okalyş usuly hem bardyr. Bu okalyş usullarynyň käbirleri görkezgiçde görkezildi.

Sözümiziň soňunda eseri terjime eden döwrümüzde kömek beren käbir adamlara minnetdarlyk bildirmek isleýäris. Eseri terjime edenimizde düşünmeýän ýa-da şübhe edýän ýerlerimizi soramak we ynandyryjy jogaplary alyp halypam *Elmalyla Mehmet Hamdynyň*, *Ysmaýyl Saýybyň* hem-de häzirki Din işleri başlygy *Mehmet Şerefeddin Ýaltkaýanyň* kömeklerinden peýdalandyk. Fransuz dilini gowşak

bilýändigim üçin, neşiriň fransuz dilindäki sözbaşysyny terjime edip bolanymyzdan soňra, ony gözden geçirmekligi Stambul uniwersi-tetiniň edebiyat fakultetiniň talyby (ol şol döwürde gutardyş synaglaryna taýýar-lanýardy) *Ahmet Ateşden* haýyş etdik. Ol terjimäni başdan ahyryna çenli deňeş-dirip zerur bolan düzedişleri girizdi. Soňra Türk taryh institutynyň başlygy *Şemseddin Günaltay* munuň *Müsret Hydyr* tarapyndan gözden geçirilmeginiň zerurdygyny maslahat berdi.

Kywameddin Burslan
Ankara 1942-nji ýylyň
Sanjar aýynyň 7-i.

NEŞİRÇİNİN GİRİŞ SÖZÜ

İlkinji gezek neşir edilýän bu tekst uzak wagtdan bäri gündogarşynaslara mälîm-dir. Kuatremere (Quatremere) lingwistika degişli ýazgylarynda bu çeşmeden birnäçe gezek söz açýar. Defremeri (Defremery) bolsa ondan Gündogaryň taryhy bilen baglany-şykly işlerinde peýdalanydyr.

1886-njy ýylda *Baron fon Rozen* bu çeşmäniň bir nusgasyny rusça terjimesi bilen bilelikde neşir etdi¹. Kitabyň başynda onuň mazmuny, tekstiň biziň döwrümüzde gelip ýetişi, içindäki maglu-matlaryň we wakalaryň ähmiýeti bilen baglanyşykly garaýyşlaryny orta atyp-dyr. Şu jähtden seredenimizde, *Bundarynyň* eserini seljuklaryň taryhyndan aýry göz öňüne getirmek mümkin däl. Muňa garamazdan, eseriň ýeke täk şübhelî tarapy bardyr. Ol hem näme üçin *Ymadeddiniň* eserini neşir etmegiň ýerine

¹ Bu eserden bölek Russiýa Imperatorlygynyň arheologiýa jemgyetiniň «Zapiski» atly kitabynyň birinji tomunda (sah 189-202), biziň neşirimizde bolsa 38-41-nji sahypalarda berilýär. Gynansak-da, bu ýagdaýdan neşir edileninden soňra habardar bolduk Bu meselä biz sözbaşynyň ahyrynda seredip geçeris.

Ymadeddinden has soňra ýaşap geçen awtoryň gysgaldylan eseri çap edilýär diýen soragyň ýüze çykmagy mümkindir. 1886-njy ýylda kitabyň birinji jildi neşir edilende, men hem *Ymadeddiniň* eserini neşir etmegi göz önüne tutupdym. Ýöne orta çykan käbir ýagdaýlar sebäpli men pikirimi üýtgetmeli boldum. Şeýle ýagdaýlary göz önüne tutup, okyjy muňa dogry düşüner diýip umyt edýäris. Bu eser üç kişiniň gujur-gaýraty bilen dörän eserdir. Ilki bilen birnäçe ýatlamalar wezir *Anuşirwan ibn Halyt* «Futur zaman al-sudur we sudur zaman al-futur» «فتور زمان الصدور و صدور زمان الفتور» diýen şowhunly at bilen pars dilinde ýazylypdyr. Flýugel ony (Tepor temporis hominum principum et homines principes temporis teporis) «Wezirler döwrüniň fetreti² we fetret döwrüniň wezirleri» ady bilen terjime edipdir. Şol ýatlamalar awtoryň ýaşan döwründe, ýagny *Mälikşanyň* hökümdarlyk sürüp başlan döwründen, tä *Togrul ibn Muhammediň* wepatyna (1072-1134) çenli bolup geçen wakalary öz içine alýar. *Ymadeddin* şol ýatlamalary arap diline terjime etdi we özünden öňküleriň ýazmakdan saklanan birnäçe maglumatlary goşup, ony has-da baýlaşdyrypdyr. Ol eserine *Yrak we Horasan*

² Fetret – 1. Iki pygamber ýa-da patyşa arasynda pygambersiz ýa-da patyşasyz geçen döwür. 2. Yslam dinine görä hezreti Isa bilen hezreti *Muhammet* arasyndaky geçen döwür. 3. Iki hadysa arasyndaky döwür. 5. Hökümetiň güýjüniň gowşanyndan soňra düzgün-tertibiň täzeden dikeldilmegine çenli döwür. Seret. Prof. Hasan Eren. we beýlekiler Türkçe sözlük I jilt Türk Taryh institutynyň neşiraty Ankara, 1988. 497 sah.

Seljuklylarynyň doly taryhyny ol öz içine alýan sözbaşyny goşmak bilen bir hatarda, *Togrul begiň* ölüminden soňra bu nesilşalygyň çöküşine çenli bolup geçen wakalary hem ýatlap geçdi hem-de bu esere «Nusrat al-fitre we usrat al-fitre» «نصرة الفترة و عصرة» «الفطرة» diýen ady berdi. N. Khalniniň neşirinde onuň ady «Auxilium Languoris et refugium creaturarum» görnüşinde terjime edilipdir. Onuň yzysüre hijret asyrynda ýaşap geçen *el-Bundary* ony gysgaltdy. Ine, şol gysgaldylan soňky kitap «Zubda al-nusrat we nuhbat al-usrat» «زبدة النصرة ونخبة العصرة» adyny alypdyr. Bu «Usra kitabyndan saýlanan Nusra kitabyň gaýmagy» diý-mekdir³.

Kitaby ýazmaklyga gatnaşan ilkinji iki awtor öz ýatlamalary bilen bir hatarda kakalarynyň hem-de dost-ýaranlarynyň baş-dan geçirenlerine-de eserde uly orun beripdir. Biz bu iki awtoryň terjime-halyny hiç kimiň beýan etmändigini nazara tutup, örän sada bu iki ynsanyň terjime-halyndaky bolan häsiýetli aýratynlyklary bir ýerde jemläň wagtymyzda awtorlaryň hem-de okyjylaryň önündäki borjумыzy ýerine ýetirendiris diýip umyt etdik. Şol borjy ýerine ýetirmek bilen birlikde biz seljukly taryhynyň meselelerini gözden geçirmäge başladyk. Ýöne gözden geçirmeklik ýa-da seljukly taryhynyň birnäçe çylşyrymly meselelerini çözmek çuňňur mana eýe

³ H. Khal. III jiltiniň 539-njy sahypasynda we başga ýerde bu gysgajyk netijäni *Ymadeddine* degişli hasap etmek bilen ýalňyşypdyr.

däldir. Çünki, ol sadaja sözbaşynyň çäklerinde çözüljek meselelerden has göwrümi uludyr.

Her kimiň özüne mahsus garaýşy bar-dyr. Meniň pikirimçe, bir milletiň edebiýatynyň hem-de ylmynyň ösüşinde gaýtalanmajak täsirleri galdyran ýazyjyly-ryň, alymlaryň we taryhçylaryň ykbaly öz ýaşan döwründe uly güýç-kuwwata eýe bolan, emma özünden soňky nesillere hiç hili medeni miras goýup bilmän giden patyşa-lardan hem-de serkerdelerden has ýokary derejededir.

I

Eger *Anuşirwanyň* berýän maglumatlary hakykata golaý bolsa, onda Emewi haly-palaryndan *Abulmälik* şeýle diýipdir: “Bu eýranlylara haýran galýaryn. Olar mün ýyllap höküm süren bolsalar-da, bir gezek hem bize mätäç bolmadylar. Eýsem, biz bir asyrdan bäri döwleti dolandyryan hem bolsak olaryň kömeginden hiç wagt el çekip bilmedik”. Bu sözlerde hakykat bardyr. Ony türki ýa-da arap taryhçylary inkär edip bilmezler. Biz munuň ynandyryjy subutna-masyna *Seljuk* döwletiniň gurluşynda gabat gelýäris. Ýagyn söweşlerde türki halklaryň goşunlarynyň gahrymançylygy bilen ýeňiş gazanylandygyna hiç hili şübhamiz ýokdur. Ýslam dünýäsiniň topraklarynyň köp bölegi söweşde ýeňen tarapyň tabynlygyna giripdi. Ýeňijiler uly-uly mülkleri gan bilen ot belasyna hem bogup bilipdiler. Ýöne döwleti gurmakda, ýeňen hem-de ýeňlen tarapa laýyk dolandyryş edarasyny

döretmekde ýeňlen tarapyň tejribesinden hem biliminden peýdalanmaklyk örän ähmiýetli bolupdyr. Bu iş üçin hemişe dana adama zerurlyk döreýärdi. Şeýle döwürde bu wezipäni *Nyzamylmülk* atly bir eýranly şahs öz üstüne aldy. Bu görnükli şahsyň ýatlamalaryny, onuň terjimehalyny bu ýerde ýazmak mümkin däldir⁴. Kitabymyzda berýän maglumatlarymyza daýanyp *Nyzamylmülküň* döreden döwlet dolandyryşynyň gurluşy bilen sizi tanyşdyrmakçy.

Bu gurluş täze dolandyryş dessurynyň çykarylmagyndan başga zat däldir. Gün-batarda ähli halkyň hem-de dolandyryjy toparyň hökümdarlaryndan nusga alýandygy we dolandyryşyň şonuň şahsy başarnyk-ukybyna baglydygy baradaky düşüňjäniň höküm sürýändigini üçin ol ýurtlarda dolan-dyryş ulgamlarynyň onçakly ähmiýeti ýokdur. Edilmeli iş zerur bolan maglumatlary we hünärleri özüde jemleýän hünär-menleri taýýarlamakdan ybaratdyr. *Nyzamyl-mülk*, ine, şu wezipäniň üstünlikli çözülmeginiň hötdesinden geldi. Ol döwlet işine girmek isleýän sowatly ýaşlaryň ählisini hökümet edarasyna kabul etdi. Şol döwürde dolandyryşda baş sany döwlet bölümi bolup, ýolbaşçylyk wezipesi derejelere görä ýola goýlupdyr. Birinji bölüme wezir, ikinji bölüme maliýe işleri (mstewfi), üçünjü möhürçi (tugrai), dördünjü salgyt ýygnaýjy (mrit), başınjü bolsa umumy

⁴ H. Şefar (Ch. Schefar) munuň neşiri bilen meşhurdyr.

harby gözegçi (arez ne zey) ýolbaşçylyk edipdir⁵. Bu atlar we wezipeleri hakynda az mukdarda we örän az derejede ynandyryjy maglumat berip biler. Meselem: möhürçi (tugrai) sözi hökümdaryň permanyna laýyklykda möhür basan kişä berlipdir. Ýöne bu adamyň bagly bolan bölümi tutuş bir ýurduň diwanhanasydyr. Mundan başga-da mongol hem-de türki halklaryň emirleriniň aw-awlan wagtyny hoş geçirýän döwründe olar weziriň wezipesini-de ýerine ýetiripdirler.

Bölümde ýönekeý kätib bolup işe başlanlar aşakdaky derejeleri geçeninden soň, umumy harby gözegçi (aryz-ul-jeyiş) wezipesine geçipdir. Ondan soň salgyt ýygnaýjynyň orunbasary we salgyt ýyg-naýjy bolýar. Mundan soňra gezegi bilen beýleki galan derejeleri hem geçip wezirlige barýar. Ýöne wezir bolanlaryň hemmesi bu derejeleri gezekli-gezegine geçip wezir bolan dälidirler. Wezirlige saýlanýan kişileriň şeýle ýokary wezipä geçmeklerine köplenç soltanlyk köşgünde bolup geçýän dawa-jenjeller sebäp bolupdyr.

Bu dolandyryş dessurynyň sazlaşyk-ly işleşmegi üçin daşardan geljek zyýan-ly täsirlerden mümkin boldugyça uzakda durlupdyr. Ine, *Nyzamylmülkün*

⁵ 100 s. görnüşi ýaly bu bölümler *Apbasy* halypasy döwründe bölümlerden başga ada eedir. *Apbasy*lar döwründäki Diwan-üz-zimmama derek *Müstewfi*; *Diwan-ür-Ressil wel İnşa* derek *Tugraý*; *Diwan-ül Jünt weş Şakirie* derek *Aryz-ul-Jeyiş* atlary ulanylypdyr. Deňeşdiriň, *Fon Kremer*, *Culturgeschichte des Orients*, I, Müşrif bölümüniňde *Müstewfi* bölümi ýaly malie ministrigine bagly bolmagy mümkindir.

başarnygy şu ýerde aýdyň görnüşde ýüze çykyar. Ol iki patyşanyň hökümdarlygy döwründe arasyny bölmezden otuz ýyl şol bir wezipesinde oturmagy başardy. Ol bu wezipesinde örän mäkäm oturandygy üçin garrap, kuwwatdan gaçýança onuň wezipesine göz dikmek hiç kimiň akylyna-da gelmändir. Bölümdäki kätipleriň ählisi oňa sadyk bolup, boýun egipdirler. Örän köp sanly tarapdarlary we hyzmatkärleri göýä onuň göwresi ýalydy. Mundan başga-da onuň sekiz sany ogly bolup, ol ogullaryna döwlet dolandyry-şynda ýokary wezipeleri beripdir. Bularyň hiç biri kakasynyň derejesini tutup bilmeseler hem, käbirleri wezirlik dere-jesine çykmagyň hötdesinden gelipdir. Biz *Balhyň* dolandyryjysy bolup işlän *Nyza-mylmülküň* uly ogly *Jemalylmülkiň* taryhy-ny okanymyzda, hökümdaryň hem belli bir derejede *Nyzamylmülkden* çekinendigine göz ýetirdik. Hökümdaryň köşgünde *Jeferek* (kiçijik *Japar*) atly bir girdenek bolup-dyr. Bu girdenek *Nyzamylmülküň* hereket-lerine öýkünip degişýär ekeni. Bu habary eşiden *Jemalylmülk* gyssagly ýagdaýda *Balhdan Yspyhana* gelýär we hökümdaryň ýanynda girdenege gaharlanýar. Ol munuň bilen hem çäklenmän, ýygnak tamamlana-nyndan soň, *Japaregi* tussag etdirip, onuň dilini kesdirip, wagşylarça jeza beripdir. Hökümdar muňa gaharlanyndyr, emma gahary-ny içinde saklapdyr. Soňra ol *Nyzamylmülk* we *Jemalylmülk* bilen bilelikde *Nyşapura* barýar. *Nyşapurdan* yzyna gelýärkäler *Nyzamylmülk* bilen ýollary aýrylyşandan soň, hökümdar *Horasanyň*

dolandryjysyny ýanyňa çagyryp, *Nyzamylmülküň* ogluny öldürmegi höküm edýär, eger-de buýruk ýerine ýetirilmese öz kellesiniň kesiljekdigini aýdyp ony gorkuzýar. *Nyzamylmülkden* öz hojaýyny ýaly gorkan *Horasanyň* dolandry-jysy hilä ýüz urýar. Ol *Jemalylmülküň* kemakyl hyzmatkärleriniň birine awuly şerbet berdirip, ony öldürdýär. Bu hadysalardan habar eşiden hökümdar hiç bir zat bilmeýän kişi bolan bolup *Nyzamylmülk* bilen duşuşmaga howlugýar. Ol *Nyzamylmülke* gynanç bildirmek üçin eden zyýaratynda sözünüň arasynda şeýle diýýär: «Gynanma, men hem indi seniň bir ogluň bolaryn⁶». Hökümdaryň sözlerine jogap edip, *Nyzamylmülk*: «Hökümdara aýdyň, goý onuň tagty bilen meniň syýa çüýşäm (weziriň ilkinji alamatydyr) biri-birine örän berk baglydyr. Eger olaryň birini ýok etseň, beýlekisi hem öz-özünden ýok bolar» diýendigi aýdylýar. Gynansak-da, ol soňra garry haýyn, ganhor tarapyndan öldürilýär. *Nyzamyl-mülküň* dostlary bu kast etmekligi *Mälikşanyň* ogullarynyň weziri *Täjilmülk Abul Janaýym el Marzban bin Hysraw Piruzdan* gördüler. Bu şöhratparaz adam hökümdaryň söýgüsini gazanyp, özüne ýokary wezipeler almagy gazanypdyr. Meger möhürçi (tugrai) wezipesi, belki-de, onuň eýelän wezipeleriniň iň ähmiýetlisi bolandyr. Sebäbi ol maliýe weziri we kethuda (köşgüň umumy gözegçisi) wezipelerinde işlände islän wagty patyşanyň huzuryna

⁶ 180 s. *Ibn Esir*, *Wakaýiname* (Vokayiname) H, 79-80 s.

we köşgüň gözelleriniň ýanyna girmek mümkinçiligine eýedi. Eger *Nyzamylmülki* ýykan agdarlyşyga hakykatdan-da bu adam ýolbaşçylyk eden bolsa onda öleninden soňra-da ýigrenil-jekdigy babatda ol gynansak-da pikir etmändir. Çünki, *Nyzamylmülküň* tarapdar-lary we ony goldanlar tagty *Türkan hatynyň* örän ýaşajyk bolan ogluna bermek üçin *Täjilmülküň* ol aýal bilen gurnan dawa-jenjeline garşy çykmagy başardylar. Özi bolsa köp wagt geçmänkä ar alyşlaryň gurbany bolupdy. Ýurdy dolandyrmaklyk *Nyzamylmülküň* ogullary hem-de olaryň gözegçiliginde döredilen kätipler topary-nyň eline geçýär. *Yzzylmülk Abu Abdylla Hüseyin Berkýarugyň* weziri, inisi *Abdyrahym* bolsa möhürçisi (tugrai) boldy. *Müeyýi-dilmülk Abu Bekr Ubeydulla* ilki *Berkýarugyň*, soňra *Muhammediň* weziri boldy. *Fahrylmülk Abulfath Muzaffar Tutuşyň*, *Berkýarugyň* we iň soňunda *Sanjaryň* weziri boldy. *Zyýaülmülk Abu Nasr Ahmet Muhammediň* weziri boldy. *Mahmyt bin Muhammediň* döwründe bolsa *Şemsilmülk* wezir bolup işledi.

Ýyl ýazgymyzyň birinji awtory bolan *Şerefeddin Abu Nasyr Anuşirwan bin Halyt bin Muhammet* köşk kätipleriniň hataryn-dady. *Ibn Hallykan* «*Wefayát yl-Aýany*» atly eserinde onuň terjimehalyna orun bermändir. Kätip *Ymadeddin* hem özüniň şahyrlar üçin ýazan jurnalynyň başynda wezirleri sanap geçende, ony ýatlamandyr. Şundan görnüşi ýaly biz bu adam hakyndaky maglumatlary onuň diňe öz ýatlamalaryndan görýäris. Onuň haýsy ýylda

dogulandygyny bilmeýäris, emma «*Kaşani*»⁷ lakamyndan biz onuň kaşanlydygy barada netije çykaryp bilýäris. Bu şahsyň 488 (1095)-nji ýylda ýaş ýetginjek bolandygy hakykatdyr. Sebäbi *Berkýaryk* bilen *Tutuşyň* arasyndaky *Daşuludaky* söweşe gatnaşandygyny we bu söweşde *Tutuşuň* ölendegi barada maglumaty onuň özi berýär. Bu wakany we ondan soňky ýyllaryň taryhyny beýan edişi onuň *Nyzamylmülkün* *az-kem* agzalyp geçilen ogly *Müeyýidilmülke* minnetdarlyk we dostluk gatnaşyklary bilen baglydygyny aýk ýüze çykarýar. Örän başarjaň, emma gaharjaň hem-de öýkelek bolan bu ýigidiň *Berkýarygyň* ejesi *Zübeýde* hatyndan öýkelemegi onuň ölümine getirýär. Bu aýal *Berkýaryk* bilen *Muhammediň* arasyndaky söweşde *Müeyýidil-mülkün* eline ýesir düşmek howpy bilen ýüzbe-ýüz bolanda onuň tarapyndan halas edilýär. Ol entek 494 (1101) - nji ýylyň ortalaryna *Müeyýidilmülkün* garşysyna çykyppy. Söweşleriň birinde bolsa ol *Berkýarygyň* esgerleri tarapyndan ýesir alynýar we *Berkýarygyň* gaşyna getirilýär.

Berkýaryk ony öz eli bilen öldürýär. *Anuşirwan Müeyýidilmülkün* bu ýalňyş hereke-tiniň özüni örän gynandyrandygyny aýdýar. Şol sebäpli döwlet işini terk edip, *Basra* gidip edebiýat bilen gyzyklanyp ugraýar. *Anuşirwan* bu ýerde özüniň maslahaty bilen soňky ýyllarda «*Makamaty*» ýazan *Hariri* bilen

⁷ 85 s.

tanyşýar. *Hariri* «*Makamatynyň*» söz-başysynda *Anuşirwany*: «Maslahatlary buý-rugyň ýerini tutan, sözlerine gulak asylmagy bagt hasaplanýan biri meni «*Makamaty*» ýazmaga gönükdirdi» diýen setirleriniň üsti bilen ýatlap geçýär⁸.

Anuşirwan Basrada üç ýyl ýaşanyndan soňra, *Berkýarygyň* ölüp, tagta *Muhammediň* çykmagy bilen şahyryň asuda durmuşy tamamlanýar we onuň ykbaly başga tarapa gönügýär. Çünki, täze hökümdar *Muýeyidilmülk* dostuny ýadyndan çykarmandy. Hökümdar ony *Bagdatdaky* köşgüne çagyryýar we oňa Maliýe ministri wezipesini ynanýar. *Anuşirwan* bu ýagdaýa örän buýsanyp, wezirleriň hem-de döwletiň beýleki ýokary wezipeli adamlaryň patyşanyň huzuryňa diňe umumy kabul edilýän günler baryp bilendigini, özüniň bolsa onuň bilen mährem gepleşendigini, oňa öz syryny ynanandygyny bize ýetiripdir.

Soňra ol durmuşynda bolup geçen bir wakadaky üstünlik barada hem gürrüň berýär. Onda özünden örän köp möçberdäki puly almak islän adamdan söz açýar.

⁸ Deňeşdiriň : Ibn Hallykan, M. M. Wüstenfeld neşiri 546. Bu awtor bu ýerde *Hariri* tarapyndan aýdylan sözleriň *Anuşirwana* degişlidigi ýa-da dälidigi barada şübhelenmek bilen ýalňyşýar. Bu babatda biziň elimizde soňky ady tutulan şahsyň oglunyň subutnamasy bardyr. Ýogsa-da muny iki adamyň arasyndaky şübhä ýer goýmaýan dostluk hem tassyklaýandyr. *Ibn Hallykan* bu ýerde öz garaýşyny *Hariri* tarapyndan ýazylan nusgadaky ýazga daýanypdyr. Bu ýazgydaky maglumatlary görä, ol wezir *Jelaleddin* (Abu) Aly ibn *Sadaka* bagyşlap galam ýöredipdir. Ýöne bu ýerde maglumatyň dogry ýa-da dälidigi hakynda netije çykarmak üçin Ibn Hallykanyň abraýy täsir etmeli däl.

Emma bu hadysa *Anuşirwan* üçin gurlan duzakdy. Çünki, ol adam abraýly hem hormatlanýan bir Alawydy. Dindar hem-de şaýy mezhebinden bolan awtorymyz bu hadysa sebäpli örän uly kynçylyk bilen ýüzbe-ýüz bolupdyr. Höküm-daryň şeýle buýrugyny ýerine ýetirmek hazynadara degişlidigi sebäpli ol bu işden çetde galmagy başarypdyr. Mundan soňra has uly kynçylyklar ýüze çykypdyr.

Gündogarda musulman jemagaty örän agyr günleri başdan geçirýärdi. *Haçjaç* ýaly ganhor adamlaryň sütemi bilen yslam dinini kabul eden eýranlylar özlerine agalyk edýän araplaryň güýçden gaçýandy-gyny has önüräkden bári görýärdiler. Olaryň araplardan halas bolşy doly däl, ruhy düşünjesiniň üstünden yslam agalygy ömürlik galypdy. Taze ýolbaşçylary bolan türkmenler bolsa känbir howply däldiler. Çünki, türkmen we mogul nesilleri dürli dinlere bolan garaýyşlary babatda goşu-lyşmazlyk syýasatyny ýöredýärdiler. Bu döwürde hem şeýle amatly şertlerde *Parsda* ýokary gatlagyň yslamy düşüňjeleri pante-izm, dindar toparyňky tasawwuf, dinsiz gatlagyňky bolsa taňrysyzlyk görnüşini aldy⁹. *Ibn Sinanyň* hem-de *Omar Haýýamyň* goşgulary mollalardyr yslam dininiň institutlarynyň üstünden düşülendigini bize anyk görkezýär.

⁹ Eýrandaky dine bolan garaýyş häzirki döwürde hem gadymy döwrüň täsirlerini özünde saklaýar.

Hakyky musulmanlar muña örän gynanýardylar. Emma oçakly alada edilmän-digi üçin mesele öňküligine galyppy. Ýöne *Anuşirwanyň* neşirine görä, *Mälikşanyň* ölüminden soň onuň bilen bir mekdepde terbiýe alan adamlaryň käbiri yslam jemagatyndan çykyp, gizlin gurama döre-dipdir. Bularyň arasynda Deý şäherji-ginden bolan bir adam hem bar eken. Ol ýazyjydy. Ol adam dünýäni gezeninden soňra ýüzünden perdäni syrды. Ol birnäçe galalary eýeledi we örän gazaply hereketleri bilen özüni tanatdy.

Anuşirwan bu adamyň adyny agzamaýar, ýöne muña garamazdan rowaýata doly gabat gelmeýän-de bolsa, berlen maglumatlara esaslanyp, onuň *Hasan bin Sabbahdygyna* göz ýetirmek kyn dälir.¹⁰ Şol döwrüň

¹⁰ *Nyzamylmülk* bilen *Omar Haýýam* we *Hasan ibn Sabahyň* arasynda *Mirhandda* beýan edilen dostluk hekaýatsy : Not et Ýextraits IX, 143, (bu hekaýat soňra tankydy çemeleşýän taryh okuw kitaplaryna girdi. Yslam dünýäsiniň täze taryhçysy professor R. Mýuller, (deňeşdiriň : Der Islam, ets ... II, 97 no 1.) görä, ysmaýylylaryň 518-nji ýylda ölen meşhur esaslandyryjysynyň 408-nji ýylda doglan meşhur weziri bilen bilelikde mekdebe gitmegi mümkin dälir. Ýogsa-da wezir has irki döwürlerde döwlet işine girişipdir. Ýöne ol bu ýerdäki zygiderlik çaprazlygyna garamazdan hekaýaty kitaba girizipdir. Men bu ýerde size *Mirhandyň* hekaýatsynyň “Wesaýa” (ýa-da Nasayihi) *Nyzamylmülk*üň wesetleri atly galp epigrafik esere daýanýandygyny ýatlatmak isleýärim. Biziň pikirimize görä, birnäçe alymlar bu eseri *Nyzamylmülk*üň ýatlamalaryny öz içine alan (“Syýatsatnama”) ýa-da “siyerue Muluk” atly kitaby bilen çalyşýan bolmaly. Eger hekaýatny bu ýatlamalarda okan bolsadyk zygiderlik meselesini çözmek üçin haýsydyr bir ýola ýüz urmagyň zerur boljakdygy şübhesizdir. Ýöne beýle bir ýagdaý bilen gabat gelinmändigini nazara alsak, onda şeýle seredilende, belli bir derejede örän özüne çekiji bolan bu hekaýatyň (“Vesaya”) awtorynyň şahsy döredijiliginiň miwesidigine göz ýetirmek bolýar. Bu awtor hekaýatyny ýazanda belki-de, *Anuşirwanyň* ysmaýylylara

ýazyjysy hem-de ýokary derejeli döwlet işgäri bolan *Anuşirwanyň* bu hereketi öz döwri üçin örän ýerlikli bir hereketdir. Sebäbi ol döwürde *ysmaýyllylaryň* hereketleri köpçülikleýin çykgynsyzlyk ýagdaýyny döredipdi. Olar ýalan maglumatlar bilen bir hatarda hakyky wakalary-da ösdürýärdiler. Esasan *Alp Arslan Nyzamylmülküň* garşy çykmagyna garamazdan, ýurduň poçta aragatnaşygy edarasyny ýatyrypdy. Bu sebäpli ýurtda bolup geýýän ýagdaýlar barada örän az maglumat alynýardy. Ysmaýyllylary bolsa her ýerde görmek mümkindi. Adamlar özlerine kimiň dost, kimiň duşmandygyny bilme-ýärdiler. Jemgyýeti ýykmak üçin onuň köklerini gazan bir bikararlyk bardy. Bu howp umumy howpdy. Ýokary wezipedäki döwlet işgäriniň bu hereketiň tarapdary ýa-da garşydaşdygyny ýüze çykarmak aýratyn-da howpludy. Birinde gylyjy janyňa gurban etdirmek howpundan gorkulsa, beýle-kisinde din duşmanlary bilen gatnaşykda bolupdyr diýlip hökümdara habar edilme-ginden gorkulýardy. Sebäbi käbir şöhrat-paraz, wyždansyz kişiler garşydaşlaryny hem-de duşmanlaryny ýok etmek üçin köplenç ikinji usuly, ýagny şugulçylyk usulyny peýdalanýardylar. Bu döwürde *Abdylla Hatyby* atly biri ýaşapdyr. Bisowat, emma örän sowukganly bolan bu şahs şugulçylygy özüne kâr edinipdir.

degişli birnäçe adam bilen ýoldaş bolandygy beýan eden bölümüni göz önüne tutandyr. *Nyzamylmülke* bagyşlanan “Vesaya” bilen deňeşdiriş : Sat du Mus Brit. II. 446. Ol ýerde, bu eser hijriniň 9-njy asyrynda ýazylandyr diýip aýdylýar.

Onuň döwründe köşk hilegärleriniň hiç biri öz hilesi üçin jogapsyz galmandyr. Eger halypa wagtynda eşidip, gymmatbahaly sowgatlar berip, *Hatybynyň* agzyny ýumdurtmadyk bolsa, onda halypanyň inisi-de onuň dawa-jenjelinden halas bolman bilerdi¹¹. Munuň bilen bir hatarda wakalara nazar aýlanymyzda *Anuşirwanyň*, soňra bir jenaýatyň gurbany bolan bu adamyň hilesine aldanmandygyny görýäris. *Anuşirwan* harby gözegçi wezipesinde hem işläpdir. Bu wezipe soňra *Nyzamylmülkün* ogly *Şemsilmülke* ynanylypdyr. Ol bu wezipe üçin hökümdaryň hazynasyna iki müň altyn geçiripdir. *Anuşirwanyň* bu hadysany beýan edişine seredenimizde şeýle hereketiň şol döwürde hiç hili aýypsyz adat we hökmany edilmeli iş hökmünde garalandygyna göz ýetirýäris. Bu tölege itaat¹² (غمة) diýipdirler.

Bu wakalardan kän wagt geçmänkä, soltan *Muhammet* wezirliği *Hatyrylmülk Abu Mansur Muhammet bin Hüseyin Meybüzä*¹³ tabşyrypdyr. Bu barada *Anuşirwan* şeýle diýýär (103 s.): “Bu adam diwanynda oturan wagty oňa syn eden kişiler iki sany uly ýassyk görendirin öýdýärdiler.” Göwresiniň örän uludygyna garamazdan, onuň möýüň kerebinden-de inçe aklyly bardy. Onuň sowatsyzlygyny görkezýän

¹¹ Sah 95.

¹² Itaat - sözi diňlemek, boýun egmek, buýruga boýun bolmak manysyny berýär.

¹³ Bu at sözlükde kyssa äheňinde *Meybizi*, “*Mugjemyl Buldanda*”, *Mebüzi* görnüşinde berlipdir.

birnäçe hekaýatlar beýan edýärler. Bu hekaýatlaryň birinde şeýle diýilýär: “Günleriň birinde bu wezir *Bagdatda*, soňky döwürlerde halypa *Müsterşidiň* weziri bolup işlän *Jelaleddöwle Abu Aly bin Saddakanyň* ýanynda atyň üstünde otyrka, köpçüligiň içindäkileriň biri ýanyndaky ýoldaşyna ýüzlenip: “Bir zat bar şony bilmek isleýärin. Beçebazlyk öňden hem barmy ýa-da soň döredildimikä?” – diýip sorady. Şol wagt onuň ýanynda duranlaryň biri: “Bu iş *Lut* taýpasyndan galan gadymy adat” diýip jogap berdi. Wezir: “Lut kim?” diýip soranda, oňa: “Allanyň pygamberleriniň biri” - diýdiler. Mundan soň wezir: “Ol biziň pygamberimizden öň ýaşapdyrmy ýa-da soň?” - diýip sorady. Onda muňa: “Biziň pygamberimiz pygamberleriň seýididir, ondan soň pygamber gelmez” diýip, jogap berdiler. “Bolýar, pygamberimiz bu barada näme diýipdir?” diýip, wezir ýene-de sorag berdi. “Allatagalala *Lut* taýpasy hakynda jynsy gatnaşyga bolan islegiňizi ýerine ýetirmek üçin siz aýallary taşlap, erkek-leriň ýanyna gidýärsiňiz. Siz hakykatdan-da sowatsyz taýpasyňyz”. (Süre 27, aýat 56) diýip aýat iberdi - diýip, jogap berdi. Eýranly bolansoň arapça düşünmeýän wezir: “Tejhelun (تجهلون) sözi näme diýmek?” diýip sorady. “Siz nadansyňyz, diýmek” diýip jogap berdiler. Mundan soň wezir: “Bu bir artykmaç mesele, möhüm zat däl eken. Bu işi eden kişi asyl nadan bolansoň edýän eken. Men bolsa muny örän uly jenaýat we örän erbet işdir öýdýärdim” diýdi.

Anuşirwan bu barada hökümdaryň gum pişiklerini we aw köpeklerini saýlamakda yhlaslydygyna garamazdan, özüne maslahat-çylary hem-de işgärleri saýlamakda biperwaýdygyny belläp geçýär. Emma bu ýagdaý uzaga çekmeýär. Soltan *Muhammet* işiň gidişiniň barha erbetleşýändigini görýär we muny düzetmek üçin *Anuşirwany* ýanyna çagyryp, oňa weziriň orunbasary wezipesini berýär. Hökümdaryň bu teklibine minnetdarlygyny bildirip, *Anuşirwan* bu wezipäni boýnuna almajak bolup käbir delillerini aýdýar. Ýöne soňunda ýene hökümdaryň islegine boýun egip, onuň teklibini kabul edýär. Öz islegine garşy gidip, weziriň orunbasary wezipesini alan *Anuşirwanyň* düşen ýagdaýy örän agyr bolupdyr. Bu wezipe hökümdar tarapyndan bellenen gözegçilik edarasy hasaplanyp, olaryň garaýyşlaryna kän bir açyk bolmadyk şekilde garşy gelipdirler. Oňa mynasyp bolan sowgatlar, ne-de gazançlar berlipdir. Ýöne *Anuşirwanyň* ýokary adamkärçilikli sypaty bu aýdylanlaryň tersine bolan ýagdaýy ýüze çykardy. Bu döwürde weziriň ynamdan gaçmagy bilen ýokary wezipeli gullukçylar özleriniň döwlet işleri bilen baglanyşykly pikirlerini hökümdara ýetirmek işine *Hatyrylmülkün* goldamandygyna garamazdan, *Anuşirwany* bellemegi karar etdiler. *Anuşirwan* şeýle diýýär: “Meniň pikirim halypa *Mugazydyň*¹⁴ pikiri bilen doly diýen ýaly gabat gelýärdi”. *Mugazyd* özüni

¹⁴ Neşiriň sözbaşysynda Mugaded görnüşindedir.

weziri *Ubeýdylla bin Süleýmana* garşy küşgürmäge synanyşanlarynda, şeýle diýipdir: “Köne weziriň işden aýrylmagy bilen täze weziriň işe bellenilmeginiň arasyndaky wagtda işleriň durjagyny oýlananynda, eger öňki wezir wezipesine laýyk bolsa onda ony işinden aýyrmak islemeýärin.¹⁵”

Bu aýdylanlara garamazdan *Anuşirwan* kärdeşleriniň isleglerine boýun egdi. Hökümdaryň bu wezipä öz islegine laýyk gelýän birini bellemegine çenli ýurdy wagtlaýyn dolandyrdy. Bu wezipä özüniň däl-de, halypa *Mukdediniň* öňki weziri *Abu Şujagyň* ogly *Rebibeddöwle Abu Mansuryň* bellenilmegi *Anuşirwana* garşy edilen açyk urgy boldy. Ýöne *Anuşirwanyň* bu wezipä buýsanmaga kän bir höwesi ýokdy. Sebäbi hökümdar ölümiň öň ýanyndady. Hökümdaryň täzelenmegi bolsa örän uly kynçylyklary ýüze çykarýardy. *Anuşirwan* belli bir wagt merkezde işleýän hem bolsa, biz onuň başyna nämeleriň gelendigini bilmeýäris. Ýöne, belki-de, ol ýerine ýolbaşçy bellenilip, *Bagdada* gitmegine çenli döwürde gözegçi wezipesini ýerine ýetirendir.

Örän ýaş hem-de tejribesiz Soltan *Mahmyt bin Muhammet* hökümdarlygynyň ilkinji ýyllarynda birnäçe ýalňyşlyklar goýberipdir. *Anuşirwan* hökümdaryň şol ýalňyşlyklarynyň 10-syna ünsümizi çekýär. Bu ýerde *Anuşirwanyň* belläp geçen ýalňyşlyklaryny täzedan sanap geçmegimiz bizi

¹⁵ 114 s.

maksadymyzdan uzaklaşdyrar diýip pikir edýäris. Gysgaça aýdanymyzda, bu ýalňyş-lyklary sebäpli täze hökümdaryň dogany *Senjere*¹⁶ boýun egmäge mejbur boldy. Ol döwründe ýurt Seljukly türkmenlerinden *Alp Arslan* we *Mälikşanyň* ýolbaşçylygy döwründe nähili bolan bolsa onuň salgymy ýagdaýyna geldi.

Biz indi *Ymadeddiniň* dogany *Anuşirwan* bilen ýakyn gatnaşykda bolan başga bir adamyň syýasy durmuşyna göz aýlamakçy. Bu adam *Abu Nasr bin Hamyt bin Muhammet bin Abdylla bin Mahmyt bin Hybetylla Alohdyr*. Ol *Eziz* ady bilen tanalypdyr. Çünki, onuň lakamy *Ezizeddindi*. Bu adam döwrüniň iň meşhur kätipleriniň biri bolupdyr. Munuň terjimehaly *Ibn Hallykanyň* kitabynda (H. Wstenfeld neşiriniň 77-nji sahypasynda) beýan edilipdir. 472-nji ýylda doglan bu şahsyň syýasy durmuşy *Kemalylmülkes Sumeýremiň* syýasy durmuşy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. *Sumeýremi* ilki bada Soltan *Muhammediň* aýaly *Jöwher hatynyň* hyzmatynda bolupdyr. Soňra bu aýalyň goldawyndan peýdalanyň, salgyt ýygnaýjy (mriflik), Soltan *Muhammediň* ömrüniň ahyrky günlerinde hazynadar (mustevfi), 512 (1118) - nji ýylda bolsa *Rebibeddöwläniň* ýerine wezir bolupdyr. *Eziz* hem munuň bilen bile ýokary wezipeleri aldy. Ol 515-nji ýylda janyna kast edilen¹⁷

¹⁶ Dogrusy *Sanjar* diýlip ýazylmalydyr.

¹⁷ *Ibn Esir* bu hadysyny 516-nji ýylda bolup geçdi diýip ýalňyşýar. Çünki bu ýerde *Anuşirwanyň* garaýşy dogrudyr. Deňeşdirin : 135 s., 12 we 141 s., 5.

Sumeyremiň ölümüne çenli onuň orunbasary, ondan soňra bolsa hazynadar boldy. Birnäçe ýokary derejedäki ylym we saglygy saklaýyş ojaklarynyň gurulmagyn-da biz *Ezize* minnetdardyr. Bularyň arasynda *Anuşirwan* tarapyndan ady agzalyp geçilen ýetimler mekdebi-de bardyr. *Eziz* bu mekdebi *Bagdatda* gurdurypdyr. Onuň gurlu-şygy üçin örän baý wakflaryň kömeginden peýdalanyndyr. Mundan başga-da, göçme hassahanalary hem ilkinji bolup ol döredipdir. Bu hassahananyň abzallaryny, dermanlaryny, çadyrlaryny, lukmanlary-ny, näsaga seredijilerini we näsaglaryny bir ýerden başga bir ýere göçürmeklik işine 200 (iki ýüz) düe zordan ýetişipdir.

Ol *Sumeyremiň* ýerine wezirlige geçen *Nyzamylmülküň* ogly Şemsilmülküň döwründe örän uly abraýdan peýdalanyndyr. Onuň *Anuşirwan* bilen arasy hem, ine, şu döwürlerde bozulypdyr. *Anuşirwan Bagdatda-ka* hökümdaryň permanyny alýar. *Eziz* tarapyndan ýazylan şol möhürli permanda şeýle diýlipdir: “Permana görä ýerine ýetirmeli zat şudur, eger *Anuşirwan Bagdatda* bolsa onda ol *Babylmeretipdäki* öýünden çykmasyn, garyndaşlary we dostlary bilen gatnaşyk etmesin, eger-de ol *Jebel welaýaty-na* dönen bolsa Emir *Bursugyň* ýurdundaky *Küfrasy* galasynda şu şertlere boýun egsin: “Indiden beýläk wezipe we aýlyk soramasyn, hyzmatkärleriniň emirlere berilýändigini üçin olary merkeze ibersin, bular oňa daşky dünýäden üzňeleşdirilýän döwri yük bolmasyn”. Weziriň başga bir permanynda bolsa şeýle

diýlipdir: “*Anuşirwan* harby gözegçilik wezipesinden çykaryladyr, resminamalary möhürläp özünden soňky işe geçene ibermegi gerekdir.”

Anuşirwan bu ýagdaýa azajyk öwünjeňlik äheňi bilen şeýle diýýär: “Eger hökümdaryň permanyna hormatym ýok bolsady, onda bu permanlary maňa getirenlere känbir ähmiýet bermezdim we olara gözleýän adamlaryny tapandyklaryny hojaýynyna aýtmak üçin yzlaryna ibererdim.”

Bu waka 516 (1122)-njy ýylda bolup geçipdi. *Anuşirwanyň* pikirine görä, bu gözden düşme işiniň gurnaýjysy *Ezizdi*. Munuň ol bolmagy örän ähtimaldyr. Çünki *Ymadeddin* ony aklamaga synanyşmaýar. *Eziz* başarnyklygyna garamazdan örän şöhratpa-razdy. Ol wezirlik wezipesiniň kynçylyk-laryny çekmän, bu wezipäniň şöhratyna eýe bolmak isleýärdi. Mundan kän wagt geçmänkä, wezir *Şemsilmülk* üçin onuň işlerini bulaşdyrmak mümkinçiligi döreýär. Ýokary wezipäni eýeleýän bu şahs *Sanjaryň* gaharyny getirýär. *Sanjar* ýegeni *Mahmytdan* öz ýanynda günäsini ýuwmagy üçin onuň *Horasana* iberilmegini isleýär. Eger *Ymadeddiniň* aýdýanlary dogry bolsa, onda *Sanjary Şemsilmülke* garşy küşgürýän kişi *Sanjaryň* ýanynda ilç bolup işleýän *Abulkasym Dergezinidir*. Bu döwürde *Sanjaryň* ilçisi *Mahmyda* wezirini öldürmegini aýdypdyr. Eger-de bu waka bilen baglanyşykly *Ibn Esiriň* hekaýatsyny ele alyp deňeşdirenimizde, ilçä wezirini öldürmek-ligi *Eziziň* maslahat berendigine göz ýetirýäris. (H, 433, 439).

Munuň şeýle bolmagy ähtimaldyr, çünki *Şemsilmülk* 517 (1123)-nji ýylda öleninden soňra, hökümdar wezirligi *Ezize* teklipl edipdir. Emma *Eziz* işlere ýolbaşçylygy öz üstüne almaga taýýardygyny aýdan hem bolsa, onuň jogapkärçiliginden wehim edipdir. Özüne sadyk dost we wezipe eýesi etmek umydy bilen bu wezipä *Dergezini* belletmek isledi,¹⁸ ine, şu ýerde “Ýakma bişersiň gasma düşersiň” diýen atalar sözünüň örän ýerliklidigi ýene-de bir gezek äşgär boldy. Täze weziriň *Ezize* minnetdar bolmagy üçin özünde hiç hili şübhe saklamaýan sebäbi bardy. Çünki, ol ömürboýy oňa borçludy. Soltan *Mahmydyň* hökümdarlygynyň ilkinji ýyllarynda seresapsyz hereketi üçin *Eziziň* inisi *Ymadeddiniň* kakasy *Seýfeddiniň* haýyş etmegi sebäpli¹⁹ *Eziz* kömek etmedik bolsa-dy, onda wezir *Sumeýremi* tarapyndan öldüriljek eken. Eýsem-de, gowulygy goldamak örän seýrek duş gelýän häsiýetdir. *Eziz Dergeziniň* hiç wagt özbaşdak wezir bolmaga niýeti bolmadygyny we *Eziziň Dergezini* üçin rowa görmeýän aýgytly çäresini *Dergeziniň Eziz* üçin rowa görmegini bilmekde gijä galmady. Ir-u-giç *Dergezininiň* gysgançlygyna we şöhratpa-razlygyna gurban bolmak gezeginiň özüne-de ýetjekdigini öňünden bilen *Eziz* wagtynda gitmegi ýüregine düwdi. Ol 517-nji ýa-da 518-njy ýylda haja gitmek üçin rugsat sorady. Ol haja han dabarasy bilen gidip geldi. Ol özi

¹⁸ 138 s. 137 s.

¹⁹ 141 s.

bilen haja gidip gelenleriň çykdaýysyny hem jübüsinden töledi. Onuň beýle etmek bilen gazanan zady şahyrlar tarapyndan ýokary derejede öwürmegi boldy.²⁰

Eziz haja gidip geleninden soň müstewfilikden aýryldy. Ol bu wezipeden aýrylanyndan soň, wezipeden aýrylmak sözünü eşitmek islemeýän hökümdaryň buýrugy boýunça öňki wezipesinde işini ýene-de dowam etdirdi. Ol bu wezipesiniň üstüne hazynadarlyk hem-de hökümdaryň ogullarynyň wezirliğini hem boýnuna aldy. Çünki, ol ýokardan geljek kömekden özüni mahrum etmegiň, janyny duşmanlara tabşyrmak diýmekdigini gowy bilýärdi. Hakykatdan hem *Anuşirwanyň* aýdyşy ýaly bu wezipeler örän möhümdir. Çünki, bu wezipeleri eýelän kişiler islän wagty hökümdaryň ýanyna barmak mümkinçiligine eýe bolupdyrlar. *Eziz* ýagdaýdan peýdalanmak bilen dogry netije çykardy. Ol Soltan *Mahmyda* bir perman çykartdyrды. Bu permana laýyklykda *Dergezi* wezipesinden boşadyldy we *Eziziň* eline düşdi²¹.

Eziz üçin köne dostuny soňky demine çenli gynamak we ony iň soňky puly bilen uly möçberde töleg bermäge mejbur etmek iň ýeňil işleriň biridi. Emma akyly duşmançylykdan halas etmek üçin ony başga çäreler gözlemäge gönükdirdi. Ol wezirliğe

²⁰ 147 s.

²¹ 141 s.

bellemek üçün *Anuşirwany Bagdat-dan* çağyrmaga hökümdary yrdy. Özi bolsa oña *Dergezini* tabşyrdy. Onuň pikirine görä, täze wezir *Dergezini* babat-da özüniň başarjak işiniň başyna barmalydy. Bu ýerde *Anuşirwanyň Şemsilmülküň* ölüminden soň türmeden halas bolandygyny ýatlamagy zerur hasap edýäris. Hatda hökümdar öz köşgüne çağyryp, oña möhüm wezipeler bermek isläpdir. Ýöne birnäçe dostlarynyň kömeginden peýdalanan *Anuşirwan* Soltan *Mahmydyň* ýanyna gelende ondan örän aýy sapak alypdyr. Ol *Bagdatda* daşky dünýäden üzňe ýaşamagy dowam etmek üçin hökümdardan haýyş edipdir. Hökümdar hem oña rugsat beripdir. Emma bu saparky hökümler has agyr bolupdyr. *Anuşirwan* 521-nji ýylda wezir bolupdyr. Ýöne onuň wezir bolmagy bilen hem *Eziziň Dergezini* bilen baglanyşykly umydy hasyl bolmady. *Anuşirwan*, hoşniýetli, mylaýym häsiýetli bolansoň, ol ähli agyr jeza çärelerini ýigrenýärdi. Ol wezipesinden boşadylan wezire jeza çärelerini görmegiň tersine, öz köşgünde onuň üçin bir çadyr gurdurdy, ol ýerde oña dostlary bilen duşuşmaga rugsat berdi. Hatda özi-de ol ýere ony görmek üçin bardy. Sözüň gysgasy, ol *Dergezinä* örän uly hormat-sylag etdi. Bu hereketleri *Ymadeddiniň* ony dözmezlikde we öz-özüne hormatsyzlykda aýyplamagyna sebäp boldy.

Bu döwürde möhürçi *Şyhabeddin Esediň*, hazynadar *Abul Kasymyň*, hökümdaryň ýakyn

adamlaryndan (mabeyinçi)²² *Urganyň* we onuň hökümdaryň köşgünde dolandyryjy bolup işlän aýalynyň abraýynyň ýanynda *Anuşirwanyň* abraýy pesrāk gelýärdi. Özüniň aýtmagyna görä, ol bu sebäpli bir ýyldan birnäçe aý geçenden soň, wezirlik wezipesinden aýryldy.²³ Onuň ýerine öňki wezipesinden aýrylan wezir geçdi. Ne *Anuşirwan*, ne-de *Ymadeddin Sanjaryň* 522-nji ýylda *Reýde Mahmyt* bilen duşuşandaky *Dergezini* babatdaky garaýyş-laryny beýan edipdirler. Bularyň birin-jisi seresaplylygy elden bermejek bolup ýazmadyk bolsa, onda ikinjisi ýadyndan çykaran bolmagy mümkin. Sebäbi munuň beýle bolmagy örän ynandyryjy görünýär. *Dergezininiň Sanjaryň* öňündäki gazanan abraýy, onuň üçin *Anuşirwan* tarapyndan görkezilen hormatyň sebäbini orta goýýar. *Anuşirwanyň* wezipesinden aýrylmagy-da öz sözlerinden görnüşi ýaly, öz islegi boýunça däl-de, belki-de, mejbury ýagdaýda bolup geçendir. Mundan başga-da, *Anuşirwan Bagdatda Dijle* derýasynyň kenaryndaky wezirliги döwründe guran kaşaň öýüne ony iki dürli nygmatlardan kesen we elinden gaňryp alan *Dergeziden* nägile bolýar. Ýogsa-da, ol bu ähmiýetsiz zat bilen halas bolandygy üçin özüni bagtyýar hasaplamalydy. *Dergezini* bu işini

²² Patyşalaryň daşary döwletler bilen gatnaşygyna sereden, hökümdaryň buýruklaryna degişli kişilere ýetiren, kâbirleriniň isleglerini hökümdara aýdan şahs.

²³ Ymadeddin şeýle diýýär: “Bir ýylyň dowamynda”. *Ibn Esire* görä, ol *Ysphyhanda* on aý bolupdyr. H jilt, 452 s.

has erbet şekilde dowam etdirip, muny *Eziziň* kellesini islemäge çenli getirdi. Täze bellenilen wezir bu maksadyny amala aşyrmak üçin şu aşakdaky hilä ýüz urdy. *Mahmyt* yzly-yzyna *Sanjaryň* iki gyzyna öýlenipdir. Emma bu aýallarynyň ikisi hem ölüpdür. *Sanjar Mahmytdan* bu gyzlaryna düşýän mirasy isläpdür. Emma *Mahmydyň* bu mirasy bermek niýeti bolmandyr. Wezir bu ýagdaý bilen baglanyşykly garaýşyny Soltan *Mahmyda* şeýle beýan edipdir: “*Sanjar* seniň delilleriňi kabul etmez, dogruçyl adam hökmünde *Eziziň* şaýat bolmagyny isle” diýdi we sözünü dowam edip: “Howpy aradan aýyrmak üçin ony zyndana taşlamak gerek, sebäbi zyndanda ýatan adamdan sorag edilenok” diýýär. *Mahmyt* ikerjiňleýärdi, emma hilegär wezir nähili hereket etmelidigini bilýärdi. Ol şeýle diýdi: “Zyndana ýatmak bilen oňa näme zyýan gelsin, eýsem-de sadabyň içinde bolmak dür dänesine zyýan edýärmí? Ony zyndana taşlan badyňyza size 300.000 dinar berjek.” Bu sözleri eşiden hökümdaryň aňyndan ikerjiňleme düşünjesi ýok bolup gitdi. Şeýlelik bilen, *Eziz* ilki *Bagdatdaky*, soňra bolsa *Tikrit* galasyndaky zyndana ýerleşdirildi. Ol zyndanda ýatyrka bu ýerde örän uly hadysalar bolup geçdi.

Soltan *Mahmyt* 525-nji (1131) ýylyň *Ruhnama* aýynda aradan çykdy. Onuň ölüminden soň tagt dawasy başlandy. Ibn Esiriň (H jilt. 10 s. 471, ýyl 525) beýleki maglumatlaryna görä, wezir *Dergeziniň*, Atabeg *Aksungur Ahmediliniň* we beýleki ýokary

wezipeli adamlaryň teklibi esasynda *Mahmydyň* ogly *Dawut* hökümdar diýlip yglan edilýär. Bu döwürde *Hemedanda* we *Jebel* welaýatynyň käbir şäherlerinde gozgalaň bolan hem bolsa, derrew basylp ýatyryldy. Wezir bu gozgalaň döwri baýlyklaryny alyp, *Sanjar* tarapyndan dolandyrylýan *Reý* şäherine geçýär. Ýurtda asudalyk dikeldileninden soňra-da, weziriň özüni howply ýagdaýda duýmagy we *Sanjaryň* howandarlygyny galmagy manysyz bolsa-da, biz bu maglumata *Ibn Esiriň* eserinde gabat gelýäris. Aslynda, bu ýerde iň dogry rowaýat biziň ýyl ýazgylarymyzdyr.²⁴ *Dergezini Mahmydyň* ölüminden soň *Töwrizden* uzakda *Dawudyň* hökümdarlygyny kabul etmedi. Ol *Sanjara* garaşmak we *Sanjaryň* kimiň tagta geçmelidigi baradaky maslahatyny almak üçin gyssagly ýagdaýda goşunlary bilen birlikde *Reýe* gitdi. *Dergezini* bu ýerde baş aýdan gowrak wagtlap *Sanjara* garaşdy. *Sanjar* bolsa *Reýe* 526 (1132)-njy ýylyň Nowruz aýynda geldi we ol ýerde tagty tabşyrmak isleýän *Mahmydyň* inisi *Togrul* bilen duşuşdy. Bularyň hemmesi bu ýerden ilki *Hemedana*, ol ýerde üç gün bolandan soň, bolsa *Nahawende* gitdiler. Çünki, il arasynda *Mahmydyň* beýleki inisi *Mesgudyň pars* atabegi *Garağa* bilen bilelikde tagtda oturmaga özüniň haklydygyny kabul etdirmek üçin goşuny sürüp gelýändigini barada gürrüň bardy. Bu gürrüň, hakykatdanam dogrudy. Sebäbi *Ibn Esiriň* bize berýän

²⁴ 156 s. we dowamy.

maglumatlaryna görä (H jilt. 376 s.), halypa *Müsterşit Billa Sanjaryň* agalygyndan aýrylmak üçin *Mahmyt Saltyk şa*, *Garaja*, *Hilläniň* ýolbaşçysy *Dübeýs bin Sadaka*, *Damaskyň* ýolbaşçysy *Zeňni* bilen dil düwşüpdiler. Halypanyň-da öz goşun-laryny yza çekmegi bilen *Mesgut* özüne sadyk galan ýoldaşlaryny alyp, *Sanjaryň* goşunynyň garşysyna çykmaga mejbur boldy. *Mesgudyň* *Azerbaýjany* eýelemek üçin eden synanyşygy *Sanjaryň* okgunlylygy bilen puja çykaryldy. *Sanjar* örän agyr kynçylyklaryň astynda hereket edip, *Nahawendiň* töwereginde *Mesgut* bilen duşuşdy. Bu ýerde örän agyr söweş boldy. *Ibn Esire* görä, bu söweş 1132-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 25-ne Awlan (عولان) diýen ýerde bolup geçipdir. *Ymadeddin* bu söweşiň bolup geçen ýerine *Penj-Engüşt*²⁵ adyna beripdir. Bu ýerdäki söweşde *Mesgut* ýeňilýär we *Togrul beg* hökümdar bolýar. *Mesgut* bu

²⁵ Iki taryhçynyň-da sene goýmak babatda maglumatlary ynandyryjy dälidir. Aý kalendarynyň altynjy aýynda *Sanjar Horasana* gaýdyp gelipdir. (160 s.). Ýer we sene babatdaky bu ara-tapawut *Ibn Esire* görä (XI. 39) *Penj-Engüştäki* söweş (532) bilen baglanşykly maglumatynda-da bardy. *Ymadeddine* görä bu söweş (sah 184, 185) 531 ýylyň ahyrynda *Kürşembede* bolup geçipdir. Bu ýerden şeýle netije çykýar: *Penj-Engüşt* we *Kürşembe* dien ýerler *Dinawar* şäheriniň töwereginde ýerleşýär we *Mirhand* (Selcuklularin Narihi Vullers neşiri, 199 s.) Halypa *Müsterşit Billa* bilen Soltan *Mesgudyň* arasyndaky söweşi *Penj-Engüştä* bolup geçdi diýip bellemek bilen (529-da) ýalňyşýar. Sebäbi iki awtorda söweşiň *Damerkdä* ýa-da *Daýmerjde* bolup geçendigi hakynda bir pikirdedirler. Deňeşdiriň: weil Geshcichte der Chalifen III, 230, çykgyt 1. Biz bu söweşde halypa ýesir düşüp ýörite hakyna tutulan kişiler tarapyndan öldürilipdir. *Abul Farajyň* bu kişileriň *Sanjar* tarapyndan tutulandygy baradaky maglumaty *Ymadeddin* tarapyndan-da tassyklanandyr. Deňeşdiriň: 178 s.

söweşdäki ýeňlişi sebäpli ruhdan düşmän, *Bagdada* gidýär we ol ýerde halypa tarapyndan hökümdar hökmünde kabul edilýär. Bu arada *Ibn Esiriň* (10 jilt, 526 ýyl) aýdan wakalary bolup geçýär. Biz bulardan sowa geçýäris. Sebäbi bu wakalar bizi gyzyklan-dyrmaýar. Ýöne *Mesgudyň* bu hereketleri bizi täzeden *Eziziň* we *Anuşirwanyň* terjimehal-laryna getirýär.

Mesgut Tikrit şäheriniň üstünden geçende öz goşunynyň bir bölegini *Ezizi* öz ýanyna getirmegi üçin şäheriň häkimi *Nejmeddin Eýýubynyň* garamagyna berýär. Sebäbi ol ony özüne wezir edinmek isleýärdi. *Nejmeddin Eýýup* öz goşunlary bilen bilelikde *Ezizi* türmeden çykarmagyň hötdesinden geldi. Ýöne, agşam düşýänçä ony *Mesgudyň* adamlaryna bermezlik üçin bahana gözledi. *Eziziň* hem sabyry soňky derejesine ýetip, hiç zada seretmän şäherden çykmak isledi. Ýöne oňa gapylaryň gulpludygy, açarlarynyň hem galadadygy aýdylýar. Bu ýerden çykaryp boljak netijä görä, häkim *Togrulyň*, has takygy wezir *Dergezininiň* ar almagyndan gorkandygy üçin *Mesgudy* begendirmekde şübhelenýärdi. Emma wagt geçýärdi. Hilläniň häkimi tarapyndan gyssagly ýagdaýda iberilen türkmen serdary ertesi irden *Tikride* gelýär we *Ezizi* gala tarap äkidýär. *Eziz* ol ýerde täzeden zyndana salynýar. *Mesgudyň* adamlaryna bolsa onuň tagty berkäninden soň, onuň buýruklaryna boýun egerler, emma häzirlikçe *Togrul begiň* buýrugyna boýun egmek mejburlygy bar diýilýär. Ol ýagdaýda hiç bir zady üýtgetmäge güýji ýetmeýän *Mesgut* bu jogaby

almanka, *Bagdada* tarap ýöriş edýär. *Eziz* bolsa, kän wagt geçmänkä köne duşmany *Dergeziniň* gurbany bolýar. Bu bitiren işi üçin *Sanjar Dergezinä* özüniň hem-de ýegeniniň ýanynda wezirlik wezipesini berýär. Ýöne ol *Sanjaryň* ýanynda özüni kaýmakamlyk²⁶ bilen wekillendirip, *Togru-lyň* ýanyndaky wezipesini ýerine ýetirmek bilen meşgullanmaklygy saýlap aldy. Ol gyssagly ýagdaýlarda ýüze çykýan işleri ýerine ýetirmek üçin *Sanjaryň* möhüri basylan birnäçe boş kagyzy (permany) ele geçirýär we bularyň birini *Eziziň* kelle-sini kesdirmek üçin ulanýar. Aslynda *Tikrit* şäheriniň eýeleri bolan *Eýýubylar* ganhoruň buýrugyny ýerine ýetirmek islemän-diler. Sebäbi olar *Ezize* uly hormat goýýardylar. Emma *Dergezini* hem başlan işini tamamlaman goýmady. Ol hökümdar *Togrul bege* bildirmän, öz golastyndaky-lardan biri bolan *Behruzy Eziziň* kellesini kesmegi tabşyryp *Tikride* iberýär. *Eýýubylar* bu gezek bu jezanyň ulanylmagyna garşy durup bilmändirler. Ine, *Ymadeddiniň* dogany 527 (1133)-nji ýylda şeýle ýagdaýda ölüpdir gitdi. *Ymadeddin* ömrüniň soňky ýyllarynda *Siriýada* gaçybatalga gözlän döwründe, *Eýýubylaryň* doganyna bolan söýgüsinden peýdalanyndyr.

Anuşirwan barada aýdylanda bolsa, olrazy bolmasa-da, 526-njy ýylda halypa *Müsterşit* tarapyndan wezirlige belleniş-ýär (Deňşdiriň: *Ibn Esir*: H jilt, 482 s.). Ol bu wezipesinde işlän döwründe

²⁶ Kaýmakam – bir etrabyň iň ýokary wezipeli adamy.

Mesgud resmi ýagdaýda halypanyň huzuryna kabul edilýär. Hökümdaryň arapça bilmeýändigini sebäpli wezir, halypa *Müsterşit* tarapyn-dan aýdyljak sözleri terjime etmek işi bilen wezipelendirilýär.²⁷ Iki ýyl geççe-ninden soň (deňeşdiriň: *Ibn Esir*, HI jilt, 9 s.) halypa *Anuşirwanyň* wezipesinden aýrylmak baradaky islegini kanagatlan-dyrýar. Ýöne şol döwürde ýa-da ondan az-kem soňrak *Togrul begiň* ölmegi bilen²⁸ *Mesgud* tagta çykýar we ol ýene-de öňki wezipesine belleniýär. Ol bu wezipede 530-njy (1136) ýyla çenli işleýär.²⁹ *Ymadeddin* bu barada şeýle diýýär: “*Anuşirwan* patyşalygyň işlerini düzgüne salmagy başarmady. Mu-nuň sebäbi onuň başarnyksyz bolmagyndan däl-de ýurtda ählumumy bidüzgünçiligiň höküm sürmegindendir”. Bu adam hem kän wagt geçmänkä (*Ibn Esiriň* aýtmagyna görä 533-nji ýylda)³⁰ *Bagdatda* öldi. Onuň üçin örän uly jynaza durlup, oňa halypanyň weziri we beýleki ýokary wezipeli wekiller gatnaşyp-dyrlar. Onuň jesedi ilki-bada ýaşan öýünde gömülýär. Soňra bolsa *Aly ibn Abu Talybyň* gonamçylygynda jaýlamak üçin Kufä äkidipdirler.

²⁷ 174 s.

²⁸ *Mesgudyň* tagta geçen ýyly hakynda *Ibn Esir* bilen *Ymadeddiniň* arasynda azajyk tapawut bar. Çünki *Ymadeddinde* bu 528-nji ýyly (172 s.), beýleki awtor bolsa 529-njy ýyly görkezýär. (ýyl ýazgy XI. 19.)

²⁹ 181 s. *Ibn Esir* XI. 29.

³⁰ Fahry 355 s. 532-nji ýyl diýip belleýär.

Arap taryhçylary *Anuşirwanyň* wezir hökmünde nähili üstünliklere eýe bolandygy barada hiç hili maglumat bermeyärler. Ýöne ony ynsan hökmünde örän öwýärler. Taryhçylary bu babatda döwrüniň şahyr-lary bilen pikirdeşdirler. *Ibn Esir Anuşirwan* ol akyly, çakgan, dindar we dogruçyldy diýýär. Şahyrlarda *Anuşirwan* barada ýazan işlerinde onda çakdanaşa dindarlykdan başga tankyt edip boljak zadyň ýokdugyny belläp geçipdirler. *Ymadeddiniň* aýtmagyna görä, bulardan *Abulkasym Hybetylla ibn Fazl* özüniň sygyr kitabynda şeýle diýýär³¹:

Sendäki ylalaşyklylyk özüni pes tutýanlygyňdandyr, bu sebäpden seni asyly hasap edýärler.

Sen özüňe umyt baglaýanlara rehim şepagat etmekde ýalňyşýarsyň.

Olaryň önünde aýak üstüne galýarsyň, eýsem-de utançsyz dilegleriniň önünde olara boýun bolup däl-de, olaryň garşysyna çykyp aýaga galarlar!

Bu bir döwlet adamy bolup ony günäkärlemek üçin rehimdarlyk we dindar-lykdan başga aýyby ýok.

Bu adamyň mundan başga öwgä zerurlygy-da ýok.

Bu adamy öňden bäre gowy tanaýan kişi hökmünde bizden soralsa onuň ýumşak we söýgä mynasyp häsiýetlerini guwanç bilen öwüp bilerdik.

³¹ Leýden golýazmasy № 21. 226 s. bu goşgy setirleri azajyk üýtgeşmeler bilen *Fahry* tarapyndan (354 s.) *Ibn Habbara* bagyşlanypdyr.

Ýöne bu ýerde gürrüňi edilýän kişi edebiýatçy hem-de galam eýesi *Anuşirwandyr*.

Bu adam şeýle häsiýetleri bilen özüne buýsanç hem döwürdeşi bolan beýlekileri ykrar etmezlik duýgusy bilen ýazandygyny öňe süren *Ymadeddiniň* nähak garaýyşlaryna garamazdan biziň göwnümüzden turýar. Munuň bilen birlikde *Ymadeddin* hem asyryň birnäçe şahsyýetleri hakynda *Anuşirwanyň* berýän maglumatlaryna, *Sumeyremi* hakynda-ky maglumatdan başga goşup boljak³² hiç zat tapmaýar. *Sümeýremä* gelsek ol *Ymadeddiniň* dogany *Ezizi* öjükdirýän kişidi. Yogsam-da, bu ýerde *Ymadeddiniň* bu adam barada tarapsyzdygyna şübhe edip bolar. *Anuşirwanyň* bu ýatlamalarynyň subýektiv häsiýete eýedigi, subýektivizmiň şeýle eserlere mahsus bir häsiýetdigi inkär edip bolmajak ýagdaýdyr. Üstesine-de, bu ýagdaý onuň özüne çekijiligini artdyrýar. Ýöne gynansak-da, *Anuşirwanyň* eseri bize gelip ýetmändir. Biz muny diňe *Ymadeddiniň* terjimelerinden öwrenýäris. Biz bu ýerde bir tarapdan *Ymadeddiniň* öz wezipesini namysly bir şekilde ýerine ýetirendigini kabul etsek, ikinji tarapdan onuň esere goşmaçalar girizendigini, iň erbedi-de eseri gysgaldandygyny inkär edip bil-meris. *Anuşirwanyň* eseriniň nirede gutarýandygy hem aýyk belli däldir. Çünki, *Ymadeddin* özüniň sözbaşysynda *Anuşirwan Togruýň* ölümüne çenli bolan wakalary beýan edipdir diýen hem bolsa,

³² 130 s.

biz *Mahmydyň* döwründäki wezirliğini beýan edensoň *Anuşirwanyň* sözünü parhlandyryp bilme-ýäris. Bize mundan soňky hadysalary beýan eden diňe *Ymadeddindir*. Bu meseläni *Ymadeddinniň* arapça terjimesine esaslanyp çözmek kyn hem bolsa, elimizde bu terjimäniň has soň ýaşap geçen bir awtor tarapyndan ýazylan, gysgaldylan şekilinden başga eser bolmandygy üçin bu mesele çözügsiz galýar. Biz gysgaldylan eseri neşir etmek bilen bu meseleleriň dogry çözüdi hakynda *Ymadeddiniň* eserinden çykýan netijä goýmak bilen, ýokarda beýan edilen pikirler bilen çäklenmekligi özümize müwesse bildik.

II

Muhammet ibn Hallykanyň maglumat-laryna görä, hemmeler tarapyndan *Ymadeddin Ysphyhany* ady bilen tanalan kätip 516-njy (1125) ýylda doglupdyr.³³ Biz öň *Anuşirwa-nyň* terjimehaly bilen baglanyşykly bu adamyň *Ysphyhan* şäherinde ýaşan bir maşgala degişlidigini belläp geçipdik. Bu maşgalanyň birnäçe agzalary kätiplik wezipesinde işlemek bilen döwlet dolandy-ryşynda ýokary wezipelere eýe bolupdyrlar. *Ymadeddiniň* kakasy *Safyýeddin Muhammedi*, dogany *Eziziň* 527-nji ýylda ölmegi bilen hökümdarlaryň hyzmatynda bolmazlyga kasam edýär. Ol kasamyny ýerine ýetirdýär we doganlaryndan soň hem otuz ýyl

³³ W. Wöstenfeld neşiri №-715.

ýaşaýar.³⁴ Wezir *Dergezini* diňe bir *Ezizi* türmä salmak bilen çäklenmedi, eýsem ol hökümdara wada eden puluny bermek üçin *Eziziň* kakasy *Safyyeddiniň* we dogany *Zyýaýeddiniň* hem baýlygyny elinden alyp, zyndana basyp-dy.³⁵ Muňa garamazdan, biz *Safyyeddiniň* maşgalasynyň *Yspyhan* şäheriniň daşynda köşkleriniň bolandygyna ynanýarys. Bu şäher Soltan *Mesgudyň* döwründe örän agyr kynçylyklary başdan geçirýär. 531-nji ýylda *Atabeg Mengubara* baş göterdi. Soltan gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin *Atabeg Garasunguň* ýolbaşçylygynda goşun iberdi. Bu ýerde soňky ýyllaryň hasyly hem *kän bir* bol bolmady. Esgerler daş töwerekde näme tapsalar iýýärdiler. *Ymadeddiniň* maşga-lasy hem bu esgerleriň çozuşyna duçar boldy. 1136-1137-nji ýyllaryň gyşyny bu ýerde geçirip, yza çekilýärkä birdenkä *Mengubars* şäherine çozdy. Bu çozuş şäheriň ýaşaýjylarynyň ýagdaýyny has-da agyrlaş-dyrdy. Ýöne şäher halkynyň bagtyna bu goşun *Kürşembede* Soltan *Mesgudyň* leşger-leri bilen söweşmek üçin şäherden çykypdyrlar. Ýöne şäherde eýýäm açlyk höküm sürmäge başlapdy. Bu betbatçylyk-lary az görýän ýaly munuň üstesine soňky ýyl (532) şäher halypa *Reşit Billa* we Soltan *Mahmydyň* ogly *Dawut* tarapyndan gabalýar. Biz bulardan birinjisiniň şol ýylyň remezan aýynyň 26-

³⁴ 181 s.

³⁵ 154 s.

syna³⁶ Batynylar tarapyndan öldürilendigini bilýäris. Bu hadysa *Dawudy Reýe* tarap çekilmäge mejbur etdi. Gabaw döwründe *Yspyhanda* hem açlyk höküm sürýärdi. *Ymadeddiniň* ata-enesi we şäheriň beýleki ýokary wezipeli işgärleri şäheri terk edip, *Zenderudyň* çäklerindäki mazarçylykda ýaşadylar. Bu ýerde şäheriň abraýly maşgalalary üçin örän gözel ymaratlar bardy. *Ymadeddin* bu wakalaryň aňynda janly yzlar goýandygyny, eserini ýazýança bulary ýatdan çykarmandygyny aýdýar. Bu hadysalar aslynda *Ymadeddiniň* durmuşyna-da öz täsirini ýetirdi. *Ymadeddiniň* kakasy *Safýýeddin* şazada *Dawudyň* yza çekilmegi bilen olara goşulyp gitdi. Ol ýany bilen ogullary *Ymadeddini* we *Abubekri* hem alyp gitdi. Çagalaryny Gurhan hem-de edebiýat okap, ylmyň ilkinji basgançagyna eýe bolmagy üçin *Keşan* şäherinde goýup gitdi. Olar *Keşanda* bir ýyl ýaşap, soňra ýene-de *Yspyhana* gaýdyp geldiler. Bu döwürde olaryň kakasy uzaga çeken syýahatda gezip ýördi. Biz bu awtory soňky ýyllarda, ýagny 936-njy ýylda *Bagdatda* görýäris. Soltan *Mesgut* 1141-1142-nji ýylyň gyşyny geçirmek³⁷ üçin *Bagdada* gelende ol hem şol ýerde bolýar. Şundan görnüşi ýaly, diwan ýolbaşçylarynyň arasynda birnäçe dosty bolan *Ymadeddiniň* kakasy çagalaryna mynasyp goldaw

³⁶ Bu 1138-nji ýylyň Oguz aýynyň 7-sine gabat gelýär. *Ibn Esir*, XI jilt, 41 s, weil, Gesch. Der Chal. III jilt, 260 s. bir gün (Oraza aýynyň 25-i) öňe çekýär.

³⁷ 193 s.

gazanmak üçin halypalygyň merkezinde ýerleşipdir. *Ymadeddin* bolsa *Bagdatda* bilimini dowam etdirdi. Esasan fykhy öwrendi. 541-nji ýylyň güýzünde *Mesgut Bagdada* girende, biz ony eýýäm fykhçylaryň hatarynda görýäris. Şol ýyl meşhur hatyp (dini wagyz ediji) *Abu Mansur Muzapbar Erdeşir Ybady Sanjar* tarapyndan halypa ilçi edilip *Bagdada* iberilýär. Ol bu ýerde örän uly üstünlikler gazandy. Onuň üçin *Dijläniň* kenarynda bir köşk gurulýar. Soltan ony köşgüniň dälizleriniň birinden diňlemek mümkinçiligine eýe bolupdyr. *Reýiň* häkimi *Emir Apbas* bolsa onuň göni garşysyndaky bir gäminiň üstünde bolupdyr.³⁸ *Hatybyň* daş-töweregine uly mähelle ýygnanýardy. Halypa ony öpdü we oňa mümkin bolan hormaty etdi. Oňa köşgündäki metjitden ýer berdi we özi görünmeýän ýerde oturyp onuň dilewarlygy wagyz edýän öwüt-ündewlerini diňledi. Şu ýerde ýetginjek ýaşda bolan *Ymadeddiniň* meşhur hatyby diňlemek bagtyna eýe bolandygyny aýtmagy zerur hasaplamadyk.³⁹

Soňky ýyl *Ymadeddin Mosula* syýahat etdi. Ol ýerde şäheriň metjidinde *Gazy ibn Zeňniniň* weziri bolup işläň *Jemaleddin Jewat Abu Japar Muhammet ibn Aly ibn Abu Mansuryň* huzuryndaky söhbetdeşlikde özüniň fykh ylmyndaky ussatlygyny görkezdi. Ol ylym-bilimde ýeten derejesi üçin *Ymadeddiniň* dogany *Ezize* minnetdar-dy. *Ymadeddin* onuň bilen içgin

³⁸ Gäminiň bir görnüşi, *Doza* serediň. Bundayda شغلوه görnüşinde ýazylypdyr.

³⁹ 216 s. *Ibn Esir* XI jilt, 78 s.

gyzyklan-ýardy. Hatda ilkinji ýazan öwgüden püre-püre doly kasydasyny hem oňa bagyş etdi. Kitabyň soňky sahypalarynda bu kasydadan birnäçe setirleri okap bilersiňiz. *Ymadeddin Mosulda* ýaşan döwründe *Hojandynyň* ogullary bolan *Sadreddin Muhammet* we *Jemaleddin Mahmyt* bilen tanyşdy. *Yspyhanyň* ýerli ilaty bularyň maşgalasyny hormatlaýardylar. Bular *Bozabanyň* ölüminden soň watanlary bolan bu şäheri terk edipdirler we *Gazy* tarapyndan gowy hormat bilen garşylanypdyrlar. Soňra *Sadreddin Muhammet Yspyhana* gaýdyp geldi, *Jemaleddin Mahmyt* bolsa haja gitdi. 543-nji (1148-nji ýylyň Gorkut aýynda) ýylda yzyna gaýdyp gelýärkä⁴⁰ *Ymadeddin* ony ýene-de *Bagdatda* gördi. Onuň bilen kerwene goşulyp bilelikde ýola çykdylar. *Ymadeddin* kakasy bilen bilelikde *Yspyhana*, *Jemaleddin* bolsa *Hemedana* gitdi. Soňra *Ymadeddiniň* 548-nji ýylda *Jemaleddiniň* ýanyna haja baryp, ikinji ýyl *Hemedana* gaýdyp gelen bolmagy hem mümkindir. Ol wagt *Mahmydyň* ogly *Muhammet* hem sapa bilen *Hemedanda* eken. Şol wagt *Hemedana Kerman seljuklylarynyň* hökümdary *Muhammet bin Arslan* şa tarapyndan iberilen ilçiler toparý gelip ýetdi. Aýalynyň ýogalanyna kän wagt geçmändigigi sebäpli hökümdar ilçilerini yzyna gaýtmaga rugsat berdi we *Kerman* hökümdarynyň gyzyny aýal edip almak üçin ilçileriň ýany bilen *Jemaleddini* gudaçylyga iberdýär. *Jemaleddin* hem biziň agzaýan awtorymyza özi bilen

⁴⁰ 243 s. we dowamy.

bilelikde gitmegi tekliþ edýär. Awtor ilkiþada *Jemaleddin* bilen bilelikde ýola çykýar. Ýöne ol *Kerman* syýahatyny kân bir peýdaly görmänsoň ýoldaşlaryndan aýrylýar. Ol *Huzystan* ýoly bilen täzeden *Bagdada* gaýdyp gelýär (240 s. has anygy 244 s.).⁴¹ Ol harby düşelgä geldi we ol ýerde 544-nji ýylda aradan çykan şahyr hajy *Errejanynyň* ogly bilen duşuşýar. Bu adam ýogalan kakasynyň käbir şygrylarynyň garalamalaryny ber-ýär. *Ymadeddin* kakasy bilen bilelikde *Bagdada* gelende, halypa *Bejimza* eýýäm ýeňiş gazanypdy. Mundan kân wagt geçmänkä, *Ymadeddin* ol döwürde halypa tarapyndan gorag astyna alnan we soltana eden hyzmatlary üçin sylag dawasyny eden *Mälik Süleýman Seljugyň Bagdada* girenini görýär. (550 - 1155). Ol soňky ýyl *Bagdadyň Soltan Muhammediň* goşunlary tarapyndan gabaly-şyna şaýat boldy. *Ymadeddin* bu gabawy örän janly görnüşde beýan etmegi başarypdyr (246-155 s). Soltan agyr ýitgilerden soňra yza çekiliş surnaýyny çalandan soň, *Ymadeddin* hem şygry kitapda ýer alan käbir setirleri bilen⁴² halypany gutlamagy ýadyndan çykarmandyr. Bu öwgi şygry oňa halypanyň weziri *Awneddin bin Hubeyriniň* sylagyndan peýdalanmak pursadyny döretdi. Ol wezir ony özüniň *Wasyt* şäherindäki wekili wezipesine belledi. Ol Wasytda 1159-njy ýylyň Nowruz aýynda hökümdarynyň

⁴¹ 24 s.

⁴² 290 s. Birnäçesine onuň şygry beýazynda hem gabat gelinýär (Leýden golýazmasy, 21a. 11 s. we dowamy).

saparyny kabul etdi. Oňa örän uly ähmiýet beren halypa *Muktefi* ony weziri *Ibn Hubeyriniň* hyzmatyna tekliپ etdi. *Ibn Hallykanyň* berýän maglumatlaryna görä, bu wezir tä ölümine (560 ý) çenli *Ymadeddini* goldamagyny dowam etdiripdir.⁴³ *Ymadeddin* mundan soňky ýyly örän agyr geçirdi. Ol 562-nji ýylda özüne *Siriýadaky Eýýuply* şazadalarynyň ýanynda täzedan goldaw tapdy we 597-nji ýyly çenli olaryň ýanynda ýaşady. *Ymadeddiniň* özi barada beren maglumatlaryna daýanyp, onuň hökümetiň hyzmatyna gijräk girendigini we tejribesiniň Seljukly taryhyny ýazmakda döwürdeş taryhçylaryndan tejribesiniň pes bolmadygyny subut etmek üçin ýeterlikdir. *Ymadeddiniň* kakasy we doganlary hökümdarlaryň ýa-da döwrüniň şazadalarynyň ýanynda möhüm wezipelere eýe bolupdyrlar. Özi bolsa 25 ýyl töweregi wagt möhüm taryhy hadysalaryň şaýady bolýar we döwrüniň abraýly adamlaryndan maglumat toplamak mümkinçiligine eýe bolupdyr. Şonuň üçin hem onuň eseri hadysalaryň köpüsine özüniň şaýat bolandygy we *Anuşirwanyň* ýatlamalaryndan giňişleýin peýdalanandygy üçin *Yrak* we *Horasan Seljuklarynyň* taryhyny öwrenmekde iň gadym hem-de wajyp çeşmedir. Eseriň ýeke-täk kemçiligi bolsa *Seljuklar* nesilşalygynyň ilkinji we soňky ýyllarynyň doly manyda çuňlaşdyrylyp beýan edilmänligidir. *Seljuklar* nesilşalygynyň ilkinji döwürüne degişli maglumat *Ibn Esirde* we bu ýerde

⁴³ Deňeşdiriň: *Ibn Esir* XI jilt. 211 s.

sanap geçilmegi köp wagty aljak başga eserlerde (meselem, Beýhakyda)⁴⁴ bardyr. Seljukly nesilşalygynyň soňky ýyllaryna degişli ýetmezçilikleriň üsti *Hüseyiniň* eserindäki maglumatlar bilen doldurylypdyr. Sebäbi *Ymadeddiniň* özüniň beýan edişi ýaly,⁴⁵ ol Siriýada wagty *Yrakda* we beýleki ýerlerde bolup geçen wakalar hakynda ynandyryjy delilleri berip biljek maglumatlary eýe dälidi. Çünki, «*Soltan Sanjaryň Yrak* serhedine gelmegi» babynda beýan edilen hekaýatdan göz ýetirişimiz ýaly, ol eserini 579-njy (1189) ýylda ýazypdyr. Şonuň üçin ol 560-njy ýyla çenli we ondan soňky döwür üçin örän az maglumatlar bilen çäklenmäge mejbur bolupdyr. «571-nji ýylda Soltan *Arslanyň* we ondan öň Atabeg *Ildeňiziň* aradan çykmagy» babyna sahypada we ondan soňky sahypalardaky iki bölüm goşulupdyr. Eger ýagdaý hakykatdan hem şeýle bolýan bolsa, onda neşirimize goşmaça hökmünde *Hüseyiniň* taryhynyň soňky döwür barada maglumat berýän bölümüni goşmagy müwessa bildik.

Bize *Hüseyiniň* kitabynyň diňe ýekeje nusgasy gelip ýetipdir. Biz ol barada bu kitabynyň birinji jildiniň sözbaşysynda agzap geçdik. *Baron fon Rozen* mundan bir nusgasyny neşir etdi.⁴⁶ Ol *Angliýanyň* muzeýindäki

⁴⁴ Deňeşdirin: indi bu awtor hakynda Menuçehriniň diwanynyň sözbaşysy (Kazimirskiý tarapyndan çykarylypdyr).

⁴⁵ 30 s.

⁴⁶ XI jilt we X jilt.

nusga bolup, onuň surat nus-gasyny *Kembrij* uniwerstetiniň professory *M. Raýt* (M. Wright) maňa berdi. Bu göçürmä-niň tekstini içgin öwrenenimizden soňra, awtoryň *Ymadeddiniň* kitabyňy gysgaldyp, täze bir gysgaldylan kitaby ýazmakdan başga zat ýazmandygyna göz ýetirdik. Ýöne bu kitapda seljukly hökümdarlarynyň ilkin-ji we soňky döwürlerini beýan edýän beýleki kitaplardan hem peýdalanypdyr. Esasan hem *Seljukly* döwletiniň soňky döwri üçin häzire çenli bize nätanyş anyk maglumatlary bermäge synanyşypdyr. Ýöne ýeke-täk bir nusga daýanyp, arap dilindäki haýsydyr bir teksti neşir etmeginiň örän agyr işdigini tejribämizden bilýäris. *M. Raýt* (M. Wright) çäksiz hormatlamak bilen bu nusgany peýdalanmagymyza rugsat beren hem bolsa, häzirlilikçe gysgaldylan eseri ulanmakdan ýüz öwürýäris. Şeýle karara gelmegimize sebäp bolan zatlaryň biri hem bu eseriň jilt sanynyň köp bolmagydyr. Başga bir ýerde-de aýdyşymyz ýaly, biz üç jilt bilen çäklenýäs. Ýöne bu ýagdaýa görä üýtgäp biler. Eger biz bu işi amala aşyrmagymyz sabyr-takadymyz ýetmese, onda has gymmatly maglumatlary özünde jemleýän başga biri muny tamamlap biler.

III

Özünden öňküleriň eserini bu kitapdaky şekile getiren *Ymadeddin* ýaly *Abul Fath Aly bin Muhammet el Bundarynyň* hem asly *Yspyhanlydyr*. Biziň bu şahs

barada aýttjak sözüimiz örän azdyr. Maglumatlara görä, onuň hiç ýerde terjimehaly ýokdur. Onuň özüniň bu kitapda berýän maglumatlary-da ýok hasap edip boljak derejede azdyr. Muňa garamazdan ol ähmiýetli bir wakany, ýagny bu gysgaldylan eserini *Eýýuply* hökümdary *Mälik Adylyň* ogly *Mälik Muazzama* bagyşlap, hijretiň 623-nji ýylynda ýazmaga başlandygyny beýan edýär. Bu at (ýagny *Eýýuply* ady) haçly saparlaryň taryhyndan habarly okyja belli atdyr. Bu ýerde *Bundarynyň Ymadeddiniň* atly eserini ön neşir edenligi üçin bu agyr işe has öňräkden bári taýýarlanandygyny ýatlamak isleýäris. Bu kitap üçin *Hajy Halypanyň eseriniň* II jildiniň, 43 sahypasyna seredip bolar.⁴⁷ Bu şahsyň öz wezipesini meniň

⁴⁷ Hajy Halypanyň IV jildiniň, 12-sahypasynda beýan eden patyşalaryň kitabyňy Bundarynyň terjimesi bize şübhelí görünmeýär. At doly meñzeşdir.

Türki senenamasy hekaýatlarynyň terjimehalyna görä eseri bagyş eden *Eýýuply* hökümdarynyň ady, ýagny *Mälik Mugazzam*, biziň gysgaldylan eserimiziň sözbaşysynda beýan edilen ada gabat gelýär. Ýöne Hajy Halypanyň tarapyndan bu terjimä berilen 675-nji ýyl taryhy ýalňyşlykdyr. Sebäbi bu taryhda beýle atly şazada ýokdur. Eger-de *Leýden* golýazmasynyň subutnamasy bolmadyk bolsa, bu mesele gümrük bolup galardy. (Co 598, Cat II, 109). Bu golýazma bu terjimäniň netijesiniň bir jildini öz içine alýar. Bu ýerde terjimesiniň ady *Abul Fath Aly Yspyhany*, bu bolsa *Moluň* (Mohl) “Milli kitaphanadaky” daki bir golýazmasy hakynda beren maglumaty bilen çapraz gelýär. (№624) . Bu tekstde awtor şeýle atlandyrylýar : *Kywameddin Abul Fath Isa ibn Aly ibn Muhammet Yspyhanda* doglupdyr (Patyşalar kitaby, Giriş LXXVIII) *Mälik el-Muazzama* bagyşlanandygy hem aýdylýar. Biz *Hajy Halipadaky* adyň ýeke täk dogry atdygyny goldaýarys. Biz muny *H. Derenburyň* (H. Derenbourg) işi bilen subut edip bilýärim. Ýokarda ady agzalan şahs Eskoriýal (Eskorial) golýazmasynda

öwginde has ýokary ýerine ýetirendigini aýtsak onda ýalňysarys. Halypasynyň çeper beýan ediş usulynyň ähli aýratynlyklaryna akyl ýetiren we arap tankytçylarynyň uly ähmiýet beren usulyň gözellikleriniň gymmatyna guwanmagy başaran bu şahs asyl tekstiň sözlerini, öz sözleri bilen üýtgetmän bize ýetirmäge jan edipdir. Munuň bilen birlikde, ol alym hökmünde biziň nusgamyza görä taýýarlanylýan kitaby, öz galamyndan çykan sözbaşyny we üç maglumaty goşupdyr. Ol maglumatyň öňünden öz adyny getirmek bilen ony kitapdaky beýleki maglumatlardan (ýagny özüniňki bolmadyk maglumatlardan) tapawutlandyryp-dyr.⁴⁸ Ýöne munuň tersine ol özünden öňki awtoryň çeper-estetik sungatlaryny, çeper beýan eden kyssa eserlerini, jedelli deňeşdirmelerini, birnäçe şahsyýetler, aýratyn-da, şahyrlar hakyndaky hakykatdan gyşarmalaryny kitapdan çykarypdyr. Eger-de ýaşayan bolsa *Ymadeddin* eserini gysgaldylan *Bundara* bu işi üçin örän gaharlanjakdygyna ynanýaryn. *Ymadeddiniň* yzy üzülmän gaýtalanýan kyssanyň sazlaşy-gyndan keýp alanlar bu gysgaldylan eseri okanda özlerini sözlerine käwagt bir düşüniş bolýan meşhur hatybyň wagyz-nesihatyny diňleýän ýaly kabul ederler. Emma taryhy eseri, aýratyn-da hem ony özlerini gyzyklandyran

hökümdaryň adynyň «ابو فبح عسي بن الملك العادل ابن بكر ايوب» ýalydygyny terjimeçiniň bolsa «الفتح بن الي بن الفتح البغدادي الطوسي».

⁴⁸ Sah 10 ; 278 we 304. Ýöne 1 golýazmasyndaky soňky bölümde at ýokdur.

hadysalary öwren-mek üçin okaýanlar meniň bilen bilelikde Bundaryny *Ymadeddinden* ýokarda goýarlar we onuň gysgaça sözbaşysynda *Ymadeddiniň* kitabyňyň bölümlerinden hiç bir zady taşlap gitmändigini we onuň işini dowam edendigine güwä geçmek bilen hakykata laýyk garaýşy beýan edendigine göz ýetirýäris. Bu ýokardaky sözlere esaslanyp, okyjylar indi biziň näme üçin asyl nusgadaky teksti däl-de, onuň gysgaldylan nusgasyny neşir edendigimize düşündiriş tapyp bilerler. Ýöne *Ymadeddiniň* eseriniň bize gelip ýeten arap dilinde ýazylan we “Bibliotequýe Naitonale“-de saklanýan ýeke-täk nusgasy bardyr. Bu nusgada-da sene ýazylmandyr. *Fon Rozeniň* (von Rosen) pikirine görä, bu nusga soňkusydyr. Bu nusga aňry bolaýsa ýüz ýyl mundan öň ýazylandyr. Onuň häzirki Gündogaryň kitaphanalarynyň birinde sak-lanýan golýazmanyň göçürmesi bolmagy-da ähtimaldyr. Bu göçürmäniň asly tapylan ýagdaýda neşir üçin esas hökmünde peýdalanylyp bolunjakdygyna umyt döred-ýär. Ýöne beýle iş üçin Pariž nusgasynyň doly ýeterliksizdigini aýtmagyň hajaty-da ýokdur. Bu nusgany men P harpy bilen görkezdim. Kitabyň birinji jildiniň sözbaşysyny ýazanymyzda **Oxford Laud** b. 113 nusgasynyň uri (Uri) katalogynda (1. 151, n. DCLXII) ýazylyşy ýaly *Ymadeddiniň* teksti-niň başga bir nusgasyny (nemunasyny) öz içine alandyr öýdýärdik. Ýöne bu golýazma-ny okanymyzdan soň, munuň Bundarynyň gysgaldylan eseridigine derrew göz ýetirdik. Bize bu

golýazmanyň nusgasyny *Leydende* Bodlaýen (Bodleiýen) kitaphanasynyň öňki müdiri berdi. Şol sebäpli oňa öz minnet-darlygyny bildirýärin. Katalogdaky ýalňyş nusganyň ilkinji sahypalarynyň gaçan bolmagyndan we gaçan sahypalaryň ýerine Gündogar kitaphanalarynyň ýasama, manysyz sözbaşyly birnäçe sahypalaryň goýlup kemçilikerini gizlemäge synanyşy-ly bolmagynyň netijesidir. Biz muňa neşirimiziň ilkinji sahypalaryndaky ýazgyny okanymyzda doly göz ýetirýäris.⁴⁹

Ibn Esirde guzlara we Seljuklylara degişli maglumatlar

Ýemineddöwle (420) *Mahmyt Söbüktegin*, dört ýüz ýgriminji ýylda guz türkmenle-riniň üstüne çozuş etdi we olara ýurduň çar tarapyna dargatdy. Sebäbi bular öz

⁴⁹ Neşiriň çykgyt hökmünde 3-nji sahypasyny ýerleşdirilen ýazgy şudur :

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله حمدا دائماً دوام الشمس والافلاك والشكر علي آله حمد
 عباد و نساك و نشهد ان لا اله الا هو الاحد القديم الذي ليس له ولد ولم يلد ولم يولد و لم يكن له كفواً
 احد ونصلي علي المبعوث الي العرب والعجم سيد البلاغة والفصاحة الذي اشرقت انواره الساطعة
 وارسل الي سائر الاحم بالشفقة والاباحة صلي الله عليه وعلي آله واصحابه وشرف وكرم.
 اما بعد فهذا ابتداء دولت الملوك السلجوقيين هو انه لما وقع (وقع) للامير شجاع الدين ما وقع
 والتمس من عهد الملك المساعدة والاعاف حيث جعل ساعة علي الاستنجد والاطاف وبحث عن درر
 عجائب تصانيف الاسلاف ثم توكل علي الله ومنحه الوصية وقواه علي الاجر بهذه الاراء المرضية
 فامتثل او امره ونواهيه وسار الي من اتاله الله الراي وجعل في البلاد مستشار وبث ما عنده اليه فيادر
 سريعا مقبلا عليه ونصحه وافاده وداله وزاده وقال له تقدم ولا تخف ولا تندم فانت اولي بها و احق فعند
 ماسمع نصحه وما افاده انقلب الي اهله وبلاده فاجتمعت اليه الجموع وازدحمت الربوع وشاع خبره
 وذاع واقبلت جنودها وفرحت السلجوقيين بهذه العزيمة وباليها من غنيمة واطمنن قلوب اهل ذلك الباد
 الاسفهانى المعظمي وعنه عمر بن خداج (والكشف الغطاء ورضي العباد طرافها (عينا.)jisi.الناد
 امام الفارس في شهر المحرم سنة ٦٦٠ حامد الله

ýaşaýan ýerlerinde bulagaýlyk döredýärdiler. Bular türkmen *Arslan ibn Seljugyň* neberesinden bolup, *Buhara* sähralyklarynda ýaşaýardylar. *Ýemineddöwle* derýany geçip, *Buhara* gelende, ol ýeriniň *Emiri Aly Tegin*, yzda beýan edip geçjek sebäplerimize görä, *Ýemineddöwleden* gaçdy. Bu döwürde *Seljugyň* ogly *Arslan Ýemineddöwläniň* ýanyna geldi. *Ýemineddöwle* ony tussag etdirdi we *Hindistanyň* şäherleriniň birinde tussaglykda saklady hem-de *Arslan bin Seljugyň* obasyna goşun iberip, ýaşaýjylaryň birnäçesi öldürdi. Olaryň köp bölegi bolsa sag-salamat galdy. Bular-da *Ýemineddöwleden* gaçyp, *Horasana* geçdiler we ol ýerde pitne turuzdylar hem-de ýerli halky taladylar. Şol sebäpli *Ýemineddöwle* olaryň üstüne goşun iberdi. Olary ýesir etdi we *Horasanyň* çäginde daşary çykardy. Bulardan iki mün öýli halaýyk *Ysphyhana* bardylar. Bu ýagdaýa gazaplanan *Ýemineddöwle* bularyň ýa-da bularyň kellelerini iberilmegi üçin (*Alaýeddöwlä*) hat iberdi. *Alaýeddöwle* nahar taýýarladyp, olary-da nahara çagyryp öldürmegi öz orunbasaryna tabşyrdy. Şeýle ýagdaýda orunbasar bulara goşuna ýazylmak üçin atlaryny ýazdyrmalary gerekdigini aýtdy we deýlemlileri bagda bukup goýdy. Bu çagyryşa guzlardan köp kişi geldi. Ýöne *Alaýeddöwläniň* gullaryndan bir türk guzlar bilen duşuşyp, bulara çakylygyň asyl sebäbini aýtdy. Guzlar muny eşiden dessine yzlaryna gaýtdylar. *Alaýeddöwläniň* orunbasary bulara hernäçe yzlaryna gaýtarmaga synanyşan bolsa-da, olary boýun edip

bilmedi. Şol wagt deýlemi serkerdelerinden biri guzlaryň birine hüjüm etdi. Bu adam (guz) hem ýaýyny çekip, serkerdäni öldürdi we şol sebäpden dawa ýüze çykdy. Bu dawanyň goh-galmagalyna bukdaky deýlemiler çykdylar. Şäherçäniň halky hem deýlemlilere goşulyp guzlar bilen söweşdi we olaryň hataryny bozdular. Guzlar-da çadyrlaryny ýygnap, bu ýerden uzaklaşdylar. Olar öňünden çykan obany talap, *Azerbaýjana Wehsözanyň* ýanyna bardylar. Wexsözan bulara uly hormat edip, kemçiliklerini düzetti, isleglerini ýerine ýetirdi. *Ysphyhana* giden guzlapyň köpüsi *Horasanda* galdylar. Olar *Horezmiň* (köne *Horezmiň*) ýakynyndaky Balkan dagyna bardylar. Galan birnäçesi bolsa dagdan geçip, şäherlere girdiler we ony talap, ýykyp-ýumurdylar, adamlaryny bolsa öldürdiler. *Mahmyt bin Söbüktegin* bu ýagdaýa garşy Tos emiri hajyp *Arslanyň* ýolbaşçylygynda goşun iberdi. Hajyp *Arslan* uly leşger çekip guzlara tarap hereket etdi we iki ýyllap bularyň yzyndan galmady. Bu ýagdaýa çydaman *Mahmydyň* özi *Horasana* ýöriş etmäge mejbur boldy. Ol bulary yzarlap, *Nyşapurdan* Dehistana tarap hereket etdi. Guzlar hem muny görüp, *Jürjana* gitdi. *Mahmyt* bolmajagyny bilip, yzyna dolandy we ýokarda beýan eden sebäplerimize görä (9-njy jilt, 139 sah., 27 sah.) ogly *Mesgudy Reýe* hökümdar edip belledi. *Mesgut* guzlardan birnäçe kişini goşuna kabul etdi we olaryň içinden Ýagmyr diýen birini baştutan belledi. *Mahmyt bin Söbüktegin* ölüminden soň, ogly *Mesgudyň* *Horasana* eden

ýörişinde bular-da onuň ýanyndady. *Mesgut* Gaznany eýeläninden soň, guzlar Balkan dagynda galan doganlarynyň ýurduna gaýdyp barmagyna rugsat bermegini sorap, ondan haýyş etdiler. *Mesgut* hakykatyň ýoluny tutmak we özüne boýun etmek şerti bilen bulara ýurduna gaýdyp gelmäge rugsat berýär. *Mesgut* soňra *Ahmet Ynaltegin*niň gozgalaňyny basyp ýatyrnak üçin Hindistana ýöriş etdi. Guzlar hem şol wagt baş galdyrmaga başlady. Bu ýagdaýda *Mesgut Alaýeddöwläni*ň elinden *Reýi* basyp almak üçin birnäçe goşun bilen bilelikde Taşfıraşy ol ýere iberdi. Taşfıraş *Nyşapura* gelip, guzlaryň eden-etdiliginini görüp, olaryň ýolbaşçylaryny ýanyna çagyrdy we elliden gowragyny öldürdi. Ýagmyr hem bu ölenleriň içindedi. Guzlaryň pitnedir-talaňçylygy baradaky habary alan *Mesgut* obalaryna zabt edip, bulary Hindistana iberdi, birnäçesiniň el-aýaklaryny kesdirdi we dardan asdyrdy.

Bu ýere çenli beýan edenlerimiz *Arslan* bin *Seljugy*ň neberesi baradaky maglumatlardyr. Bular *Mawerannahrdakalar* başlaryna gelen wakalar we patyşa boluşlary barada biz *Togrul begi*ň we *Dawudy*ň dogany *Bugany*ň berýän maglumatlaryna daýanyp, yzky sahypalarda beýan ederis. Bular hökümdar boldular. “Soltan *Mesgudy*ň *Hatyby Taşfıraşy*ň guzlaryň üstüne çozuş etmegi bilen olar ilki *Azerbaýjandaky* guzlara goşulmaga gidýäris” diýip, *Reýe* tarap hereket etdiler. Bulara *Yrak* şahasy diýilýär. Bu şaha *Haktaş*a, *Fuka*, *Gyzyla*, *Ýagmyr* we *Nasykly* ýaly emirler ýolbaşçylyk edýärdi. Bular Damagana

gelenlerinde goşun we şäher halky bularyň şähre girmegine garşy çykdylar. Ýöne bu garşylyk netijesiz boldy. Olar guzlardan gizlenip, daga gaçmaga mejbur boldular. Guzlar şähre girip taladylar we ol ýerden Semnana gitdiler. Olar bu ýerde-de öňki hereketle-rini dowam etdirdiler. *Reý* diýarynyň *Hiwaz* şäherçesine girdiler hem-de ýene öňki ýaly hereket etdiler. *Reýe* bagly *Müşküe* (ýa-da *Müşkiweýh*) şäherçesine tarap ýöriş etdiler we bu ýerini-de taladylar. Şol döwürde *Abu Sähl Hamduny* bilen *Taşfıraş* söweşe taýýarlanýardylar. Hökümdar Mesguda, Jürjan we Tabarystanyň dolandyryjyla-ryna hat ýazyp, ýagdaýy beýan etdiler hem-de kömek soradylar. Taşfıraş üç müň atlysy we pilleri bilen söweşmek üçin guzlara tarap hereket etdi. Muny eşiden guzlar aýallaryny, mallaryny *Horasandan* we ýokarda ady agzalan şäherlerden talaň edip alan zatlarynyň ählisini galada goýup, atly goşun bilen *Taşfıraşyň* garşysyna goşun çekdiler we olar bilen duşuşdylar. Taş pile mündi we iki goşunyň arasynda söweş başlandy. Söweşde ilki Taş üstün çykan ýagdaýynda bolan hem bolsa, guzlaryň onuň golastyndaky kürtleriň ýolbaşçysyny ýesir almagy bilen ýagdaý tersine üýtgedi. Guzlar kürtleriň ýesir alnan ýolbaşçysyny öldür-jek bolanlarynda, ol Taşyň goşunyndaky kürtlere: «Siziň bilen söweşmezligi höküm edeýin» diýdi. Guzlar hem ony azatlyga goýberjek diýenlerinde, bu ýolbaşçy kürtlere adam iberdi we oňa: “Eger siz söweş etseňiz meni hökman öldürerler” diýmegi tabşyrды. Bu habary

eşidip, kürtleriň keýpi gaçdy we söweşeň ruhy gowşady. Bu ýagdaýda baş mün atlydan ybarat bolan guzlar Taşfıraşyň we onuň leşgerleriniň üstüne hüjüm etdi. Kürtleriň söweşden çekilendigine garamazdan, Taş we onuň esgerleri batyrgaýlyk bilen garşylyk görkezdiler. Guzlaryň Taşyň münüp barýan pilini öldürip ony pilden ýykdylar. Guzlar ony öldürdiler we öz ýoldaşlarynyň aryny almak üçin parça-parça etdiler. Bu söweşde Taş bilen birlikde birnäçe horasanlylar we uly-uly serkerdeler-de öldürildi. Guzlar diri galan pilleri olja, esgerleri bolsa ýesir aldylar. Soňra *Reýe* goşun çekip, *Abu Sähl Hamdunynyň* leşgerleri we şäheriň halky bilen söweşdi. *Abu Sähl Hamdunynyň* goşuny bilen *Taberek* galasyna çekilmegi netijesinde guzlar şähre girip ony taladylar. Şäherde hiç zat goýman talanlaryndan soň, *Abu Sähl* bilen söweş etdiler. Söweşde *Abu Sähl* guz emiri Ýagmyryň goşunynda serkerdelik edip ýören ýegenini ýesir aldy. Guzlar muny ýesirlikden boşatmak üçin Taşdan ýesir düşen esgerleriň ählisini yzyna bermegi we üstesine-de otuz mün altyn berjekdiklerini aýtdylar. Emma *Abu Sähl* Soltanyň permany bolmazdan bu işi etmejekdigini aýtdy. Guzlaryň şäherden çykmagy bilen Jürjan goşuny bularyň yzyna düşdi. Bular *Reýe* ýakynlaşanlarynda guzlar hüjüm edip, ýolbaşçylaryny we iki mün esgerini ýesir aldylar. Jürjan goşunyň hatary bozulyp, diri galanlary-da yzyna gaçdylar. Bu waka 427-nji ýylda bolup geçdi.

***Alaýeddöwläniň Reýe gelip, guzlar bilen birleşme
emele getirmegi we ýene-de guzlardan aýrylmagy***

Alaýeddöwle guzlaryň *Reýden* çykyp, *Azerbaýjana* tarap ugrandyklary baradaky habary alyp, *Reýe* gitdi we şähere girdi. Ol Soltan *Mesguda* boýun egýän kişi bolup görünýärdi. Bu sebäpden *Abu Sähl* Hamduna adam iberip, ondan bergisi üçin näçe mal bermelidigini kesgitlemegi sorady. *Abu Sähl* bolsa *Alaýeddöwlä* ynanmadygy üçin bu teklibi kabul etmedi. Bu sebäpden *Alaýeddöwle* Hamdunydan üstün çykmak üçin guzlary birleşmegi teklipl etmek maksady bilen ýanyna çagyrdy we olara mülk berjek boldy. Guzlardan Gyzylyň ýolbaşçylygyndaky bir münň baş ýüz kişi bu çakylyga gatnaşyp, yzyna dolandylar, galanlary bolsa (ýollaryny dowam etdirdiler) *Azerbaýjana* gitdiler. Guzlar gelende *Alaýeddöwle* gujaklaşyp, olara hezzet-hormat etdi. Olar *Alaýeddöwläniň* ýanynda galdylar. Soňra *Horasan* serkerdelerinden biriniň *Alaýeddöwlä* garşy pitne turuzmak üçin guzlary çagyryandygy baradaky habar ýaýrady. *Alaýeddöwle* adam iberip, ol serkerdäni getirdip, *Taberek* galasynda tussaglykda saklady. Bu ýagdaýy gören guzlar gorkup, ondan daşlaşmak bilen boldular. *Alaýeddöwle* rahatlandyrmak üçin köp synanyşan hem bolsa, guzlar oňa gulak asmadylar. Olar ýene pitne turuzup, ýol urmaga başladylar. Bu sebäpden *Alaýeddöwle* Tabarystanda bolýan *Sähl Hamduny* bilen ýene söweşe girdi. Olar *Reý* meselesine

Mesgudyň hökümdarlygyny kabul etmek şerti bilen ylalaşdylar. Abu Sähl muny kabul etdi we Nyşapura gitdi. Alayeddöwle bolsa Reyde galdy.

Guzlaryň Azerbayjandaky hereketleri we ol ýeri terk etmekleri

Biz guzlardan bir taýpanyň (goluň) *Azerbayjana* barandyklaryny öň belläp geçipdik. *Wehsözan* asuda gatnaşygy üpjün etmek üçin bulara hezzet-hormat etdi. Gyz berip, bular bilen maşgala emele getirmek mümkinçiligini döretdi. *Azerbayjandaky* guzlara *Buga*, *Gökdaş*, *Mansur*, Dana ýaly belli serkerdeler ýolbaşçylyk edýärdi. *Wehsözan* bulara şeýle mümkinçilikler döretse-de, garaşan zatlary çykmady. Çünki, bular pitne turzup, adam öldürmekden hem-de çapawulçylyk etmekden hem el çekmeýärdiler. Bular Meraga tarapyna ýöriş edip, 29-njy ýylda şähre girdiler, metjitleri ýakdylar, ýerli halkyň hem-de Hezbaniýe kürtleriniň köpüsini gyrdylar. Waka ulalyp has pajygaly boldy. Kürtler hem-de ýerli halk bu ýagdaýyň önüni almak üçin öz aralarynda gepleşik geçirip, birleşdiler. *Abul* Heýja ibn Rebibüldöwle bilen *Azerbayjanyň* hökümdary *Wehsözan* hem ýaraşyp, öz aralarynda birleşme emele getirdiler. Ol ülkeleriň halky hem bulara goşulyp, guzlardan arlaryny alyp biljek derejä geldiler. Guzlar ülkäniň ähli halkynyň özlerine garşy söweşmek üçin birleşendiklerini görüp,

Azerbaýjany terk etdiler. Bu ýerde galmagynyň mümkin bolmandygyna görä, bular iki gola bölündiler. Bularyň biri *Reýdäki* guzlaryň ýanyna gitdi. Bu gola *Buga* ýolbaşçylyk edýärdi. *Mansur* bilen *Gökdaşyň* ýolbaşçylygyndaky beýleki gol bolsa *Hemedana* gidip, ony gabaw astynda aldy. Şol wagt *Abu Kalyjar* bin *Alaýeddöwle Hemedandady*. Bu şahs guzlar bilen söweşip, olary ýok etmek maksady bilen ýerli halk bilen birleşdi. Söweş ýüze çykyp, iki tarapdandan köp adam öldi. Guzlar *Hemedany* örän uzak wagt gabawda saklady. *Abu Kalyjar* bin *Alaýeddöwle* gabawyň uzaga çekendigini we guzlara garşy durup bolmajakdygyna göz ýetirip, *Gökdaşyň* ýanyna adam iberip, olar bilen gepleşigi ýola goýdy.

Guzlaryň *Reýe* tarap hereket eden goly bolsa, ol ýeri gabaw astyna aldy. Şol wagt bu ýerde *Alaýeddöwle* bin *Kabuýe* bardy. Oňa *Husrow* bin *Mejdeddöwle* bilen *Kamruwa Alaýeddöwle* birleşdi. Şeýlelik bilen, bularyň goşun sany artyp, kuwwaty güýçlendi.

Ýöne *Alaýeddöwle* guzlaryň gün geldigiçe güýçlenip, öz kuwwatynyň pese gaçýandygyny görüp, özüni halas etmegiň aladasy bilen meşgul boldy we rejep aýynda bir gije gaçyp (*Reýden*) çykdy we *Ysphyhana* bardy. Muny eşiden şäher halky gorkup, söweşden el çekip, gaçmagyň aladasyny etdi. Ertesi irden söweşe başlan guzlar känbir garşylyk görmän şähere girdi. Olar şäheri taladylar, aýal-gyzlary ýesir aldylar. Bu ýagdaý baş günläp dowam etdi. Hatda aýal-

gyzlar mundan goranmak üçin metjitlerde boldular. Halk çar tarapa pytrady her kim öz başyny halas etmegi bagt saýdy. Bu wakanyň öň ýanynda hem şeýle wakanyň bolup geçenligi sebäpli ol öz täsirini has-da agyr ýetirdi. Hatda käbir obalarda elli töweregi adam galdy.

Alaýeddöwläniň Reýi terk etmegi bilen guzlaryň birtopary onuň yzyna düşýär. Olar *Alaýeddöwläniň* yzyndan ýetip bilmän *Kerçe* sowuldylar, ony talady we örän wagşy işler etdi. *Nasyklynyň* ýolbaşçylygyndaky guzlaryň bir taýpasy *Kazwyna* gitdi. *Kazwynyň* halky bular bilen söweşdi. Söweşiň netijesinde guzlaryň agalygyna kabul etmek hem-de ýedi müň altyn bermek şerti bilen asudalygy ýola goýdular. *Urmiýede*-de guzlardan bir taýpa bardy. Bular Ermeni diýaryna tarap ýöriş etdiler. Ermenileriň üstüne çozup, olaryň köpüsini öldürdiler, olja we ýesir aldylar. *Urmiýä* we *Abul* Heýjanyň ýolbaşçylygyndaky topraklara bardylar. Guzlar bilen goňşuçylykda ýaşaşmagyň kyndygyny bilen bu ýeriniň kürtleri olar bilen söweşdiler. Söweşde köp adam ýitgisi çekildi. Guzlar bu diýaryň obalaryny taladylar, kürtleriň köpüsini öldürdiler.

Guzlaryň *Hemedany* eýelemegi

Biz guzlaryň *Hemedanyň* daşyny gabap, şäheriň hökümdary *Abu Kalyjar* bin *Alaýeddöwle* bin Kabuýe bilen ýaraşyk şertnamasyny baglaşandyklaryny ýokarda belläp geçipdik. Guzlar *Reýi* eýelänlerinden

soň, ýene-de *Hemedanyň* daşyny gabadylar. *Gyzyl* we onuň toparynyň beýleki agzalary *Reýden Hemedana* tarap hereket etdiler we ol ýerdäki guzlar bilen birleşdiler. Muny eşiden *Abu Kalyjar* garşylyk görkezip bilmejegini bildi. Ol ýanynda uly täjirleriň we şäheriň hormatlanýan kişileriniň bolandygyna garamazdan, *Hemedandan* çykyp *Kinkiwerde* gizlendi. Guzlar 430-nji ýylda *Hemedana* girdiler. Guzlaryň ýolbaşçylary *Gökdaş*, *Buga*, *Gyzyl* bu ýere ýygmandylar. Bu ýygmanyşykda bularyň ýanynda köp sanly deýlemi bilen *Fena Husrow bin Müjdeddöwle bin Büweýh* hem bardy. Şäheriň halky öňki gabaw sebäpli öýkeli ýagdaýda bolansoň, bular şähre (*Hemedana*) girenlerinde öňküsi ýaly bidüzgünçilik etmediler. Bularyň toparlary *Esedabada* we *Dinawer* obalaryna tarap hereket etdiler hem-de ol obalaryň halkyny doly heläk etdiler. Bularyň arasynda iň rehimsiz hereket edenleri deýlemliler boldy.

Dineweriň häkimi *Abul Fattah bin Abul Şöwk* bulara garşy söweşip, üstün çykdy we birnäçesini ýesir aldy. Şeýle ýagdaýda guz emirleri ýesirleri yzyna gaýdyp bermegi üçin *Abul Fettahyň* ýanyna adam iberdi. *Abul Fettah* bolsa parahatçylyk ýola goýulmazdan we ylalaşyk şertnamasyna gol çekilmezden ýesirleriň yzyna berilmejekdigini aýtdy. Netijede, *Abul Fettahyň* aýdanlary kabul edilip, ylalaşyga gol çekildi. *Abul Fettah* hem ýesirleri yzyna berdi.

Hemedandaky guzlar hem *Abu Kalyjar* bin *Alaýeddöwle* bilen söweşip, soňra ylalaşyga geldiler. Guzlar *Abu Kalyjar* bin *Alaýeddöwläniň* ýanyna gelip, özlerine hökümdar bolmagyny islediler we onuň hökümine boýun egjekdiklerini aýtdylar. Olar guzlardan öýlenen aýalyny *Abu Kalyjaryň* ýanyna iberdiler. *Abu Kalyjar* guzlaryň ýanyna ugrady. Ýöne ol guzlaryň ýanyna ýetmänkä onuň üstüne hüjüm edip, mallaryny we beýleki zatlaryny taladylar. *Abu Kalyjaryň* kakasy bu habary eşidip, *Yspyhandan* çykdy we bolup geçýän zatlary synlamak üçin *Yspyhanyň* dagda ýerleşen etrabyna gitdi. Ol bu ýerde örän köp sanly guz taýpasy bilen söweş etdi. Guzlardan örän köp adamy öldürdi we ýesir aldy. Ol ýeňiji bolup, *Yspyhana* geldi.

Töwriz şäherinde köp sanly guzlaryň öldürilmegi we olaryň *Azerbaýjandan* Hakkariýa çekilmegi

Wehsözan bin Mehlan 432-nji ýylda Töwriz şäherinde köp sanly guzy öldürdi. Bu waka şeýle bolup geçdi. *Wehsözan* guzlaryň uly mähellesini nahara çagyrdy. Bular iýip-içip bolandan soň, olardan ýokary wezipeleri eýeleýän otuz kişini tussag etdi. Muny görensoň, galanlarynyň-da bady gowşady. *Wehsözan* bularyň köpüsini öldürdi. Muňa gahar-gazap bildiren guzlar *Urmiýede* toplandylar. *Mosula* degişli bolan Hakkariýa diýaryna gitdiler. Guzlar bu ýerde özlerine garşylyk görkezen kürtler bilen rehimsiz söweşdiler.

Söweşde kürtler ýeňildiler. Guzlar bularyň obalaryny, mallaryny, çaga-çugalaryny ýesir aldylar. Kürtler gaçyp daglardyr gowaklara tarap çekildiler. Guzlar bularyň yzyndan kowgyny dowam etdirip, ýene-de uruşdylar. Bu sapar kürtler guzlary ýeňdiler. Olar guzlardan bir müň baş ýüz kişini öldürdiler, birnäçesini bolsa ýesir aldylar. Bularyň arasynda ýedi emir, ýüz sany bolsa ýokary derejede hormatlanýan şahsyýetler bardy. Kürtler guzlaryň ýaraglaryny olja edip, özlerinden talanyp alnan baýlyklary bolsa yzyna gaýtaryp aldylar. Guzlaryň diri galanlary daga siňip, pytradylar. Bu habary eşiden, Rebibeddöwle bulary hem öldürmek üçin yzyndan goşun iberdi. Soňra *Reýde* ýaşayan guzlaryň ýolbaşçysy *Gyzyl* aradan çykdy. Soltan *Togrul begiň* dogany *Ybraýym Ynal Reýe* gelmek üçin ýola rowana boldy. Muny eşiden *Reýdäki* guzlar *Ybraýym Ynalyň* önünden gaçdylar. Ondan gorkularyna *Jebel* diýaryny terk edip, 433-nji ýylda *Diýarbekire* we *Mosula* geldiler.

Guzlaryň Diýarbekire girmekleri

Guzlar 433-nji ýylda Azerbaýjany terk etdiler. Munuň sebäbi hem ýokarda aýdyşymyza ýaly *Togrul begiň* dogany *Ybraýym Ynalyň Reýe* tarap hereket etmegidir. Bu habary eşiden *Reýdäki* guzlar onuň önünden çekildiler we ondan gorkandyklary üçin *Jebel* diýaryny taşlap *Azerbaýjana* gitdiler. Emma ýerli halka öň eden etmişleri üçin ol ýerde uzak galyp bilmediler.

Pursatdan peýdalanyň, *Ybraýym Ynal* hem kowgusyny dowam etdirdi. Bular ondan gorkýardylar. Sebäbi bular *Ybraýym Ynal* hem-de onuň doganlary *Togrul* bilen *Dawudyň* golastyndaky kişilerdi. Bular ýolbeletlik etmek üçin kürtlerden adam tutdular. Bu adam bulary Zewezanyň çägindäki uçut gaýalardan alyp düşdi. Bular Ibn *Omar* deresine baranlaryndan soň *Buga*, *Nasykly* we beýlekiler *Diýarbekire* gitdiler. Karedany, Bazabdany, Hüseyiniýäni we Nyşapury taladylar. *Mansur* bin Guzgyly (), Jezirede, gündogarda galdy. Jezirede ýaşayan *Süleyman* bin *Nasreddöwle* bin *Merwan Mansuryň* ýanyna adam iberip, ylalaşygy teklipl etdi. Gyş tamamlanyp, beýleki guzlar bilen birlikde *Şama* gidýänçä, *Mansuryň* Jeziredäki obalaryň birinde ýaşamagyna rugsat berildi. Bular duşuşdylar we ylalaşdylar. Çünki, *Süleyman Mansury* ýok etmegi öz kalbynda saklaýardy. Bu sebäpden *Süleyman* örän tagamly nazy-nygmat taýýarladyp, *Mansury* myhmançylyga çagyrdy. *Mansur* Jezirä girip-girmänkä, *Süleyman* ony tussag etdirdi. *Mansuryň* garamagyndaky kişiler bolsa dürli tarapa pytradylar. Bu habary Eşiden *Kyrwaş* guzlaryň yzyndan örän köp mukdarda goşun iberdi. *Fenek* galasynyň häkimi bolan Beşnus kürtleri we *Nasreddöwläniň* esgerleri *Kyrwaşyň* iberen goşunyna goşuldylar. Olar guzlaryň yzyndan ýetip, olar bilen söweşdiler. Guzlar ähli baýlyklaryny berip, öz janlaryny satyn almak islediler. Ýöne beýlekiler muny kabul etmediler. Ýagdaý şeýle bolansoň, guzlar ölümünü boýunlaryna alyp söweşdiler

we örän köp mukdardaky araplary ýaralap, janlaryny halas etdiler. Guzlardan bir taýpa talaňçylyk etmek üçin *Nüseybine* gidipdi. Bu waka sebäpli olar Jezirä gaýdyp geldiler we ol ýeri gabadylar. Araplar gýşy geçirmek üçin *Yraga* gitdiler. Bu ýagdaýdan peýdalanyň, guzlar *Diýarbekiri* talap, ýykyp-ýumurdylar we örän köp adamy öldürdiler.

Nasreddöwle ogly *Süleýmandan* guz emiri *Mansury* aldy we guzlara adam iberip, ýurtdan çyksalar *Mansury* boşatjakdygyny we mal berjekdigini habar berdi. Guzlaryň bu teklibi kabul etmegi bilen ol *Mansury* boşatdy we oňa berjek diýip boýun alan malynyň bir bölegini iberdi. Ýöne guzlar sözlerinde tapylman bidüzgünçilikli hereketlerini has-da güýçlendirdiler. Bularyň bir bölegi *Nüseybine*, *Sinjara* we *Habura* gitdiler we ol ýerlerini talap yzlaryna döndüler, bir bölegi bolsa *Jüheýn* hem-de *Merj*⁵⁰ obalaryna gidip, ol ýerleri taladylar. *Kyrwaş* bolsa bulardan gorkup, *Mosula* gidip ol ýeri özüne gaçybatalga edindi.

Guzlaryň Mosul şäherini basyp almagy

Guzlar *Azerbaýjandan* *Nasreddöwle* bin *Merwananyň* golastyndaky ýerleşen *Ibn Omar* adasyna gelenlerinde olaryň bir bölegi ýokarda beýan edilen höküme görä, *Diýarbekire* gitdiler, galanlary bolsa

⁵⁰ Kitapda FÜRÜÇDIR.

Baka gidip Berkaýyt obasynda düşlediler. *Mosulyň* häkimi pursatdan peýdalanyp, boýun egdirmek üçin bularyň üstüne goşun iberdi. Guzlar muny görüp, *Mosula* hereket etdiler. *Kyrwaş* guzlara adam iberip, olar bilen ylalaşmak isledi, ýumşaklyk edip, üç müň altyn bermekçi boldy. Ýöne guzlar muny kabul etmediler. *Kyrwaş* bulara ikinji gezek ýüz tutdy. Bular on baş müň altyn talap etdiler. Ol bu şert bilen ylalaşdy. Ol şäheriň halkyny ýygnaý ýagdaýy olara beýan etdi. Bular pul ýygnamak bilen meşgul wagty, olar *Mosula* ýakynlaşyp, Hasbaýa geldiler. *Kyrwaşyň* goşuny we şäheriň halky muňa garşy çykyp bir günläp söweşdiler. Garaňky düşensoň, bular biri-birlerinden aýryldylar. Olar ertesi gün irden ýene-de söweşi dowam etdirdiler. Söweşde araplar we şäher halky dagadyldy. *Kyrwaş* bolsa baýlygynyň ujypsyzja bölegini alyp, gämä münüp gaçyp gitdi. Guzlar şähre girip, ony taladylar. *Kyrwaşyň* göwherlerini, gymmatbahaly zatlaryny aldylar. *Kyrwaşyň* özi bolsa bir janpenasy bilen gämide gaçyp, janyňy halas etdi. Ol Synna⁵¹ baryp, şol ýerde ýaşaberdi. Ol Jeleddöwläniň ýanyna adam iberip, wakany habar berdi we kömek sorady, başyna düşen zatlar barada şikaýat etdi. Guzlar bolsa bu tarapda adam öldürmek, sylag-hormaty basgylamak, mal talamak ýaly erbetlikleriň ählisini edýärdiler. Diňe *Abu Nejih* köçesi, *Jessasa*, *Çarsak* derýasynyň kenary we *Gassaplar* derwezesi ýaly käbir

⁵¹ Kitapda Es-Segndir.

ýerler salgyt berendikleri üçin aman galdylar. Guzlar bu ýerlere azar bermediler.

Mosulyň halkynyň guzlara garşy hüjümi we munuň netijesi

Guzlaryň *Mosuly* eýeländiklerini öň aýdypdyk. Olar bu ýere ýerleşenlerinden soň, şäheriň halkyna ýigrimi altyn salgyt salyp, muny topladylar. Soňra ýerli halka ýene-de azar bermäge başladylar. Araplaryň maly diýip mallarynyň birnäçesini aldylar we ýene-de dört mün altyn salgyt saldylar. Guzlardan biri *Ibn Fergan Müslimiň* ýanyna gelip, onuň önünde adamlara azar berdiler, ahlaga laýyk hereket etmän paýyş sözler aýtdylar. Mundan başga-da, guzlardan biri mosullylaryň biri bilen dawalaşyp, ony ýaralady we saçyny kesdi. Munuň aýy dilli ejesi ýüzüni gana boýap, kesilen saçy eline aldy we: “Alladan hem-de musulmanlardan medet dileýärim, oglum öldürildi, ine gany, gyzym öldürildi ine saçy” diýip gygyryp, bazary gezdi. Muňa gaharlanan ýerli halk *Ibn Ferganyň* öýüne tarap hereket etdiler. Onuň garamagyndaky guzlardan tutanyny öldürdiler. Guzlar öýüň daşyny gurşap alyp, olara garşy söweşdiler. *Mosullylar* öýüň diwaryny deşip içeri girdiler we bularyň ählisini öldürdiler. Söweşde guzlardan diňe ýedi kişi aman galdy. Jany aman galanlaryň içinde *Abu Aly* bilen *Mansur*-da bardy. *Mansur* Hasba bardy. Sag-aman sypan guzlaryň ählisi onuň ýanyna ýygmandylar. Şol wagt *Gökdaş* köp

sanly goşuny bilen birlikde *Mosuly* terk etdi. *Gökdaşyň* ýanyna adam iberilip, oňa ýagdaý aýdyldy. Habary eşiden *Gökdaş Mosula* gaýdyp geldi we 35-nji ýylyň rejep aýynyň 25-ine güýç bilen şähre girdi. Olar şäher halkynyň köpüsini gylyçdan geçirip, köpüsini ýesir aldy we birnäçe maly-mülki olja aldy. Talaňçylyk hem-de wagşyçylykly öldürmeler on iki günläp dowam etdi. Diňe *Abu Nejih* köçesine degmediler. Çünki, bu ýeriň halky Emir *Mansura* ýagşylyk etdi. *Gökdaş* bularyň ýagşylygyna ýagşylyk bilen jogap berdi. Ölümden halas bolanlar bu köçäni özüne gaçybatalga edindiler. Jaýlamaga adam tapylmandygy sebäpli jesetler ýolda porsap galdy. Soňra topbak-topbak üşürilip çukurlara atyldy. Guzlar halypanyň hem-de *Togrul begiň* adyna hutba okadylar. Bularyň ülkede ýaşamak mümkinçiliginiň uzaga çekendigi we olar sebäpli ýokarda beýan edilen wakalaryň ýüze çykandygy sebäpli Jeleddöwle bin Büweýh guzlaryň hereketini *Togrul bege* hat üsti bilen habar berdi. *Nasreddöwle* bin *Merwan* hem *Togrul bege* ýazan hatynda guzlardan şikaýat etdi. Ýagdaý beýle bolansoň, *Togrul beg Nasreddöwläniň* ýanyna adam iberdi we «Golastymyzdaky adamlar siziň ýurduňyza giripdir, siz bolsa olara mal berip, gowy garşy alypsyňyz diýip eşitdik. Ýogsam-da serhet ýakasynda ýaşaýandygyňyz üçin kapyrlar bilen söweş edeňizde ulanmagyňyz üçin siziň özüňize mal bermegi gerek» diýdi. Ol *Nasreddöwläniň* ýurdundan guzlary çykarmak üçin goşun iberjekdigini wada etdi. Şundan soň guzlar

Ermeni diýaryna gidip talaňçylyk etdiler we ýerli halkdan ýesir aldylar. Ýesir alnan iň owadan gyzlaryň bahasy baş altyn bolup, erkek gullary isleýän hem tapylmady. *Togrul beg* Jelaleddöwlä hat iberip, ötüň sorap şeýle diýdi: “Türkmenler biziň gullarymyz, salgyt berip, boýun egip, buýruklarymyzy ýerine ýetirip, gapymyzda hyzmat ederdiler. *Mahmyt* bin *Söbüktegin*niň maşgalasynyň işini çözmäge synanyşamyzda we *Horezm* meselesini çözmek üçin gerek bolan çagyryşy kabul edenimizde bular *Reýe* ýerleşdiler. Olar bu ýerde azdylar. Bu sebäpden olaryň üstüne hüjüm etdik. Biz bularyň günä geçmegimize ynanyp, muny özlere gorag hasaplajagyna umyt edýärdik, emma bulary gorky gurşap aldy we hoşamaýlygymyz olary bizden uzaklaşdyrды. Eýsem-de, bulary baş egdirip, golastymyzda saklamagymyz, isle uzakda, isle ýakynda bolsunlar, isle daga çyksynlar, isle oba barsynlar bu pitneçilere öz rehimsizdigimiziň tagamyny datdyrmagymyz gerek” diýdi.

Mosulyň häkimi Kyrwaşyň guzlary ýeňmegi

Kyrwaşyň *Dijle* bilen Synnā tarap hereket edendigini we kömek islāp, töweregindäkiler bilen söweşendigini öň beýan edipdik. Muňa Mälik Jelaleddöwle kömek etmedi. Çünki, türk esgerleri onuň diýenini etmeýärdiler. *Dübey*s bin Mezyed bolsa, ähli

ukaýyl (عقيل) taýpasynyň ýanyna ýygnap, *Kyrwaşyň* kömegine ýetişdi. *Abuş Şöwkiň*, *Ibn Werram* hem-de beýlekileriň kömekleri-de geldi. Ýöne bular şähre gelip ýetişmedi. Sebäbi *Kyrwaş*, ukaýyl we dübeýs taýpalaryny ýanyna ýygnap, *Mosula* hereket etdi. Bu habary eşiden guzlar *Telliafyr*, *Bumaryna* we onuň töwereklerine çekildiler. Olar *Nasygyň* we *Buganyň* golastyndaky diýarbekirli guzlara habar iberdiler hem-de araplara garşy söweşde özlere kömek etmeklerini soradylar. Bular *Mosuldaky* guzlaryň ýanyna geldiler. *Kyrwaş* bularyň gelendigini eşitdi, emma ruhdan düşmesin hem-de ýüreklerine gorky aralaşmasyn diýip, muny arkadaşlaryna aýtmady. Guzlara garşy hereket etdiler. Ajaj (عجاج) diýlen ýerde düşledi. Guzlar hem geldiler. Bular hem *Fürj* (Merj?) welaýatynyň *Resüleyl* atly obasynda düşlediler. Bu iki goşunyň arasy 10 km töweregi bardy. Guzlar araplary aňsat ýeňeris diýen umyt bilen öňe hereket etdiler, hatda araplaryň obalaryna ýakynlaşdylar. Remezan aýynyň ýigirmisi güni irden iki goşun arasynda söweş başlandy. Söweşde guzlar ýeňdiler, araplar yza çekilip, öz obalarynyň ýanynda söweş alyp bardylar. Hat-da arap aýallary hem bu söweşi synlaýardylar. Üstünlik öýläne çenli guzlardady, emma soňra araplara geçdi. Guzlar pytradyp, olaryň üstlerinde gylyç oýnatmak başlandy, olardan örän köp adam öldürildi. Olaryň arasynda üç sany ýokary wezipeli kişi-de bardy. Araplar guzlaryň obalaryny, çadyrlaryny ele saldylar, mallaryny olja etdiler. Agşamyň düşmegi bilen söweş ýatyşdy.

Kyrwaş gämini ölüleriň kellelerinden dolduryp, *Bagdada* iberdi. Ýöne gämi *Bagdada* ýakynlaşanda, taýpadaşlyk duýgusynyň täsiri bilen türkler bulary aldylar, kelleleriň iberilmegine rugsat bermän, şol ýerde jaýladylar. Alla *Mosulyň* halkyny guzlaryň eden-etdiligidinden halas etdi. *Kyrwaş* bulary *Nüseybine* çenli kowup, soň yzyna dolandy. Bular *Diýarbakire* gelip, şäheri taladylar, soňra Azerbaýjan diýaryna gitdiler, *Kyrwaş* bolsa töwerek-daşyna hat iberip, ýeňişini buşlady. Ol Urmiýäniň häkimi Ibn Rebibeddöwlä iberen hatynda guzlardan üç müň adam öldürendigini ýazýar. Ibn Rebibeddöwle haty getiren ilçä ýüzlenip şeýle diýdi: “Haýran galaýmaly, bular meniň ýurdumdan geçende köprüde adam goýup sanadanda, adam sany garry gojalary bilen birlikde otuz müňden gowrakdylar. Bu saparky ýeňlişinden soňra yzyna dönenlerinde bolsa baş müňe-de ýetmeýärdi, bular ýa öldürilipdir, ýa-da başga ýagdaýda heläk bolupdyrlar.”

Şahyrlar bu ýeňiş sebäpli *Kyrwaşy* öwdüler. Ine, *Yrak* guzlaryň taryhy şundan ybaratdyr. Bularyň döwletleri ýyllara görä, aýry beýan ediljek derejede uzak bolman çalt dagaýan ýaz buludy ýaly bolandygy sebäpli, tutuşlygyna yzygider ýagdaýda beýan etdik. *Seljuklaryň* taryhyny bolsa, ýyllara aýryp beýan etmegi, ýagny döwletleriniň gurlan wagty bolan 32-nji ýyldan başlamagy özüme müwessa bildik. (Ibn Esir, 9-nji jilt, 157-163 sah., *Müsür*, 1301).

Abhazlaryň Tiflisiň daşyny gabamaklary we gabawy taşlap, yzlaryna dolanmaklary

429-nji ýylda *Abhaz* hökümdary *Tiflisiň* daşyny gabady. *Tiflisiň* halky boýun egmändigini sebäpli ol gabawy dowam etdirdi. Gabawyň dowam etmegi bilen şäherde iýer-içer ýaly zatlar gutardy we azygyň gelmegi kesildi. Şeýle agyr ýagdaýda *Tiflisiň* halky *Azerbaýjana* adam iberip, musulmanlary kömege çagyrdy. *Abhazlar* guzlaryň *Azerbaýjana* ýakynlaşandygyny we ermenileri nä günlere salandygyny eşidip olardan gorkdular we *Tiflisi* terk etdiler. *Azerbaýjanyň* häkimi *Wehsözan* bolsa guzlar bilen söweşmekden ejizdigine göz ýetirip, ýokarda beýan edilen sebäplere görä, olara hormat bildirdi we ylalaşygy ýola goýdy.

Togrul begiň Horasandaky hereketleri

429-nji ýylda *Rukneddin Abu Talyp Toгрul beg Muhammet* bin *Mikaýyl* bin *Seljuk Nyşapur* şäherini basyp alyp, ol ýere girdi. Ol şu sebäpden beýle hereket etdi. *Seljukly* guzlaryň pitne turzup, gapma-garşylyk döredýändigini baradaky habary eşiden, *Muhammet* bin *Söbüktegin* derwezebany *Subaşyny* (سباشي) otuz mün goşun bilen olaryň üstüne iberdi *Subaşı Gaznadan* çykyp, guzlaryň üstüne hereket etdi. Ol *Horasana* gelip, guzlardan aman galan ýerde ýerleşdi we olara

agyr ýük boldy. Ol ýerde bir ýyllap, guzlary kowalady. *Subaşy* guzlar uzaklaşsa olary kowalady, guzlar yzyna dönenlerinde bolsa olardan uzaklaşdy. Ol beýle hereketlerini söweşden gorkandygy we söweşmezligi üçin edýärdi. Bu ýylyň ba-şynda *Subaşy Saragtyň* arka tarapyndaky bir obada, guzlar bolsa *Togrul beg* bilen birlikde *Merwdäki* açyklykdady. Guzlar *Subaşynyň* habaryny alyp, olara garşy ýöriş etdiler we söweşe girdiler. Garaňky düşende *Subaşy* götermesi ýeňil bolan gym-matbahaly zatlaryny alyp, arkadaşlary bilen gaçyp gitdi. Olar çadyrlaryny hem-de ýakan otlaryny bolşy ýaly taşladylar. Bu işi *Subaşynyň* guzlar bilen habarlaşyp edendigi hem gürrüň berildi. Daňyň atmagy bilen bu habary eşiden esgerler zatlaryny taşlap gaçmak bilen boldular. Guzlar bula-ryň dolandyryş merkezinden tapan zatla-rynyň ählisini aldylar, gaçyp ýetişmedik hindileriň köpüsini bolsa öldürdiler. *Alp Arslanyň* kakasy we *Togrul begiň* dogany *Dawut Nyşapura* tarap ýöriş etdi. Şol wagtlar *Nyşapura* bolan *Abu Sähl Hamduny Dawudyň* gelýändigini eşidip, ol ýerden çykyp gitdi. *Dawut* goşuny bilen *Nyşapura* gelip, şäheri söweşsiz eýeledi we şähre hiç hili zyýan ýetirmedi. Bulardan soň *Togrul beg* we halypanyň ilçisi şähre geldi. Halypa bulara *Reýdäki*, *Hemedandaky* we *Jebel diýa-ryndaky* guzlara adam iberip, olary talaňç-lykdan, ýýkan-ýumranlykdan, wagşyçylyk-dan çetleşdirmek isledi. Bular halypanyň ilçisini hormaty bilen kabul edip, oňa hezzet etdiler. *Dawut Togrul bege* şäheri talajakdygyny aýtdy. *Togrul*

beg aýyň reme-zan aýydygyny aýdyp ony bu işden el çekdirdi. *Dawut* hem muny kabul etdi. Reme-zan aýy geçeninden soň, ol wagşyçylykly talaňçylyk etmäge synanyşdy. *Togrul beg* halypanyň ilçileri we haty geldi diýip, ýene-de ony bu işden saklamaga synanyşdy. Emma *Dawut* muňa gulak asmady. Şeýle ýagdaýda *Togrul beg* pyçagyny çykaryp: “Eger talaňçylyk etseň, onda men özümi öldüre-rin” diýdi. Muny eşiden *Dawut* talaňçy-lyk etmek pikirinden ýüz öwürdi we wagtlaýynça razy boldy. *Nyşapuryň* halkyna otuz müň altyn salgyt saldy. *Togrul beg* bu puly arkadaşlaryna paýlady. *Togrul beg* hökümet köşgüne gelip, Mälik *Mesgudyň* tagtynda oturdy. Ol hepdäniň iki gününü *Horasan* häkimleriniň düzgünlerine görä, dawalary çözmäge sarp etdi. Dogany *Dawudy Saragta* iberip, ol ýerini basyp aldy. Soňra bolsa *Horasanda Balhdan* başga ähli ýeri öz golastyna aldy. Gözboýagçylyk üçin Soltan *Mesgudyň* adyna hutba okaýardylar. *Togrul beg*, *Dawut* we *Buga* üç dogandylar, *Ybraýym* Ynalyň bolsa *Togrul beg* we *Dawut* bilen ejesi birdi. Ýagny bular şol bir ejeden-diler.

Soňra *Mesgudyň* Gaznany terk etmegi bilen soň beýan etjek wakalarymyz ýüze çykdy. (Ibn Esir, 9-njy jilt, 190-191 sah.).

Hökümdar Mesgudyň Horasana gelmegi we ol ýerden seljuklary kowup çykarmagy

Hökümdar *Mesgut* bu ýyl (430) *Gazna* şäherinden *Balha* geldi. Ol Haniýe hökümdarlaryndan (الملك الخانيه) biriniň gyzy-na ogluny öylendirdi. *Horezmi Şamälik Jüнди* basyp aldy. *Şamälik Horezme* tarap herket etdi. Bu döwürde *Horezm* şasy *Ysmaýyl bin Altyndaş* hem ol ýerdedi. Bu adam goşun ýygnap, *Şamälige* garşy çykdy we onuň bilen söweşdi. Arasyndaky bu gandöküşikli söweş bir aýlap dowam etdi. Söweşde *Ysmaýyl* ýeňildi we ol seljuklylardan *Togrul beg* bilen inisi *Dawudy* özüne pena tutundy. *Şamälik* bolsa *Horezmi* eýeledi.

Mesgut 428-nji ýylda *Gaznadan* hereket edipdi. Bu waka şeýle bolup geçdi. Ol guzlaryň ýurdy basyp alyp, halkyny öldürip, talaýandygyny eşidip, *Gaznadan* çykdy we *Balha* gelip dynç aldy. *Horezmi* we patyşanyň mülki babatdaky meseleleri çözeninden soň, güýçlenip doly ýok etmegi üçin Hajyp *Subaşa* goşun iberdi. Emma *Subaşy* Hajypda guzlary heläkçilige uçra-dyp biljek gaýraty ýokdy. Belki, ol adatdakysy ýaly söweşi uzaga çekip wagt utmak isleýärdi. Bu sebäpden *Mesgut bin Söbüktegin*niň özi *Balhdan* çykyp, *Saragta* geldi.

Ýöne guzlar bular bilen çaknyşmakdan çekinip, hilä yüz urdular we *Merw* bilen *Horezmiň* arasyndaky çöle çekildiler. *Mesgu-dyň* goşuny guzlary yzarlan wagty olaryň bir taýpasy bilen gabatlaşyp söweş etdi. *Mesgudyň* goşuny guz taýpasyny ýeňdi. Bu ýylyň aý

kalendarynyň sekizinji aýynda *Söbüktegin*niň özi guzlar bilen söweşdi we ýeňiş gazandy. Uly ýitgi çeken guzlar *Mesgudyň* goşunyndan bir bada uzaklaşan-da bolsa, olar ýene-de *Merw* töwereginde onuň bilen çaknyşdylar. *Mesgut* bu söweşde guzlardan bir münň baş ýüz adamy öldürdi. Guzlaryň diri galanlary gaçyp, özlerine hemişe gaçybatalga bolup, hyzmat eden çöle siňdiler. *Nyşapurda*-da ýerli halk guzlara garşy pitne turzup, olaryň bir bölegini öldürdi. Bu ýerdäki guzlaryň-da diri galanlary gaçyp, çöldäki kowumdaşlarynyň ýanyna gitdiler.

Mesgut guzlary yzarlamak, nirä gitse-lerde olary sypdyrmazlyk maksady bilen goşun toplamak üçin Hyrada geldi. Bu ýagdaýda *Togrul beg* Mesguddan arasyna açyp, baran ýerlerini örän erbet ýagdaýda talady. Ýerli halk dagynyk ýagdaýda bolansoň, bular örän köp mukdardaky baýlygy ele saldylar. Şol wagt *Mesgut* bin *Söbüktegin* *Togrul begi* yzarlamak üçin hereket etdi. *Mesgut* ýakyn-laşanda, *Togrul beg* *Nyşapuryň* Üstüwa atly welaýatlarynyň birine tarap çekildi. Ol gyş pasly bolansoň, şol ýerde ýerleşdi. *Togrul beg* *Mesgudyň* özüni yzarlamagyna gar we sowuk howa päsgel berer diýip pikir edýärdi. Emma *Mesgut* howa şertleriniň ýaramazlygyna garamazdan, *Togrul begiň* yzyndan kowgyny dowam etdirip, Üstüwa tarap hereket etdi. *Togrul beg* bolsa, Üstüwany terk edip, *Tusa* bardy. Ol çykylmagy kyn daglarda we zordan girilýän gowaklarda gizlendi. Sonuň üçin *Mesgut* *Ahmet* bin *Muhammet* bin

Abdyssamady köp sanly goşun bilen *Togrul begiň* yzyndan iberyär. *Ahmet* atly goşun bilen *Togrul begiň* yzyndan kowdy. *Togrul beg* onuň ýakynlaşyandygyny görüp, Abywert welaýatyna tarap çekildi. Emma Mesgut: “Eger *Togrul beg* bu ýere geläýse, onuň öňünden çykaryn” diýip, eýýäm bu ýere gelipdi. *Togrul beg* bu ýerde *Mesgudyň* goşunynyň öňden giden bölegine duş gelip, söweş etdi. Bu söweşde *Togrul beg* ýeňildi, onuň goşunynyň birnäçesi bolsa duşmandan günäleriniň geçilmegini haýyş etdiler. *Togrul* özüniň hemme tarapdan yzarlanýandygyny görüp, ýene-de *Horezme* tarap çöle çekildi we has içerilere ýaýramak bilen boldy. Guzlar *Horasany* terk edeninden soň, *Mesgut Tus* daglaryndan çykylmasy mümkin bolmadyk başga bir daga tarap ýöriş etdi. Bu dagyň halky hem guzlar bilen dilleşip, olar bilen bilelikde pitne turuzdylar. Guzlaryň bu ülkelerden çykmagy bilen bular geçmesi kyn gaýalara siňdiler. Ýagdaýdan habarly *Mesgut* az sanly atly goşuny bilen bulara tarap ýöriş etdi. Ol bildirmän bulara ýakynlaşdy. Olar *Mesgudyň* ýakynlaşanyny görüp, çaga-çugalaryny hem-de mallaryny taşlap, dagyň gaýalarynda gizlendi. *Mesgut* goşunyna dagyň gaýasyna tarap hüjüm etmegi buýurdy we bular bilen söweşdi. *Mesgudyň* goşuny dagyň gaýasyna tarap hereket edip, dagdakylar bilen görölüp-eşidilmedik ýagdaýda söweşdi. Gyş paslynda we dagda garyň örän köpdügi sebäpli örän köp esger dagyň arasynda we uçutlarda heläk boldular. Ýöne daglylardan üstün çykyp, olardan örän köp adamy

öldürdiler, köpüsini bolsa ýesir aldylar. Olary doly derbi-dagyn etdiler. *Mesgut* guzlaryň yzyndan kowmak, çöllerde gizlenendigine garamazdan, olary yzarlamak, atlaryna dynç bermek, özleri dynç almak maksady bilen 430-njy ýylda arap aý kalendarynyň başinji aýynda *Nyşapura* geldi we ol ýerde ýazyň çykmagyna garaşdy. Has soňra beýan etjek sebäplerimize görä, guzlaryň *Horasandan* çykarylyş hadysasy 431-nji ýylda bolup geçdi. (Ibn Esir, 9 j., 190-191 sah.). Soňra 431-nji ýyla geçilende Mälik *Mesgut* bin *Söbüktegin* *Horasandaky* guzlaryň golastyndaky galany basyp aldy. Bu ýerde guzlarda birnäçe adam öldürildi. Bu ýylyň dowamynda guzlar bilen *Mesgut* bin *Mahmydyň* arasynda birnäçe söweşler bolup geçdi. Bu söweşler guzlaryň *Horasandan* çöllere çekilmegi bilen tamamlandy. Biz muny 430-njy ýylyň hadysalarynyň arasynda beýan etdik (Ibn Esir, 9 j., 194 sah.).

Seljukly döwletiniň gurulmagy we ol hakynda maglumatlar

Bu ýyl (432) *Mikaýyl* bin *Seljuk* bin *Dukagyň* (Tokak)⁵² ogullary Soltan *Togrul beg Muhammediň* we inisi *Çagry beg Dawudyň* soltanlygy has-da güýçlendi. Ilki bilen onuň (*Togrul begiň*) ata-babalarynyň soňra bolsa özüniň nähili wakalary başdan geçirendigini

⁵² Täze ýaý manysyny berýär (*Ibn Esir*).

beýan ediris. Biz bularyň birnäçe ýagdaýlaryny öň ýyllara görä beýan edipdik. Bu wakalara bu ýerde-de umumy görnüşde ýer bermegimiziň sebäbi wakalary zygiderlikde ýerleşdirmegi göz önüne tutandygymyz üçindir.

Dukak örän paýhasly, sagdyn pikirli we ätiýaçly, guz türkmenleriniň ýolbaşçysy we olary hemmetaraplaýyn ösdüren şahsyýetdyr.

Onuň sözünden çykyp, buýrugyna garşy gidip bilmeýärdiler. Günleriň bir güni *Buga* atly bir türk patyşasy goşun toplan yslam ülkelerine tarap hereket etmek isledi. Dukak ony bu pikirinden döndermäge synanyşdy. Bu ikisiniň arasyndaky dawa uzaga çekip, soňunda türk patyşasy Dukaga paýyş söz aýtdy. Dukak-da türk patyşa-synyň ýumruk bilen kellesini ýardy.

Patyşanyň nökerleri Dukagyň daşyna gabap, ony tutmak isledi. Emma Dukak boýun egmän, olar bilen uruşdy. Dukagyň ýoldaş-lary gelip, oňa kömek edenlerinden soň, patyşanyň nökerleri ondan daşlaşdylar. Soňra patyşa bilen arasy düzelensoň Dukak köşkde ýaşap başlady. Dukagyň *Seljuk* atly ogly boldy. *Seljuk* ulalandan soň onda asylzadalyk häsiýeti we ýolbaşçylyk ukyby ýüze çykmaga başlady. Bu sebäpden türk patyşasy ony götergiledi we goşun ýolbaşçysy manysyny aňladýan *subaş* derejesini berdi. Emma patyşanyň aýaly *Seljugyň* abraýynyň artyşyny we halkyň oňa boýun egişini görübilmezçilik edip, ony öldür diýip hökümdary öz gününe goýmaýardy. Bu

ýagdaýdan habardar bolan Seljuk, ýanyna ähli neberesi we özüne boýun egýän beýleki ynsanlary alyp, söweşmezden yslam ülkesine geçdi. Ol iman bagtyna gowşup, musulmanlar bilen goňsulykda ýaşamak hormatyna eýe boldy. Hökümdarlyk we ýolbaşçylyk ukyby artdy. Halkyň boýun egişi oňatlaşdy. Ol *Jend*⁵³ diýlen ýerde mekan tutdy we heniz yslamy kabul etmedik türkler bilen söweş etdi. Ol ýeriniň musulmanlary türk patyşasyna salgyt berýärdiler. *Seljuk* türk patyşasynyň salgyt ýygnaýan gullukçylaryny kowdy we şeýlelik bilen ol ýerler musulmanlara galdy.

Soňra *Harun bin Ilik-han Samany* patyşalaryndan biriniň ýurdunyň bir bölegini basyp alanda, *Samany* patyşasy *Seljugyň* ýanyna adam iberip, ondan kömek isledi. *Seljuk* ogly *Arslanyň* ýolbaşçyly-gynda öz neberesinden düzülen goşun bilen oňa kömek etdi. Bularyň kömegi netijesinde *Samany* patyşasy Haruny ýeňip, onuň basyp alan topraklaryny yzyna gaýdyp aldy.

Arslan kakasynyň ýanyna gaýdyp geldi. *Seljugyň Arslan*, *Mikaýyl* we *Musa* atly üç ogly bardy. *Seljuk* bir ýüz ýedi ýaşynda *Jentde* aradan çykdy we ol ýerde jaýlandy. Onuň yzynda ogullary galdy. *Mikaýyl* heniz yslam dinini kabul etmedik türkleriň ýurtlarynda gazawat söweşini alyp bardy we Allanyň ýolunda şehit

⁵³ *Jend* - *Türküstan* diýarynda *Mawerannahrdan Türk* diýaryna çenli uzalyp giden uly şäherdir. *Horezmden* oňa çenli on günlük ýoldur.

boldy. Ondan *Buga, Togrul beg* (Muhammet) we *Çagry (Dawut)* atly üç ogly galdy. Taýpasynyň halky bularyň buýrugyna boýun egip, ony ýerine ýetirdiler. Bular Buharanyň golaýynda, ýagny Buharadan ýüz kilometr uzaklykdaky bir ýerde ýerleşdiler. Bulardan gorkandygy sebäpli *Buhara* emiri känbir gowy goňşuçylyk gatnaşygyny etmedi. Ol bulary ýok etmek isledi. Ýagdaý şeýle bolansoň, bular *Türküstan* patyşasy *Bugra* hana gol ýapyp, onuň ýurdunda ýerleşdiler. Ýöne *Togrul beg* bilen inisi *Dawut Bugra* hanyň hilesinden gorkandyklary üçin onuň ýanyna bilelikde barmazlygy karar etdiler. Bularyň biri hanyň ýanyna baranda beýlekisi neberesiniň arasynda galdy. *Bugra* han bulary bir ýere ýygnajak bolup, näçe jan eden bolsa-da başarmady. Olar wagtlaýynça şeýle galmaga mejbur boldular. Emma *Bugra* han *Togrul begi* tutup ýesir etdi. Muny eşiden *Dawut* öz neberesi we sözüni diňleýän beýleki kişiler bilen bilelikde *Bugra* hanyň üstüne ýöriş etdi. *Bugra* Han muňa garşy goşun iberdi we iki goşun çaknyşdy. Söweşde *Bugra* hanyň goşuny ýeňlip, olaryň köpüsi öldürildi. *Dawut* dogany *Togrul begi* tussag-lykdan boşatdy we olar *Buhara* töwere-gindäki Jent diýlen ýere gaýdyp bardylar hem-de ol ýerde ýerleşdiler. *Samany* döwleti çöküp, *Ilik* hanyň *Buharany* eýelän döwründe *Togrul beg* bilen *Dawudyň* dogany *Arslan* bin *Seljugyň* abraýy has-da artdy. *Ilik* hanyň dogany *Arslan* han *Aly Tegini* tussag etdi. Bu adam tussaglykdan gaçyp *Buhara* geldi we ol ýerini basyp aldy. Ol *Arslan* bin *Seljuk* bilen

birleşip, güýçlendi we çözüşlary artdy. *Arslan* hanyň dogany *Ilik* (han) bularyň üstüne çozdy we olar bilen söweşdi. Söweşde bular *Ilik* hany ýeňdiler we Buharada galdylar. *Aly Tegin*, *Ýemineddöwle Mahmyt* bin *Söbükteginiň* serhetleşýän döwletlerine ýygy-ýygydan çozuş edip, onuň türk patyşalaryna gidip gelýän ýigitleriniň ýoluny kesýärdi. Yokarda beýan eden sebäplerimize görä, *Mahmyt Jeyhun* derýasyndan geçende, *Aly Tegin* Buharadan gaçdy. *Arslan* bin *Seljuk* we onuň tarapdarlary bolsa, çöle hem-de gumluk meýdana çekilip, *Mahmytdan* gorandylar. *Mahmyt*, seljuklylaryň güýç-kuwwat hem-de san taýdan köpdüğini görüp, *Arslan* bin *Seljuga* hat iberdi we ony ylalaşyga çagyrdy. Bu sebäpden *Arslan* bin *Seljuk Ýemineddöwläniň* ýanyna geldi. Emma ol gelip-gelmänkä *Ýemineddöwle* ony tussag edip, galalaryň birinde saklap, öýlerini bolsa talady. *Arslanyň* neberesine bolsa näme etmek gerekdigini aýtdy. *Mahmydyň* iň uly wezipeli adamlarynyň biri bolan Hajyp *Arslan*: «Ok atmaz ýaly ýagdaýa getirmek üçin başam barmagyny kesmelisiň ýa-da bulary *Jeyhun* derýasynda gark etmelisiň» diýdi. Muňa jogap edip *Ýemineddöwle*: “Sen ýaman erbet ýürekli ekeniň” diýip, olary *Jeyhun*nyň beýleki kenaryna geçirmegi buýurdy. Derýanyň beýleki kenaryna geçenden soň, *Mahmyt* bulary *Horasanyň* çar tarapyna dargatdy we salgyt bermäge borçly etdi. Ýöne salgyt ýygnaýjylar olara zulum edýär, bularyň mallaryny we çaga-çugalaryny alýarlar. Bu sebäpden bulardan iki müňden

gowrak adam aýrylyp Kermana, ol ýerden-de *Ysphyhana* tarap hereket etdiler. Bular bilen *Ysphyhanyň* häkimi *Alayeddöwläniň* arasynda söweş ýüze çykdy. Şu sebäpli olar *Azerbaýjana* geçdi. Bu *Arslan* bin *Seljugyň* toparydyr.

Arslan bin *Seljugyň* doganynyň ogullary barada aýdylanda bolsa, *Buhara* emiri *Aly Tegin* bulary ýeňmek üçin hilä ýüz urdy. *Muhammet Togrul beg* bilen *Dawut Çagry begiň* doganoglanlary *Ýusup* bin *Seljugyň* ýanyna adam iberdi. Uly wadalar edip, ony özüne yrmaga synanyşdy we ýanyna çagyrdy. *Ýusup Aly Teginiň* ýanyna geleninden soň bolsa, *Aly Tegin* ony ýurdunda ýaşaýan türkleriň ýolbaşçysy edip belledi. Oňa: “Emir Ynany *Buga*” lakamyny berdi. *Aly Tegin* beýle hormat etmek bilen, *Ýusubyň* doganoglanlary *Togrul beg* bilen *Dawuda* garşy onuň neberesinden peýdalan-magy, biri-biriniň arasyyny açyp, olary özaralarynda çaknyşdyrmagy göz önünde tutýardy. Bular *Aly Teginiň* maksadyny bil-diler. *Ýusup Aly Teginiň* islän işleriniň hiçisini-de etmedi. *Aly Tegin* hem hile-siniň täsirsiz galanyny, munuň bilen islän işleriniň ýerine ýetirilmejegine göz ýetirip, *Ýusubyň* öldürilmegine buýruk berdi we buýruk ýerine ýetirildi. *Ýusuby Aly Teginiň* emirlerinden Alpgara atly biri öldürdi. *Ýusubyň* öldürilmegi *Togrul bege*, inisi *Dawuda* we ähli kowum gardaşlaryna agyr degdi. Olar gara geýnip, *Ýusubyň* aryny almak maksady bilen türkmenlerden goşun ýygnadylar. *Aly Tegin* hem goşun ýygnap, ony bularyň üstüne iberdi. Ýöne bu söweşde

Aly Teginiň goşuny ýeňildi. 420-nji ýylyň aý kalendarynyň birinji aýynyň başyna, söweşden öň *Dawudyň* ogly *Soltan Alp Arslan* doguldy. Muny gowulyga ýorup, ugurly hasap edipdiler. Başga bir rowaýatda bolsa, *Alp Arslanyň* döreýiş taryhy başga görnüşde beýan edilipdir. 421-nji ýyla geçilende *Togrul beg* bilen *Dawut* doganoglanlary bolan *Ýusuby* öldüren Alpgaranyň üstüne çozuş etdiler we ony öldürdiler. Olar *Aly Teginiň* goşunyndan bir taýpa bilen söweşip olardan-da mün töweregi adamy öldürdiler. Bu ýagdaýa gahary gelen *Aly Tegin* goşun ýygnap, ogly we garyndaşlarynyň içinde eli ýarag tutýanlaryň hemmesini seljukly-lary ýok etmegiň ugruna çykardy. Bulara ýerli halkdan hem birnäçe adam goşuldy. Şeýdip, seljuklylara çar taraplaýyn hüjüm edilip, olary agyr günde goýdular. Seljukly goşu-nynyň köpüsi öldürildi, mallary talandy, çaga-çugalary gyryldy. Aýallary we zürýat-larynyň köpüsi ýesir alyndy. Şeýlelik bilen, olar *Horasana* geçmäge mejbur boldular. Bular *Jeyhun* derýasyny geçenlerinden Altyndaşogly Horezmşa *Harun* hat iberip, olary birleşmäge çagyrdy. Ýagdaýa görä, *Torgul beg* hem-de inileri *Dawut* bilen *Buga* Harunyň ýanyna gitdiler. 26-njy ýylda *Horezmiň* arka tarapyna karargählerini gurdular. Olar *Haruna* ynandylar. Emma *Harun* bulary aldady. Ol bularyň üstüne *Şam* äligi iberdi. Bu şahs hem ýanynda Harunyň goşunynyň barlygyna garamazdan, bularyň üstüni gije basdy. Olar köp kişini öldürip, köpüsini ýesir aldylar, talaňçylyk etdiler.

Mahlasy olar şeýdip, hilegärligiň iň erbet görnüşlerini ulandylar. Bu agyr ýitgiden soň seljuklylaryň ähli taýpasy hem-de neberesi bilen Horezmden Nusaý çölüne tarap çekildiler. Olar bu ýyl *Merwe* giden-de bolsalar ol ýerde hiç hili erbetlik etmediler. Emma bularyň çaga-çugalary ýesirlikde galmaklaryny dowam etdirdiler. *Mälik Mesgut* bin *Mahmyt* bin *Söbüktegin* hem ýokarda beýan eden sebäplerimize görä, bu ýyl *Tabarystandady*. Ýagny ol bu ýerleri basyp alypdy. Muňa ilçä iberip kömek islediler. Olar ýurtda pitne döreden taý-palara garşy söweşiň, olary ýurtdan çykarjakdyklaryna we *Mesgudyň* beýleki duşmanlaryna garşy söweşde oňa kömek etjekdiklerine söz berdiler. Emma *Mesgut* bularyň ilçisini tussag etdi, köp sanly goşun ýygnaý, Ildogdy atly hakybynyň we beýleki emirleriniň ýolbaşçylygynda bula-ryň üstüne goşun iberdi. Bu goşun seljuk-lylara tarap hereket etdi. Iki goşun bu ýylyň aý kalendarynyň sekizinji aýynda Nusaýyň töwereginde çaknyşdylar. Örän wagşyçylykly söweş bolup, onda seljuk-lylar ýeňildi we mallary talandy. Emma *Mesgudyň* goşunynyň arasynda-da olja üstünde dawa döräp, içki söweşiň ýüze çykmagyna getirdi. Şol wagt tötänleýin diýen ýaly şeýle bir ýagdaý ýüze çykdy, ýagny seljuklylar ýeňlenden soň, *Dawut* şeýle diýdi: “Häzir *Mesgudyň* goşuny atларыndan düşüp, yzlaryndan kowgy geler diýip mümkin etmezler. Eger meni diňleseňiz, häzir olaryň yzyndan kowsak maksadymyza ýeteris” diýdi. Olar bu pikiri kabul edip, *Mesgudyň* goşunynyň yzyndan hereket etdi we onuň

goşunynyň dawasynyň üstüne bardy. Bular olaryň üstüne çozdy we örän köp kişini öldürdiler hem-de ýesir aldylar. Özlerinden alnan ýesirleri we mallary yzyna gaýtaryp aldylar. Derbi-dagyn edi-len goşun *Nyşapurda* bolan *Mesgudyň* ýanyna geldi. Mälik Mesgut seljuklylaryň özüne boýun egmändigine gaharlandy. Ol öz goşunynyň ýeňilmegi bilen seljuklylaryň umytlarynyň artandygyny, bular hökümdaryň goşunundan öň gorkan-da bolsa, indi söweş etmek gaýratyna eýe bolandygyny akylyndan geçirdi we hadysanyň gidi-şinden gorkdy. Bu sebäpli ol seljuklylara adam iberip, olary gorkuzdy. Muňa jogap edip *Togrul beg* öz ymamyna şeýle buýruk berdi. Soltana: “Şuny ýaz, “Eý mülk eýesi Alla, patyşalygy isledigiňe berersiň we isledigiňden alarsyň, islâniňi hormatlan-ýan we islâniňi kesmsidilýän edersiş, haýyr seniň eliňdir. Sen ähli zady başararsyň” görnüşindäki aýaty ýaz, başga hiç zat ýazma!” diýdi. Ymam *Togrul begiň* aýdyşy ýaly edip ýazdy. Hat Mälik *Mesguda* gowşansoň, ol hem jogabyny ýazmagy buýurdy. Şeýlelikde, gözel wadalar bilen doly hat ýazyldy we hat bilen bilelikde ajaýyp halatlar-da ibe-rildi. *Jeyhun* derýasynyň kenaryndaky *Amuluş Şata* bolsa pitneden uzakda bolmak tabşyryldy. Ol *Dawuda Dehistany*, *Togrul bege Nusayýy*, *Buga* bolsa *Parawany* bagyş etdi. Olaryň ählisine «Daýhan» lakamyny berdi.

Seljuklylar ilçini we onuň getiren haladyny gowy garşylamadylar we ilçä şeýle diýdiler: “Eger soltanyň bizi ýesir alanda diri galdyrjagyny bilsedik, oňa boýun

egerdik. Emma biz onuň bizi gola salan ýagdaýynda eglenmän ýok etjekdigini bilýäris. Bu sebäpden-de oňa boýun egmeýä-ris, ynanmaýarys” diýdiler we pitnäni dowam etdirdiler. Ýöne bular soň topalaň hem-de talaňçylyk etmek pikirinden ýüz öwürdiler we: “Eger soltan bilen bäsleşip bilsek ne ýagşy, ýogsam dünýäni ýykyp talaň etmegiň zerurlygy ýok” diýip, *Mesgudyň* ýanyna adam iberdiler. Olar ähli ýaramaz işlerden el çekip, boýun egýän kişi bolup görnüp, ony aldadylar we ondan doganlary *Arslan* bin *Seljugy* tussaglykdan boşatma-gyny soradylar. *Mesgut* bularyň talabyny ýerine ýetirdi. Ol *Arslan* bin *Seljugy Balhda* ýanyna getirdi we oňa doganoglanlary *Buga*, *Togrul beg* hem-de *Dawudyň* ýanyna adam iberip, olara hakykat ýoluny tutup, erbet işlerden el çekmegini buýurdy. Ýagdaý beýle bolansoň *Arslan* doganoglanlarynyň ýanyna adam iberip, oňa *Mesgudyň* höküm eden zatlaryny aýtmagyny we köwüş tikilýän bizi olara bermegi tabşyrdy. Ilçi bularyň ýanyna gelip habary aýtdy we bizi tabşyrdy. Bular bizi alyp, habary-da eşidip, gorkup tisgin-diler. Emma ýene öňki hereketlerini dowam etdirdiler. Ýagny topalaň we talaňçylyk etmäge başladylar. Bu ýagdaýy gören *Mesgut Arslany* ýene tussag etdirdi we özi *Gazna* gaýdyp geldi. Şol wagt seljuklylar hem ýokarda beýan eden sebäplerimize görä, *Balh*, *Nyşapur* we *Jüzjana* tarap hereket etdiler. *Dawut Merw* şäherinde ýerleşdi. Soltan *Mesgudyň* goşuny bulardan birnäçe gezek ýeňlensoň kalbyny gorky gurşap aldy. Bu ýeňlişdir gorkynyň esasy

sebäpleriniň biri-de, soltanyň uzakda, ýagny Gaznada bolmagy bolupdy. Hökümdar uzakda bolansoň, orunbasarlary oňa yzyna üzmän hat iber-ýärdiler. Olar hatlarynda ondan kömek soraýardylar we seljuklylaryň eden-etdili-gini beýan edip, şikaýat edýärdiler. Emma hökümdar bulara jogap bermeýärdi, asla sözlerine gulak asmaýardy. Ol *Horasandan* hem-de seljuklylardan ýüzüni öwrüp, Hin-distany basyp almaklyk bilen meşguldý. *Seljuklylaryň Horasanda* ýagdaýy berkäp abraýy artmagy sebäpli, *Mesgudyň* wezirleri we döwletde uly abraýa eýe bolan kişiler ýygnanyp, *Mesguda* şeýle diýdiler: “*Horasa-na* ähmiýet bermezligiňiz seljuklylar üçin iň uly bagtdyr. Bu sebäpden olar ýurtlary basyp alarlar we hökümdarlygy ugrugar. Eger ýagdaý mundan beýläk-de şeýle dowam etse, onda bize we akyl-parasatly her kişä olaryň derrew *Horasany* eýelejekdigi aýandyr. Olar *Horasany* eýelänlerinden soň, *Gazna* tarap hereket ederler we şol wagt urnanyň hiç hili peýdasy bolmaz. Ýogsam-da, işsizlik we keýpi-sapa sebäpli hereket-de etmeris.” Bu sözleri eşiden soltan *Mesgut* ukudan oýandy we gaflat ukusyndan soň dogry ýoly gördi. Ol köp sanly goşun toplaý subaýy derejesindäki iň abraýly hakyby bu ýere iberdi. *Mesgut* muny ýokarda beýan eden sebäplerimize görä, oň *Yrak* guzlarynyň üstüne-de iberipdi. *Mesgut* bu ýere bu emiriň ýany bilen Merdawiç bin Beşu atly başga bir emiri-de iberdi. *Subaýy* gorkakdy. Ol ilki *Hyrat* we *Nyşapurda* ýerleşdi, soňra bolsa duýdansyz *Merwiň* üstüne hüjüm etdi. Şol

wagt *Dawut Merwdedi*. Bu ýerde *Dawudyň* goşuny we subaşynyň esgerleri çaknyşdy. Emma goşuny hem-de atlary ýadaw bolandygy sebäpli *Dawut* ýeňlip yza tesdi. *Subaşynyň* goşuny onuň yzyndan kowdy. Pursatdan peýdalanyň, *Jüzjanyň* häkimi *Dawudyň* üstüne topuldy. *Dawut* munuň bilen söweşdi we ony öldürdi. *Jüzjanyň* häkiminiň öldürilmegi subaşa hem-de onuň ýanyndaky-lara örän agyr degdi, olarda gowşaklyk döretdi. Munuň tersine seljuklylaryň bolsa kalplary kuwwatlanyp, umytlary artdy. *Dawut Merwe* gaýdyp geldi we ýerli halk bilen örän gowy gatnaşygy ýola goýdy. 428-nji ýylyň rejep aýynyň ilkinji juma güni *Merwde Dawudyň* adyna hutba okaldy. Hutbada oňa “Melikil-Muluk” lakamy berildi. Subaşa bolsa işi uzaklaşdyryp gün geçirdi, bir menzilden başga bir menzile göçüp-gondy. *Seljuklylar* bolsa tilki ýaly, bir ol tarapa, bir-de beýleki tarapa sapalyk atýardylar. Subaşa gorkaklygy üçin şeýle hereket edýärdi. Ýöne seljuklylaryň hat iberip, ony özlerine çekenligini hem aýdýardylar. Ýagny bu sebäpden ol işi gowşadyp, seljuklylara dynç almaga mümkinçilik berýär diýilýärdi. Öň talanan hem-de gan dökülen *Hyratda* (*Horasanda*) subaşynyň hem-de seljuklyla-ryň goşunynyň uzak wagtlap bolmagy azyk gorunyň azalmagyna getirdi. *Seljuklylar* azygyň azalmagyna känbir ähmiýet bermeyär-diler. Olar azajyk iýmit bilen oňup, kanagatlanýardylar. Bu ýagdaý subaşyny kanagatlandyrmady. Ol goranyşy taşlap, (ýakynlaşmagy - محاذزه) söweşe başlamaga mejbur

boldy we *Dawudyň* üstüne hüjüme geçdi. *Dawut* hem oňa tarap hereket etdi. Bular 428-nji ýylyň aý kalendarynyň sekizinji aýy *Saragtyň* eteginde garşy-laşdylar. *Dawudyň* Sawma atly müneçjimi bardy. Bu müneçjim *Dawuda* söweşmegi tek-lip etdi. Ol bu söweşde onuň ýeňjekdigini, eger ýeňlen ýagdaýlarynda özüniň öldürilme-gine razydygyna halky şaýat tutunyp aýtdy. Netijede, iki goşun söweşdi we subaşynyň goşuny örän köp ýitgi çekip *Hyrada* çekildi. *Dawudyň* goşuny bulary *Tusa* çenli kowdy we diri galanyny öldürmän, talady hem-de baýlyklaryna eýe boldy. Ine şeýdip, seljuklylar *Horasanda* öz häkimiýetini dikeldiler . Olar *Horasanyň* şäherlerini gola saldylar. *Togrul beg Nyşapura* girip, ol ýerdäki Sazýah⁵⁴ diýlen ýerde ýerleşdi. Aý kalendarynyň sekizinji aýynda (şagban aýynda) ol ýerde *Togrul begiň* adyna (Soltany Mugazzam – beýik Soltan) diýlip hutba okaldy we onuň raýatyndaky topraklara orunbasarlar iberildi. *Dawudyň Hyrada* tarap hereket etmegi bilen subaşy *Hyratdan* çykdy we *Gazna* gitdi. *Mesgut* muňa käýedi we ony ýanyndan uzaklaşdyrdy. Oňa: “Goşuny heläk etdiň we işi uzaklaşdyrdyň. Şonuň üçin hem ol ýerde duşman güýçlendi, işleri ugrugyp, ýurtda islän zatlaryny etdiler” diýdi. Subaşy ötünç sorady we: “Duşman üç gola bölündi. Haýsy goly kowsam, ol gol öňümden gaçdy, galan iki gol bolsa döwletde islän

⁵⁴ Sazýah Nyşapuryň içinde ýerleşip, ol *Horasanyň* şäherleriniň enesi hasaplanýar.

zadyny etdiler” diýdi. Ýagdaý beýle bolansoň, *Mesgudyň* özi *Horasanda* hereket etmäge mejbur boldy. Ol goşun ýygnady hem-de olara örän köp mukdarda baýlyk paýlady. Şeýdip, aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän leşger bilen *Gaznadan* hereket etdi. Ol *Gaznadan* çykanda ýanyna köp mukdarda pil hem aldy. *Mesgut Balha* gelende garşylaş-mak üçin *Dawut* hem onuň öňünden çykdy we şähere ýakyn bir ýerde ýerleşdi. Günlerde bir gün Soltanyň goşuny gapyl ýagdaýdaka, *Dawut* az sanly atly goşuny bilen şähere girdi we Mälik *Mesgudyň* karargähiniň öňündäki uly pili hem-de birnäçe aty alyp çykdy. Bu sebäpden *Dawudyň* abraýy artdy, goşunyň mundan gorkusy güýjedi. Soň *Mesgut* 429-njy ýylyň remezan aýynyň başyna meýletinçilerden düzülen ýüz müň atly bilen *Balhdan* çykyp, *Jüzjana* hereket etdi. Olar seljuklylaryň ol ýerdäki häkimini tussag etdiler we dardan asdylar. Soňra bu ýerden çykyp, *Merwi Şahyjahana* geçdi. *Dawut Saragta* gitdi. *Togrul beg* bilen *Buga* bolsa bir ýere ýygnandylar. Bu sebäpden *Mesgut* ýaraşmak üçin bulara habar iberdi. Ilçiniň bu habaryna jogap bermek üçin *Buga* gitdi. *Mesgut* oňa hezzet-hormat edip, serpaý ýapdy. *Buganyň* äkiden jogabynyň mazmuny “Betbagtçylyga getiren gynandyryjy hereketleri edeniňizden soň, biz siziň ýaraşyk baradaky teklibiňizi ynanmaýarys” diýmekden ybaratdy. Olar bu jogap bilen *Mesgudyň* parahatçylygy ýola goýmak baradaky umydyny kesdiler. Ýagdaý beýle bolan soň *Mesgut Merwden Hyrada* tarap hereket

etdi. *Dawut Merwe* gelende bolsa ýerli halk oňa boýun egmedi. Şonuň üçin hem ol şäheri ýedi aý gabawda saklady we ýerli halky örän agyr ýagdaýda goýdy. Soň ol şäheri söweş bilen gola saldy. Bu habary eşiden *Mesgut Merwden* çykanyna puşman etdi. Ol *Hyratdan Nyşapura*, ol ýerden-de *Saragta* tarap herket etdi. *Mesgut* seljuk-lylary yzarlap, nirä barsa olar ol ýerden başga ýerlere çekilýärdi. Şeýle ýagdaý gys düşýänçä dowam etdi. Gysda bular ýazyň gelmegine garaşyp *Nyşapurda* boldular. Ýaz gelensoň bolsa, Mälik *Mesgut* içgi we keýpi-sapa bilen meşgul boldy. Tomus paslynyň gelmegi bilen bolsa wezirleri hem-de onuň ýakynlary duşmana kän bir ähmiýet bermeýändigi üçin özlerni günäkär-lediler. *Seljuklylaryň* çöle girmegi bilen *Mesgut* hem iki günlük ýol uzaklygynda çöle girdi. *Mesgudyň* goşuny çaga-çugalaryndan aýrylykda galandygyndan hem-de söweşiň uzaga çekmegi bilen göçüp-gonmakdan ýadady-lar. Sebäbi bular ilki subaşynyň soňra bolsa *Mesgudyň* ýolbaşçylygynda üç ýyldan bäri arasyny üzmän söweş edýärdiler. Mälik *Mesgut* çöle girende suwy az bolan bir menzile bardy. Bu ýagdaý hökümdara we onuň ýanyndakylara ýaramady. *Dawut* seljuk-lylaryň uly topary bilen *Mesgudyň* garşy-syna hereket etdi. *Dawudyň* goşunynyň bir bölegi *Mesgudyň* goşunynyň yza galanlary-ny ýok edýärdi. Allanyň gudraty bilen şu hadysa ýüze çykdy. *Mesgudyň* ýokary wezipeli gullukçylarynyň biri goşunyň içindäki bir topar bilen dawa etdi. Bular urşup, aralarynda pitne turdy we biri-

birini öldürmäge hem-de talamaga başladylar. Bu sebäpden goşun serkerdeleri gorkdular we biri-birini *Mesgutdan* uzaklaşmaga çagyr-dylar. *Dawut* bularyň dawa edýändigini bilip, olara tarap hereket etdi we bular sögüşip bir birini talaň edýän wagtynda hüjüme geçdi. *Dawudyň* goşunynyň gazabyna çydamadyk *Mesgudyň* goşuny derbi-dagyn bolup, diri galany yzyna garaman gaçdy. Bularyň köpüsi öldürildi. Soltan *Mesgut* bilen weziri bulara yzyna gaýdyp gelmegi buýruk berýärdi. Emma hiç kim yzyna gaýdyp gelmeýärdi. Ähli goşuny gaçyp giden-de bolsa, *Mesgut* mekan tutan ýerinden gozganmady. Ahyrsoňy soltana: “Siz näme garaşarsyňyz? Kowumdaşlaryňyz sizi taşlap gaçdylar. Siz çölde örän howply ýerde dursuňyz, öňüňiz hem-de yzyňyz duşman, bu sebäpden bu ýerde durmagyňyzyň näme manysy bar?” diýdi. Ýagdaýy bilen *Mesgut* ýüze ýakyn atlysy bilen gaçdy. Muny bir seljuk atlysy yzarlady. *Mesgut* yzyna öwrülip, ony öldürdi we wagt ýitirmän *Garşistana* tarap hereket etdi. *Seljuklylar Mesgudyň* goşunyndan köp mukdarda olja aldylar. *Dawut* bu oljany arkadaşlaryna paýlady. Ýöne özi hiç zat almady. Ol *Mesgudyň* çadyrynda düşledi we onuň kürsüsünde oturdy. *Dawudyň* goşuny üç günläp atyň üstünden düşmedi. Olar *Mesgudyň* goşuny-nyň yzyna gaýdyp gelmeginden gorkup, diňe iýmek-içmek we beýleki zerur işleri üçin atdan düşýärdiler. *Dawut* ýesirleri boşatdy we olardan bir ýylyň salgydyny geçdi. *Togrul beg Nyşapura* tarap hereket edip, ol ýerini basyp aldy. Ýagny ol 431-nji

ýylyň ahyrynda we 432-nji ýylyň başynda *Nyşapura* girdi. *Togrul begiň* arkadaşlary şäheri talady. Bular barada örän köp zatlar beýan edilýär. Ýagny *Togrul begiň* badam halwasyny iýip: “Bäh, munuň katmaç (kupmaç - قطماچ) bolaýşyny, sarymsagy-da ýokmuş” diýendigi, beýleki guzlaryň bolsa kamfarany görüp, ony duzdur öýdüp: “Bu *Merwiň* duzu-dyr” diýendikleri rowaýat edilýär.

Nyşapuryň dolandyryjylarynyň zyýany köpeliş, güýji artyp, halkyň ýagdaýy bolsa ýaramazlaşýardy. Aýýarlar mallary talap, adamlary öldürýärdiler, halkyň namysyny depeläp islän işlerini edýärdiler. Bulary bu işden hiç kim çetleşdirip bilmeýärdi. *Togrul begiň* şähere girmegi bilen dolandy-ryjylar ondan gorkup bozgakçylyklardan el çekdiler. Ýerli halk biraz rahatlandy. Şeýlelik bilen, seljuklylar ähli ýurdy özüne boýun egdirdi. *Buga Hyrada* gidip şähere girdi. *Dawut* bolsa *Balha* tarap ýöriş etdi. Ol ýerde hajyp Altyntak (Altyndag) Mälik *Mesgut* tarapyndan häkimlik wezipesini ýerine ýetirýärdi. *Dawut* oňa ilçi iberip, şäheriň boýun egmegini sorady we: “Hojaýynyň saňa kömek etmekden ejizdir” diýdi. Altyntagyň ilçileri tussag etdir-megi bilen *Dawut* söweşe başlady. Ol şäheriň daşyny gabady. Altyntak Gaznada-ky Mälik *Mesguda* adam iberdi we ýagdaýy düşündirdi hem gysga döwürde daşynyň gabalandygyny beýan etdi. Ýagdaý şeýle bolansoň Mälik *Mesgut* köp sanly goşuny kömege iberdi. Bularyň bir topary Ruhhaja geldi we bu ýerdäki seljuklylar bilen söweşdi. *Seljuklylar* ýenlip,

bulardan sekiz ýüz adam öldürildi we köpüsi ýesir edildi. Şeýdip, bu topraklar seljuklardan halas edildi. *Mesgudyň* goşunynyň bir bölegi Hyrada tarap hereket etdi we ol ýerde *Buga* bilen söweşiň, ony *Hyratdan* gysyp çykardy.

Soňra *Mesgut* ogly *Möwdudy* köp sanly esger bilen goşuna kömek bermek üçin iberdi. Emma *Mesgudyň* özi soňra beýan etjek sebäplerimize görä, *Horasanda* öldürildi. Kömek üçin iberilen goşun 432-nji ýylda *Gaznadan* hereket etdi. Bular *Balha* ýakynlaşanda *Dawut* bularyň garşysyna bir bölek goşun iberdi. Bular *Möwdudyň* goşunynyň garawullary bilen çaknyşdy we garawullar dargadyldy. *Dawudyň* goşuny muny yzarlady olar yzarlanýandygyny bilip, yzyna öwrülüp durdular. *Balhyň* häkimi *Altyndag* bolsa bu habary eşidip, *Dawuda* boýun egdi we şäheri oňa tabşyrdy hem-de bosagasyna aýak basdy.

Mälik *Mesgudyň* öldürilmegi we inisi *Muhammediň* patyşa bolmagy

Biz *Mesgut* bin *Mahmyt* bin *Söbüktegi-niň* *Horasandan* *Gazna* gaýdandygyny ýokarda beýan edipdik. Ol 431-nji ýylyň aý kalendarynyň dokuzynjy aýynda *Gazna* geldi. Ýokarda beýan eden sebäplerimize görä, subaşyny we başga birnäçe emiri işle-rinden boşadyp, ýerine başga kişileri belledi. Ol seljuklylary *Horasandan* gysyp çykarmak üçin ogly *Möwdudy* galan goşuny bilen *Horasana* iberipdi.

Möwdut hem *Togrul begiň* inisi *Dawudy* kowup çykarmak üçin *Balha* ýöriş edipdi. *Möwdudyň* kakasy *Mesgut* işleri dolandyrmak üçin weziri *Abu Nasyr Ahmet* bin *Muhammet* bin *Abdyssama-dy* ogly bilen iberipdi. Mundan ýedi gün geçeninden soň bolsa *Mesgudyň* özi kakasy *Mahmydyň* adatyna görä, gyşy geçirmek üçin Hindistana barýar. Ol inisi *Muhammedi* hem gözünü kör edip ýany bilen alyp gidýär. *Mesgut* ýany bilen hazynasyny hem alýar. Çünki, ol seljuklylar bilen söweşmek üçin hindileri getirmegi göz önüne tutýardy. Olaryň ähtlerine ynanýardy. (Ibn Esir, 9j., 202 sah.).

Togrul begiň inisi *Dawut* ýokarda beýan eden sebäplerimize görä, *Balh* şäherini eýeledi we ol ýerini örän agyr ýagdaýda goýdy. *Möwdudyň* muňa garşy söweşýän wagty *Mälik Mesgut* öldürildi. Bu habary eşiden *Möwdut Gazna* gitdi we kakasynyň janyna kast edenleri jezalandyrdy. *Möwdudyň* bu ýeňi-şinden ruhlanyp, Hyradyň halky ol ary şäherdäki guzlary gyryp, galanyny şäher-den kowup çykardylar hem-de bu ýerleri *Möwdudyň* golastyndaky ýer hökmünde gorady-lar. Gaznada hökümdarlyk etmek meselesi hakynda aýdylanda bolsa, ol *Möwdudyň* peýdasyna çözüldi. Ýöne *Möwdut* inisi *Mejdudyň* bu çözgüdi nähili kabul etjegini pikir edýärdi. Çünki, kakasy *Mesgut* ony 426-njy ýylda Hindistana iberipdi. *Möwdut* onuň özüne garşy gitmeginden gorkýardy. Edil şol döwürde *Mejdudyň* Hawuza we Multana, çozuş edip, bularyň ikisini-de eýeländigini, baýlyk hem-de goşun

toplap, doganyna garşy gozgalaň turuzýandygy barada habar gelip gowuşdy. Ýagdaý beýle bolansoň *Möwdut* inisi Mejdud bilen söweşip, ony ýok etmek üçin goşun iberdi. Mejdud goşunyny hasaba aldy. Ol gurban baýramyn-da namaza geldi. Gurban baýramyndan soň üç gün ýaşan Mejdudyň dördünji güni Lehawurdan jesedi tapyldy. Onuň nähili öldürilendigi belli bolmady. Şeýle bolan-soň ýurduň ähli halky *Möwduda* boýun egdi. Seljukly guzlar bu ýagdaýy eşidip, Möwduddan gorkdular we Mawerennahrdaky türk patyşasyna boýun egýändiklerini aýdyp, onuň ýanyna çapar iberdiler.

Bu ýyl (432) *Yrak* guzlarynyň ýolbaş-çysy *Gyzyl beg* öldi we ol ýerde jaýlanyldy.

433-nji ýylda *Togrul beg* Jürjany we Tabarystany zabt etdi. Tabarystanyň zabt edilmegine şu aşakdaky ýagdaý sebäp boldy. Jürjanyň häkimi *Anuşirwan* bin Menuçih bin Kabus bin Wuşmgir özüniň goşun ýolbaşçysyny we öweý kakasy *Abu Kalyjar* bin Weýhan Köhini ejesiniň kömeginden peýdalanyp tussag etdi. Ýagdaý beýle bolan-soň *Togrul beg* ýurtlary basyp almagyň many-sy ýok diýip buýruk berdi we Tabarystana tarap ýöriş etdi. Ol *Jürjana* gitdi. Şol wagt *Togrul begiň* ýanynda Merdawiç bin Besu bardy. *Togrul begiň* şäheriň ýanynda düşle-megi bilen şäheriň hökümdary oňa gapy-syny açdy. *Togrul beg* şähere girdi we şäheriň halkyna ylalaşyk üçin ýüz müň altyn salgyt saldy we şähere ýolbaşçylyk etmegi Merdawiç bin Besuwa tabşyrdy. Ol golastyndaky

topraklardan her ýyl elli müň altyn tabşyrmagy borçly edip, *Nyşapura* gaýtdy. Merdawiç şol wagt Sariýede bolan *Anuşirwanyň* ýanyna gitdi. *Anuşirwan* Merdawiçe otuz müň altyn berjekdigi baradaky ylalaşyga gol çekdi. Bu topraklaryň ählisinde *Togrul begiň* adyna hutba okaldy. Merdawiç *Anuşirwanyň* ejesine öýlendi. Şeýlelik bilen, *Anuşirwan* Merdawiçiň gar-şysyna gitmän, diňe onuň buýrugy bilen hereket etmeli boldy (Ibn Esir, 9j., 207sah.).

Seljuklaryň taryhy

Allanyň uly rehim şepagatyna we ýagşylyklaryna minnetdar! Onuň pygamberi *Muhammede* we Pygamberiň Kerim hem-de *Salyh* halkyna doga hem-de rahatlyk!

Men hormatly ymam kätip *Ymadeddin Muhammet bin Muhammet bin Hamydul Yspyhanynyň* “Elberkuşşami” eserinden gregini seçip almak, peýdalanmak işini ýerine ýetirenimden soň, onuň seljukly döwletiniň wezirleriniň maglumatlaryna degişli ýazan (نصرۃ الفترة و عمرة الفترة) «Nusretul fetre we usretul fytra» atly eserini gözden geçirdim we bu ýerde-de awtoryň öňküsi ýaly wakalary owadan sözler bilen çeper beýan edendigini, munuň netijesinde wakanyň asyl mazmunynyň çeper sözleriň içinde gizlenip galandygyny gördüm. Şeýle kapy-ýalaşdyrylan kyssa eseriniň çeperçiligine ünsi çekmek üçin köplenç käbir gulaklaryň perdeleri çydamayar. Bu sebäpden gysgaldy-*lan* kitapda zerur bolan ýerleri saýlap almak işini ýerine ýetirdim. Kitapda beýan edilýän wakalaryň asyl manysy, çaklamalaryň düýp mazmunyny açyk beýan edilen sözleriň bolsa gunçasyny jemledim.

Men bu kitaby bir patyşa hyzmat etmek üçin gysgaldyp ýazdym. Bu patyşa ähli milletleriň soltany bolup, aýry-aýry ba-şarnyklary özünde jemläpdir. Arap hem-de pars patyşalarynyň her birini bu häsiýet-leriniň biri bilen bezäpdir. Bu hökümdar *Möwlana Soltan*

Abulfath Isa bin Soltan Melikil Adyl Abubekr bin Eýýubydyr. Onuň döwleti ykbal ýolunda össün, çeşmesi artsyn, kuwwaty ýokarlanmagyny dowam etdirdsin. Ylmyňyň yşyklary parlasyn, ylym bilen meşgullananlar (bal alyjylar) bu yşyk ýollary bilen gidip, dogrulykdan aýrylmak tümlüğinden halas bolsunlar, onuň nygmat çeşmesi elmydama galkynsyn, suwsanlar agyzlary bilen ýatyp ol ýerden suw içip gansynlar.

Bu kitapdan saýlap almakda Alladan ýardam isläp, kuwwat we gudratyndan medet diläp, oňa ýalbaryp bu we beýleki işlerinde özüniň pähimli hem-de päk ýürekliligi bilen meniň üstünlik gazanmagyma kömek etmegini diläp 623-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünji aýynda başladym. Awtor (Rh) kitabyňyň sözbaşysynda şeýle diýýär: «Seljukly patyşalarynyň wezirle-ri we abraýly hem-de päk asylly ýolbaş-çylary hakynda kitap ýazmak isleýärdim we munuň üstünde pikirlenýärdim. Emma akly-ma hiç bir pikir gelenokdy. Onuň gurluşy babatda-da heniz täze pikir ýokdy. Şonuň üçin men wezir *Anuşirwan* bin Halydyň parsça galama alan «Futur zaman al-sudur we sudur zaman al-futur» (فتور زمان الصدور و صدور زمان الفتور) atly kitabyňy okadym. Ýöne bu kitaby öz döwrüne, ýagny *Nyzamylmülküň* döwrüniň ortasyndan *Muhammet* bin *Mälik-şanyň* ogly *Togrul begiň* hökümdarlygynyň soňky döwrüne, hat-da onuň hökümdarlygy-nyň tamamlanan döwrüne çenli aralygy öz içine alýandygyny gördüm. Onuň bu kitaby-ny

hassalygyny şypa tapmak hem-de ýolbaş-çylardan ar almak maksady bilen döreden-digi netijesine geldim. Ol bölümlerden meýdana getiren eserinde adalata ýer bermän-dir, ýazan zatlary bilen hiç bir ýüregi özüne baglap bilmedi (köpçüligiň söýgüsini gaza-nyp bilmedi). Ol bu eserinde diňe eýeleýän wezipesindeki ýadawlykdan şikaýat edýärdi we ykbalynyň öz islegine ýar bolmandygyny gürrüň berýärdi. Şunuň ýaly-da bu kitaby gola salan dessime öňki ýüregime düwen zatlarymy kellämden çykardym, oňa hiç hili gynanmadym. Soňra kitaby arapça terjime edip, onuň asyl görnüşine (origi-nalyna) gabat gelmegini üpjün etmäge jan etdim. Kitabyň arapça terjime işiniň tamamlanyp, onuň arassa görnüşi taýýar bolanda onuň başynyň hem-de soňunyň biri-birine bagly bolmandygyny, bölekli-giň ýüze çykandygyny, şonuň üçin hem bölümleriň many yzygiderlikde biri-bi-rine baglanyşdyrmagyň zerurdygyny gör-düm. Bu sebäpden oňa käbir zatlary goşup, gijesine gündizi (garaňkysyna ýagtylygy) goşdum. Kitabyň başlangyjyna *Amydyl Mülk Abunnasar Kündüriniň* wezirliğini taşlap, seljukly döwletiniň gurluşyndan başladym we muny *Anuşirwanyň* kitabyň başyna goşdum. Kitabyň soňuna-da öz döwrümde gören hadysalarymy we beýikleriň kyssalaryna ýer berdim.

Katapda öz gören zatlarymyň gysgaça manysyny beýan etdim. Wakalary çeper beýan edip, täze pikirleri orta goýdum.

Seljuklylaryň başlangyç ýagdaýyna degişli (maglumatlar) parçalar

Seljuklylar geýimleri we ýaraglary örän ajaýyp, güýçleri hem-de baýlyklary ýeter-lik derejede bolup köpçülik bolup ýaşaýar-dylar. Olar hiç kime boýun egmeýärdiler we şäherlere ýanaşmaýardylar. *Seljugyň* ogly *Mikaýyl* bularyň hormatlanýan serkerdesi we hemme kişiden ýokary hasaplanýan ýolbaşçy-sydy. Bular *Buhara* bagly topraklaryň biri bolan “Buharanyň nury” (Nuri Buhara) diý-len ýerde ýaşaýardylardy. Biri-birine ýokary derejede goldaw berýän arkadaşlarynyň ara-synda ajaýyp we täze bir durmuşyň hözi-rini görýärdiler. Bular mallaryny otlatmak üçin otluk ýerlere gidýärdiler we otuň bol wagty özlerine ätiýaçlyk ot ýygnaýardylar. Bulary hiç kimiň gorkuzyp bilmeýşi ýaly, hiç kim bulara aňyrda dur hem diýip bilmeýärdi. Bular soltanlardan çekinme-ýärdi. Gaýta, soltanlar kyn pursatda peýda-lary deger diýip, bulary göz astynda saklaýardylar. Bulary kowman, möhüm wakalar üçin saklaýardylar. Şeýle bolansoň, *Söbük-tegin* ogly *Ýemineddöwle* Soltan *Mahmyt*, *Kadyr* hana kömek etmek üçin *Buhara* tarap geçende *Mikaýyly* akylyly we başarjaň, mert hem-de edermen hasaplap, onuň söýgüsini gazanmak isledi hem-de ony özüne çekmäge synanyşdy. Muny we onuň golastyndaky kişileri *Horasana* geçirip, onuň töweregini munuň goşuny we paýhasy bilen duşman-lardan goramagy göz önünde tutdy. *Mikaýyl* bolsa yza çekilip, *Mahmytdan*

ýüz öwürdi. Oňa meýil etmedi. Munuň yza çekilmegi soltanyň gaharyny getirdi. Netijede, soltan *Mahmyt Mikayýly* tussag etdi we kowumdaşlary bilen bilelikde *Horasana* iberdi.

Hatyp *Arslan* soltana: “Men bularyň gözünde gorky-ürki görmeýärin, bular başarjaň, güýçli we edermenligi bilen tanalýarlar. Eger maňa galsa, bularyň zyýanyndan goranmak hem-de şerlerinden halas bolmak üçin olary *Horasana* geçirip, hemmesiniň başam barmagyny kesdirerdim” diýdi. Emma soltan bu işde *Arslanyň* sözüni diňlemedi we oňa: “Seniň ýüregiň erbet” diýdi. Bular *Horasana* ýerleşenlerinden soň ol ýeriniň emiri *Abu Sähl Ahmet Hasan Hamduny* bilen dostlaşyp, oňa üç sany Huttel (Huttel) atyny we ýedi sany beýserek düe (Buhti deve) hem-de üç ýüz sany türkmen goýnuny sowgat etdiler. Bularyň haýyşy ony sowgatlary kabul etmäge iterdi. Bular mallaryny otlatmak üçin örülerde bakmak-laryna rugsat bermegini we geçelgelerdäki dag gerişlerini bularyň mallary bilen doldurmagyny islediler. *Abu Sähliň* bulara *Dandanakan* otlugyny bermegi bilen olar bu örülere ýakyn ýerde ýerleşdiler. Bulardan başgalary olara ýakynlaşmaga çekindiler we ol ýerden uzaklaşdylar. *Söbüktegiň* ogly *Mahmyt* bularyň pälini halamandygy we günüň birinde dährileri otlaýagyny hem-de olaryň etjek beýleki bidüzgünçiliklerini öňünden gören hem bolsa ol öldi. *Abu Sähl* bolsa bular babatdaky meseläni aňsatlyk bilen çözerin öýdüp ähmiýet bermedi. Bular bilen öz işlerini ýerine

ýetirýänligi üçin bulary arkadaş we özlerine boýun egýän hökmünde kabul etdi. *Mahmyt bin Söbükte-giniň* ogly *Mesgut Gaznadan Horasana* goşun iberip bulara çözup we olaryň birnäçesini öldürdi, birnäçelerini bolsa ýesir edip *Gazna* getirdi. Onuň *Gazna* getiren ýesirle-riniň arasynda *Buga*⁵⁵ *Arslan* hem bardy. Bular *Mesguda* ýalbardylar, emma bularyň ýalbarmalaryna gulak asmady, rehim we merhemet dilediler, emma merhemet etmedi. Bular onuň tussag edilip, güýçli gözegçilik astynda saklanýandyklaryny görüp, umytla-ryny üzdüler. Olara ynsan hökmünde çeme-leşmegiň deregine golastyndakylary hem-de garyndaşlaryny gorkuzýandyklary äşgär boldy. *Tusyň* dolandyryjysy bularyň mal-laryny talamaga gitdi. Bularyň berkligini ýumşak gördi. Bular bilen iş salyşmak agyrlygyny ýeňildir öýtdi. Dolandyryjy goýunlar hem-de baýlyk bilen gaýdyp gelip, uly abraý gazanandyryn öýdýärdi. Emma bular öýkedir-gahardan ýaňa gazaba münüp bularyň yzyndan kowdular we atlaryny çapdyryp *Tusyň* dolandyryjysynyň yzyn-dan ýetip, ony ýere serdiler hem-de gaçanlary kowup *Tusa* girdiler. Olar Tusy zabt etdiler we talaňçylyk üçin köçelerde gezdiler. Seljuklar öz aralarynda maslahat edip: “Bu biziň ýüzüp çykan deňzimizdir we ilkinji gazanan ýeňşimizdir. Indi *Tus* bizi içinde saklaýan şäher we bizi

⁵⁵ Bigu (بيغو) laçyna meňzeş şıkarçy guşy (*Süleyman* Ependi lugatyna, şeýle hem Radlowyň sözlüginin 4-nji jildiniň 1739-njy sahypasyna seret).

goraýan bir galadyr, biz indi bu ýerden çykmarys we uzaklaş-marys” diýdiler.

Abu Sähl Hamduny bolsa ýalňyşyny düzetmäge, göz-görtele äden ýalňyş ädimini yzyna almaga synanyşdy. Bular bolsa oňa örän jaýdar jogap berdiler we oňa goldaw hem-de kömek berip düzelmäge çagyrdylar. Emma *Nyşapuryň* dolandyryjysy tersine hereket etdi. Ol gyssagly ýagdaýda goşun ýygnady. Onuň goşuny duýdansyz seljuk-laryň mallaryna hüjüm etdi we sürüp äkitdi. Olar beýle hereket etmek bilen peýda gazanmak islediler. Emma munuň soňy ýitgi bilen gutardy. Seljuklar top-top bolup bu goşunyň yzyndan atlandylar we olar bilen çaknyşyp, söweş oduny tutaş-dyrdylar. Olaryň köpüsini aňsatlyk bilen öldürdiler, köpüsini hem ýesir aldylar. Olar *Nyşapura* çenli uzap şähere girdiler we pursatdan peýdalanyň ony tagtdan agdar-dylar. Bu waka 429-njy ýylyň remezan aýynda bolup geçdi. Ähli zada el uzadyp, şäheri talamak islediler. Emma bularyň emirleri we ýolbaşçylary bolan *Togrul beg Muhammet bin Mikäýyl* bulary talaňçylyk-dan el çekdirmäge synanyşdy. Ol: “Biz häzir örän mukaddes ýerde, onuň hormatyna zeper ýetirmeris, päkligine zyýan etmeris, talaň bilen maksat amala aşyrylmaz, onuň bilen diňe şöhratymyza gara ýokar, adymyzy zaýalarys” diýdi.

Togrul begiň bu sözüni töweregindäkiler ýigrenç bilen garşyladylar we onuň halal hem-de haram babatdaky garaýyşyna güldüler. *Togrul beg* öz pikirinden dänmedi we: “Aýyň ahyryna çenli garaşyň,

baýramçylykdan soň bolsa isläniňizi ediň” diýdi. Şol wagt halypa *Kaýym* Biýemrilladan hat gelýär. Hatda bulary gorkuzyp, olara Allany ýatladýar, ýerli halk bilen gowy gatnaşykda bolup ýurdy gületmäge çagyryr.

Seljuklar halypanyň ilçisi tusly *Abubekire* on üç gat halat geýdirdiler. Halypanyň ilçisi ibermegi bilen bularyň abraýy has-da artdy. Baýram günü gelip ýetende uzakdan-ýakyndan seljuklaryň hemmesi gelip, ýygnanyp talaň etmek islediler. *Togrul beg* bularyň bu pikirinden ýüz öwürmegi üçin ata atlanyp, olara talaňçylyk etmegi gadagan edip, şeýle diýdi: “Her kimiň boýun egmegi wajyp bolan halypadan hat geldi. Dost tutunmak bilen bize ýer berip, abraýymyzy ýokary galdyrdy” diýdi. *Togrul begiň* inisi *Çagry beg* öz pikirini goramaga erjellik bilen dowam etdirdi we pyçagyny çykaryp: “Ýa maňa talaňçylyk etmäge rugsat berersiň ýa-da öz elim bilen özümi öldürerin” diýdi. Ýagdaý beýle bolansoň, *Togrul begiň* kalbynda oňa gynanç döredi we *Dawudy* köşeşdirip oňa talaň etmäge rugsat berýän ýaly görnüş dörettdi. Şäher halky hem öz üstlerine salgyt hökmünde goýlan kyrk müň dinar bilen *Çagry begi* razy etdi.⁵⁶ Şäher halky bu salgydyň köp

⁵⁶ *Ibn Esir* bu wakany tersine şeýle beýan edýär :

وخاطب داود طغرل بك في نهب البلاد فمنعه فامتنع و احتج بشهر رمضان فلما انسلخ رمضان صمم داود علي نهبه فمنعه طغرل بك واحتج عليه برسل الخليفة وكتابه فلم يلتفت داود اليه وقوي عزمه علي النهب فاخرج تغرل بك سكيناً وقال له والله لئن نهبت شيئا لاقتلن نفسي فكف عن ذلك وعدل الي التقسيط فقسط علي اهل نيسابور نحو ثلاثين الف دينار وفرقها في اصحابه (ابن الاثير ج ٩ ص ١٧١)

bölegini berdi, galanyny bolsa *Togrul beg* öz hazynasyndan töledi. *Togrul beg Söbüktegininiň* oglu *Mahmydyň Nyşapurdaky* tagtynda oturyp buýruklar berdi, berkitdi we bozdy, kuwwatlandyrdy we ýykdy. Ol dynç hem-de hoş günleri ezilenleriň hukuklaryny ýüze çykarmak arkaly adalaty dikeltmek, gowy ahlak sypatlary janlandyrmak üçin mejlis geçirýärdi.

Togrul beg inisi *Dawudy* (*Çagry begi*) *Saragta* iberdi we ol ýerini basyp aldy hem-de oňa adalat ýoluny aýdyň görnüşde görkezdi. Ol hem *Togrul begiň* maslahat beren ýoly bilen ýöredi.

Togrul beg Abu Yshak Fukkagy (ابواسحاق الفقاعي) ady bilen belli bolan nurana ýüzli, açyk sözli adamy halypalygyň merkezi bolan *Bagdada* hat bilen ilçi hökmünde iberdi. Bu hatyň mazmuny şundan ybaratdy: «*Ýemineddöwläniň* oglunyň ýagşylykdan, ululara gelişyän işlerden ýüz öwürýändigini, ýaramazlyk we tekepbirlik edýändigini görüp musulmanlar hem-de ýurt üçin aýaga galdyk. Biz halky we ýurdy goramak, hususynda möminleriň emiriniň gullarydyrys. Biz

Dawut şäher talajakdygy babatda *Togrul bege* ýüz tutdy. Ýöne *Togrul beg* remezan aýy diýip oňa bu hereketinden el çekdirdi. *Dawut* hem talaň etmekden ýüz öwürdi. Remezanyň geçeninden soň *Dawut* ýene talaňçylyk etjekdigini aýtdy. *Togrul beg* bu sapar hem ony bu hereketinden el çekdirmäge synanyşdy. Halypanyň ilçisini we haty bahana etdi. Emma *Dawutda* talaň etmek pikiri ýokarky bolandygy üçin ol *Togrul bege* gulak asmady. Ýagdaý beýle bolansoň, *Togrul beg* pyçagyny çykaryp *Dawuda*: «Eger talaňçylyk etsen, onda özümi öldürerin» diýdi. Muny gören *Dawut* wagtlaýynça talaňçylyk etmezlige razy boldy. *Nyşapuryň* halkyna otuz müň altyn salgydy saldy we salgydy kowumdaşlaryna berdi.

adalat ýoluny tutup, päk ahlagyň nuruny ýiteltdik. Zulумы ýok edip, adalatsyzlygy ortadan aýyrdyk”.

Bularyň ilçisi *Bagdada* bardy we talaplary kabul edildi. Emma *Mesgut* bin *Mahmyt* bin *Söbüktegin* bilen aralaryndaky söweş dowam etdi. Netijede, 430-njy ýylda bular *Mesgudy* ýeňdiler we kuwwatlary ýokarlanyp, haýbatlary artdy. Bular *Horasany* basyp alanlaryndan soň *Yraga* geçdiler. *Deýlem* döwletine baryp, olaryň üstüne apat ýagdyrdylar. Patyşlary ýeňip asmana ýetdiler, ýurtlary akyllarynda paýlaşdylar, täzedir köne zatlardan näme bar bolsa hemmesini ellerine geçirdiler.

Awtor *Jeyhun* derýasyndan *Nyşapura* çenli bolan giňişligiň *Mikaýyl* bin *Seljugyň* ogly Soltan *Togrul beg* bilen inisi *Çagry beg* *Abu Süleýman* bin *Mikaýyl* bin *Seljuga*, Kuhystan bilen Jürjany bolsa *Togrul begiň* enebir inisi hem-de doganoglany *Ybraýym* bin *Ynal* bin *Seljuga*, *Hyrat*, *Bumenj*, *Sistan* we *Gur* diýarlarynyň bolsa doganoglany *Abu Aly Hasan* bin *Musa* bin *Seljuga* degişli bolandygyny beýan edýär.

Awtor *Togrul begiň* *Reý* tarapyna el uzadandygyny aýdýar. Beýle etmek bilen bu tarapda basyp alan ýurtlarynyň hemmesi özüne degişli boljakdygyny kararlaşdy-rypdyr. Ol *Reý* hakyndaky pikiriniň netijesini gowy diýip kabul etdi. Belli bir derejede, gijä galmaklyk bilen hem bolsa, durmuşyndaky baýlyk islegi hasyl boldy. *Deýlem* illerinden örän köp mukdardaky hazyna eýe bolmagy bilen *Togrul begiň* agyr günleri syrylyp, ugurly günleri

dogdy. Şeýlelik bilen, *Togrul begiň* abraýy artyp, derejesi göterildi. Ol nämäni tutaşdyrmak islese bagt çakmagy parlady. *Togrul beg* özünden öň *Ynal* ogly *Ybraýymy* iberdi. *Ybraýym* Karmisinde düşledi we bu ýerini Emir *Abu Şöwk Faris bin Mahmyt bin Annazyň* elinden basyp aldy we *Hulwana* ýerleşdi.⁵⁷ *Abu Şöwk* 437-nji ýylyň remezan aýynda aradan çykdy.⁵⁸

Bu ýyl (437) *Reýisürrüesa* (Baş kazy) *Abulkasym Aly bin Hasan bin Mesleme* (halypa) wezir bolýar. Bu ýyl türkmenleriň *Yraga* gelip ol ýerden töwerege ýaýramaga başlan ýylydyr.

Awtor şeýle diýýär: «Halypanyň ilçisi *Abu Muhammet Hibetylla bin Muhammet bin Hasan Ibnul*

⁵⁷ *Ibn Esir* bu wakany şeýle beýan edýär:

وكان ابو الشوك حينئذ بالدينور فصار عنها الي قمرسين خوفا واشفاقا من بنال قفوي طمع بنال في البلاد وسار الي دينور فملكها ورتب امورها وسار منها يطلب قمرسين فلما سمع ابو الشوك به سار الي حلوان وترك بقمرسين من في عسكره من الديلم ولا كراد ... ثم ان ابراهيم ينال سار الي حلوان وقد فارقه ابو الشوق ولحق بقلمة السيروان (ابن الاثير ٩ ج ١٩٦، ١٩٧)

Abu Şöwk şol wagt *Dinawerdedi*. Ol *Ynaldan* gorkandygy üçin *Dinawerden* Kirmisine gitdi. Bu döwletlerde *Ynal* doly güýçlenip *Dinaweri* zabt etdi. Ol bu ýerdäki işleri düzgüne goýup, *Kirmisine* tarap hereket etdi. *Abu Şöwk* hem *Ynalyň* gelenini eşidip, *Hulwana* gitdi. Ol goşunyndaky deýlemlileri we kürtleri boşatdy. Soňra *Ybraýym Ynal Hulwana* tarap hereket etdi. Şol wagt *Abu Şöwk* hem *Hulwandan* çykyp, eýýäm *Şirwan galasy*na barypdy.

Bu ýerdäki aýdylanlardan görmüşi ýaly, *Abu Şöwk* we *Ybraýym Ynal* biri- biriniň yzndan *Hulwana* barypdyrlar.

وفيها (سنة ٤٣٧) في آخر رمضان توفي ابو الشوك فارس من محمد بن عناز بقلمة سيروان وكان مرض لما سار الي السيروان من حلوان (ابن الاثير ٩ ج ١٩٧ص)

Bu ýylyň (437) remezan aýynyň ahrynda *Abu Şöwk Faris bin Muhammet bin Annaz Şirwan galasy*nda kyssa ýazdy. Ol *Hulwandan* *Şirwana* gidende keselledi.

Mömin Togrul begiň ýanyndady we ony Bagdada äkitmäge jan edýärdi, gutarnykly karara gelmäge çagyryýardy. Togrul begiň ýanynda uzak wagtlap boldy we onuň gutarnykly karara gelmegini gazandy. Togrul beg sapara gitmegi niýet etdi, göýä sil ýaly hereket etdi. Onuň goşunynyň tozany gündiziň ýagtylygyny gijäniň tümlüğine öwürdi. Türkmenler hemme ýere girip, hemme ýeri basyp aldylar. Olar içilmedik suw, ele geçirilmedik ýer, tutaşdyryp ýakylmadyk ot goýmadylar. Olar basyp alan ýerlerini ýakyp-ýandyryp, ýurtda ýumurtga togalabermeli etdiler. Patyşalar bularyň gelmeginden gorkup gaçdylar.

Bularyň ýakan ody ýörän ýollaryndan uzaklarda galdy. Bular haýsy şähre gelseler ol ýeriň patyşasyny ele geçirdiler, şäheriň köçelerine dolup, ýaşajylyaryny gorkuzdylar. Şäherleri gorky bilen gurşap, häkimlerini boýun egdirýärdiler. Olaryň ýerine öz adamlaryndan häkim bellediler. Olar *Bagdada* tarap hereket edip, aýylganç talaň etjekdiklerini hemme tarapa ellerini uzatjakdyklaryny açyk ýüze çykardylar.

Soltan *Rukneddöwle Togrul beg Abu Şujag Muhammet bin Mikaýyl bin Seljuk* 447-nji ýylyň remezan aýynyň 25-inde *Bagdada* girdi. Şol wagt seljuklaryň ilkinji weziri *Amydul Mülk Abu Nasr Muhammet bin Mansur Kündüri* hem onuň ýanyndady.

Awtor şeýle diýýär: «*Kündüri* akylyly, dürs hereketli we tutanýerli şahsdy. Tutýan wezipesiniň hakyky eýesi bolup, soltanyň ýanynda abraýy uludy. Onuň ýagşylygy bilnip, güýç-kuwwatyndan

gorkular dy. Gapy-sy halkyň zyýaratyna açykdy. Soltan muny gözi bilen görüp, gulagy bilen eşiderdi we onuň rugsady bilen adamlary beýgeldip, peselderdi. Munuň ýüzünde haýbat, sözünde bolsa many bardy. Soltan *Togrul beg Bagdada* gelende bu şahs onuň ýanyndady. Ymam *Kaýym Biýemrillanyň* emri bilen hökümdaryň weziri wezipesi bilen hökümdaryň diwanyna çykdy. Ýanynda dürli wezipedäkiler we dergähdäkiler, baş kazy, halkyň içinden saýlanan adamlar we baýdakly esgerler bardy.

Wezir *Bin*⁵⁹ (بين) derýasyna ýetende soltana ýakyn adamlaryň biri weziri garşylady we oňa aty görkezip: «Bu soltanyň atydyr» diýip, onuň ýanyna ýakynlaşdyrды. Wezir gatyryndan düşüp, ata mündi. Mundan soň ony *Amydyl Mülk Abu Nasr Kündüri* dabaraly ýagdaýda garşylady. Ol weziriň ýakynlaşmagyna garaşdy. Amydyl Mülk weziri görüp atdan düşmek isledi. Emma wezir oňa rugsat bermän, bular atyň üstünde gujaklaşyp salamlaşdylar. Iki goşun bolsa biri-birine goşulyşdylar. Soltan *Bagdada* gelip, *Dijläniň* ýakasyndaky *Yzzaddöwläniň* owadan, haýbatly galasynyň ýanynda atyndan düşdi. Onuň goşunyna ýer ýüzi darlyk edip, baýdaklarynyň seçekleri göýä asmana el galgadýardy.

⁵⁹ Bin : Baýy Meksüre bilen *Bagdat* hem-de Dyfag aralygynda ýerleşen bir derýadyr. (Kamus terjimesi).

Togrul beg Adudeddöwläniň neslinden bolan Mälik⁶⁰ *Rahym Abu Nasr* Deýlemini tussag edip, *Reýe* iberdi. Ol *Reýe* gidip barýarka, ýolda aradan çykdy. *Deýlem* ýurdunyň goşunlary bolsa dargaýandyklaryny ygylan etdiler. Amydyl Mülk *Abu Nasr Kündüri* bolsa, Mälik Rahymyň iň eziz görýän wezirleriniň biri bolan Abusady tussag etdi. Kuwwatly we arassa namyslydygyny görüp, oňa öňki ýagdaýyny gaýtaryp berdi. Ol weziri boşadyp, *Yraga* seretmekligi oňa ynandy.

Awtor şeýle diýýär: «Bu ýyl kazy *Hüseýin bin Aly* bin Makula aradan çykdy. Şeýle bolansoň, Amadyl Mülk *Abu Abdylla Muhammet Ibn Demegany* baş kazylyga bellendi. Şeýlelikde, ýokarda belläp geçen ýylymyzyň arap aýlarynyň on birinde Demeganynyň derejesi ýokarlandy. Görkezýän ajaýyp işleri sebäpli Amydyl Mülk *Demegana* aýratyn ähmiýet berdi. Bu şahsyýete “*Horasanda şöhratly serdarymyz, dillerde dessanymyzdyr*” diýdi. Amydyl Mülk, Nobat Şerifiň öýüne bardy we oňa köşkden ajaýyp bir öý berdiler. Bu şahsyýet bilen soltana gymmatly halatlar sowgat iberildi».

Awtor şeýle diýýär: «*Togrul beg Dij-läniň* kenarynda bir şäheriň gurulmagyny buýurdy. Bu şäheriň metjidi biziň günle-rize çenli gelip ýeten şäherdir, onuň galasy hem-de bazary bolupdyr».

⁶⁰ Kitapdaky Mälik sözüni şazada ýa-da begzada diýip terjime etsek ýalňyş bolmajagyny kitabyň mazmuny görkezýär.

Awtor şeýle diýýär: «448-nji ýyl gelip ýetdi. Halypa şol ýylyň aý kalendarynyň birinji aýynda *Togrul begiň* inisi *Dawut bin Mikaýylyň* gyzy *Arslan* hatyn *Hatyja* öýlendi. Halypanyň bu toýdan maksady bir tarapdan *Togrul begiň* abraýyny galdyrmak bolsa, ikinji tarapdan duşmanlara, arala-ryndaky dostlugy bozmaklaryna bermezlik-di.

Nika baglanyşygy

Aý kalendarynyň birinji aýynda möminleriň Emiri *Kaýym Biýemrilla* mejlisi çagyrdy. Ol Amydyl Mülki ýanyna çagyryp, beýleki ýokary derejedäki adamlar bilen tanyşdyrdy. Onuň öňe çykmagyny maksada laýyk hasaplap, oňa beýan etmek islän zatlaryny aýtmagyny buýurdy. Ýagdaý şeýle bolansoň, Amydyl Mülk bilini guşady we eline gamçy alyp agyrbaşlylyk bilen edepli görnüşde ýöredi hem-de soltanyň ýokary wezipeli adamlaryny çagyrdy. Bular halypa hyzmat etdiler we “Süddei şerifäni” (Sddei şerife)⁶¹ gördüler. Soňra *Reýisürrüesa* nika gyýmaga başlady. Maslahat edilip

⁶¹ Südde we Süddeýi şerife adalgalary kitapda örän köp gabat gelyändigine garamazdan, bu sözleriň manysyna doly düşünip bilmedik. Şonuň üçin Kamusyň sözlügindeki südde sözi bilen baglanyşykly düşündirişleri bu ýerde beýan etmegi makul gördük:

Südde - aýratyn duran jaýyň gapysyna aýdylýar, ýapyk bolandygy üçin muny Zamaşary köşkdäki jaýyň üstündäki örtük diýip düşündirdi. Şeýle diýmek bilen seçegi aňlatmak isläpdir. Abu Amr bolsa mundan gapyň önündäki diwan we diwary göz önüne getiripdir. Bu söz Kamusyň sözlüginde derweze manysynda berlipdir.

özara ylalaşylandygy üçin ony ýerine ýetirmek, nika gyýylyňan gyzyň adyny we galyňy dile getirmekden ybarat bolan ähli şertleri beýan etdi. Soňra olaryň ulusy şu şertlerde nikany kabul etmek bilen hormat edip bilersiňiz diýdi. Şeýle bolansoň, halypa bu nika ylalaşygynda görkezilen galyňy bermek bilen kabul edýärin diýdi. Ine, şeýdip iki döwlet biri-biri bilen birleşdi. Munuň saýasynda bereket dowam etdi we ýurt asudalyga gowuşdy.

Awtor şeýle diýýär: «Bu ýyl aý kalendarynyň başınjy aýynyň 8-ine hoş günü säher wagty *Muktedi* dünýä indi we ony *Abdylła* diýip atlandyrdylar hem-de *Abulka-sym* diýip resmileşdirdiler. *Muktediniň* ejesi *Kaýym Biýemrillanyň* ogly *Zahyreted-din Abulapbasyň* guludy. *Zahyreteddin* 14 ýaşyndaka 447-nji ýylyň zülkagda aýynda aradan çykypdy. Munuň ölümi bilen *Kaýym Biýemrillanyň* başyna kyýamat gopdy. Çünki, ol *Kaýymyň* mirasdüşeridi we mundan başga çagasy ýokdy. Çorysyndan ogly bolmagy bereket getirdi. Beýikleriň beýigi gutlag kabul etmek üçin üç günläp ýerinde oturdy. Amydylmülk we taýpasynyň halky gutlaga geldiler.

Awtor şeýle diýýär: «Amydyruýesa *Abu Talyp bin Eýýup* ýetmiş ýaşyny dolduryp aradan çykdy. Bu şahs halypa 16 ýyl kâtiplik edipdi. Munuň boýy-syraty owadan bolup, ýagşylyklary bilen meşhurdy».

Ýüze çykan hadysalar

Awtor şeýle diýýär: «*Togrul begiň Mosuldaky we Diýarbekirdäki doganoglany Gutulmyş bin Ysraýyl bin Seljugyň işi düzüw, köňli bolsa hoşdy.*

Günleriň birinde *Abulharys Arslanbesa-syry, Kurayış bin Bedranilkeyli we Nurud-döwle Dübeýs bin Aly bin Mezedil Esedi Gutulmyş* bilen söweşmek üçin birleşdiler we munuň hem-de golastyndakylaryň üstüne çozdular. Bu waka *Sinjarda*⁶² bolup geçdi. *Gutulmyş Hemedana* gaçyp gitdi. Bu sebäpden *Togrul beg Bagdatdan* çykdy we *Mosula* tarap hereket etdi. Ýagdaý beýle bolansoň, *Besasyry* Rahbeýe gaçyp gitdi we ýurtlar *Togrul begiň* ýolbaşçylygy astyna geçip, onuň arzuwy hasyl boldy. Araplar muňa garşy bolan tarapa boýun egdiler.

Emir Dübeýs bilen *Emir Kurayış Togrul bege* boýun egdi. Inisi⁶³ *Ýakut bin Dawut* bolsa *Togrul bege* birleşdi. Bu sebäpli onuň kuwwaty has hem artyp ynsanlary howatyr-landyrdy.

Togrul begiň Sinjarynyň halkyna duş-mançylygy bardy. Çünki, bular *Gutulmyşyň* goşunlaryndan söweşde ýesir düşenleriň gulagyny, burnuny hem-de dodaklaryny kesip meýdana taşlapdyrlar. Ýesir düşenleriň kellelerini bolsa naýza ildirip, halka göz

⁶² *Sinjar* – *Mosul* şäherine üç duralganyň uzynlygynda ýerleşen meşhur şäherdir.

⁶³ P we O nusgalarda اخيه ابز ýazylypdyr. Olary görä doganoglany Ýakut *Togrul bege* goşuldy diýip terjime etmek gerek.

görkezipdiler. Bu sebäpli *Togrul beg Sanjara* tarap hereket etdi we halkyny heläk edip, köklerini guratdy. Soňunda *Ybraýym bin Ynal* bularyň günäsiniň geçilmegini isledi. *Togrul beg* bolsa ýer ýüzünden ýok edeninden soň olaryň günäsini geçdi. Wagşyçylykly jezalary berenden soň olardan elini çekdi».

Awtor şeýle diýýär: «Bu ýyl *Abul Alailmarri* أبو العلاء المعري aradan çykdy».

Soltanyň Bagdada gelip halypanyň huzuryna çykmagy

Awtor şeýle diýýär: «*Togrul beg* maksadyna ýetip, kuwwaty artan ýagdaýda *Bagdada* geldi. Halypa-da ony kabul etmek üçin mejlise gatnaşyp bilmedi. *Togrul* Dejle derýasynyň tolkunlarynyň arasyndan gaýygyny (tayyare)⁶⁴ ýüzdürip geçdi we

⁶⁴ Bu ýerdäki «tayyare» sözüniň gämi manysyndalygyny *Ibn Esir* başga bir şekilde beýan edende bolsa sözlüklerde «tayyare» sözi ulanylmaýar. Bu ýerdäki söz türkleriň “uçan” ady bilen beýan edilen gämileriniň arapça terjimesi bolsa gerek. «*Diwany Lugat et-türkde*» “uçan” كل صفينة ذات جناحين بلغة فغجاق

Gypjak sözlüğünde «iki ganatly gämi» diýilýär (*Diwany Lugat it-türk* 16. 113, 163) *Ibn Esirde* şeýle diýilýär :

وجلس الخليفة يوم السبت لخمس يقين من ذي القعدة جلوسا عاما وحضر وجوه عسكر السلطان واعيان بغداد وحضر السلطان في الماء واصحابه حوله في السميريات فلما خرج من السميرية اركب فرسا من مراكب الخليفة فحضر عند الخليفة (ابن الاثير ج ٩ ص ٢٣٧)

Halypa zülkagda aýynyň 26-syna ruh günü umumy mejlisi çagyrdy. Soltanyň goşunynyň hem-de *Bagdadyň* ýokary wezipeli adamlary oňa gatnaşdylar. Soltan derýa bilen geldi. Ýokary wezipeliler hem soltanyň

Seddeýi şerifeniň (Sddei şerifeniň) we köşgüň Rikka gapysyna geldi. Bu ýerde oňa at berildi. Ol ata münüp Sahnyssalam (sala-matlyk howlusynyň derwezesinden) we Hys-nylyslamyň (Yslamyň maşgalasy) dälizine girdi. Soňra bolsa atdan düşüp ýöredi. Emirler munuň önünde derejä görä dabaraly şekilde ýöreyärdi. *Kaýym* Biýemrilla bolsa beýiklik bilen tapawutlanan we zemin bilen asmany biri-birine öwren eýwanda perdäniň arkasynda beýik we ýalpyldawuk Seddede⁶⁵ (tagtda) oturdy. Onuň egninde Pygamberiň dony, elinde bolsa pygamberimiziň hasasy bardy. Bu ikisi hezreti *Muhammede* mahsus päkizelik (päklenme) suwundan gandyrdy. *Kaýymyň* dabara guraýjylary öňdedi, olardan habar iberildi we kanagatlandyryjy jogap alypdy.

Togrul beg mukaddes ýere we perdeli basgançaga ýakynlaşanda patyşanyň otagy-nyň perdesi galdyrylyp gapynyň aňyrsyn-da halypanyň ýüzi aý ýaly ýalpyldap görünende *Togrul beg* edebini berjaý edip tagzym etdi. *Kaýym* Biýemrillany hormatlap dik durup, nähili çäreleriň ýerine ýetirilme-lidigini düşünmek üçin

töweregindäki gämilerdediler. Soltan gämiden düşüp halypanyň atlarynyň birine mündürildi we derhal halypanyň ýanyna geldi.

⁶⁵ Seddeýi şerif gapyň agzy manysynda bolman, tagt ýa-da seki ýaly bir zatdygyny *Ibn Esiriň* şu sözlerinde görkezilýär :

فلما خرج من السميّريه اركب فرسا من مراكب الخليفة فحضر عند الخليفة والحليفة علي
سرير عالي من الارض نحو سبعة اذرع و عليه بردة النبي صلى الله عليه وسلم وبيده القضيب
والخيرزان (ابن الاثير ٩ ج ٢٣٧)

Soltan gämiden düşüp halypanyň atlaryndan birine mündi we halypanyň huzuryna geldi. Halypa bolsa ýerden ýedi garyş ýaly ýokarda bir tagtyň üstünde bolup, egninde Pygamber alaýhyssalamyň halady, elinde bolsa hasasy bardy.

durdy. Beýikleriň beýigi owadan tagta çykdy. Halypa oňa Ruknuddöwläni we gowy düşünmedik sözleri-ňi terjime eder ýaly *Muhammet bin Mansur Kunduryny* ýanyna çagyrdy. Soňra *Togrul beg* üçin kürsi (oturgyç) guruldy, ol onuň üstünde oturdy. *Amydylmülk* halypanyň *Togrul bege* zatlary tabşyrmagy perman edendigini terjimeçi aýtdy. Soňra *Togrul beg* ýokary derejede don geýdirilýän ýerde durdy. Gudrat guşagyny guşandy, dony geý-di, soňra başyna täç geýdirildi, boýnuna gymmatbahaly zynjyr dakylady, eline bilezik geçirildi we üstüne ýakalarynyň gyralaryna meňzeş sapakdan ýedi sany gara nagys çekildi. Nagys ýedi yklymy aňladýardy. Şol bir wagtyň özünde oňa gymmatbahaly selle berildi. Şeýlelik bilen, *Togrul beg* özünde araplaryň hem-de beýleki halklaryň täjini jemledi. Bu iki täji almagy bilen onuň abraýy galdy hem-de ol täçli, selleli (المتوج المعمر) elmtewecelmuammem) diýlip taryp edildi we oňa altyn bilen bezelen gylyç berildi. Ol ajaýyp görnüş we özüne çekiji taýýarlyk bilen halat ýapmak dabarasyndan çykdy we yzyna öwrülip kürsiniň üstünde oturdy. *Togrul beg* topragy öpmek isledi, emma başyndaky täji päsgel berdi. Halypa bilen el gysyşyp gujaklaşmak isledi. Halypa iki gezek elini uzatdy. *Togrul beg* bolsa halypanyň elini öpüp gözüne goýdy. Halypa önünde duran başga bir gylyjy onuň biline baglady. Iki sany gylyç dakynyp iki döwletiň ýolbaşçylygy ynanylandygy üçin *Togrul bege* gündogaryň hem-de günbataryň patyşasy diýip ýüzlendi. Bu biziň ähtnama-

myzdyr, ony saňa arkadaşymyz *Muhammet bin Mansur bin Muhammet* okap berer. Bu biziň seniň öňünde ynanjymyzdyr. Muny özüňde sakla we gora çünki, ol hakykydyr. Allanyň beren huzuryny we asudalygyny gorap, onuň ylahy nazaryna garaşyk edip dur! – diýdi.

Awtor şeýle diýýär: *Abulfazl Amydylmülk* hakyndaky kasydasynda şeýle beýan edýär:

Ol şeýle patyşady. Ol atlaryny gyssap sürende atlar gaýduwsyzlyk sypatyna girip, burnuny parladarlar, ähli işleri we päsgelçilikleri ýeňip geçerler. Onuň alnynyň nuruny her sapar göremde, alnym menden oňa sežde etmegimi talap edýär.

Onuň haýyr-yhsany ýer ýüzüni gaplady we baýlaryň şüküri, misginleriň dogasy bir-birine gowuşdy. Eger bu irki döwürde bolan bolsady hazynalar öýkeläp *Karunyň* ýurduna giderdi.

Awtor şeýle diýýär: «450-nji ýylda *Togrul begiň Mosul* meselesi bulaşdy. *Togrul beg* bu ýerde *Erdem* we *Baytegin* atly iki sany emirini goýup gaýdypdy. *Besasyry bilen Kuraýyş bin Bedran* bularyň üstüne çozdy we dört aýlap daşynyny gabanyndan soň, olary *Mosuldan* çykardy. Şeýle ýagdaýda *Togrul beg* bejerilmesi agyr bolan keselini bejermek üçin ýene-de *Mosula* geldi we karargähini *Nüseybiniň* üstünde dikdi. *Ybraýym bin Ynal Toгрul bege* boýun egmekden ýüz öwürüp, oňa garşy çykdy. Ol duşmançylyk etmek niýeti bilen *Hemedana* gitdi.

Bu sebäpden soltan *Togrul beg Ybraýymy* yzarlap, ýedi günde *Nüseybinden Hemedana* geldi. Ol weziri

Amydylmülk bilen baýry aýalyny *Bagdada* iberdi. Soňra bolsa bulary çagyryp hat ýazdy.⁶⁶ Ýöne halypa bu ikisini yzyna ibermedi. Bularyň yzyndan tüýleri tiken-tiken edýän ýaramaz gybatlar gelip ugrady. Olarda kä wagt *Besasyrynyň* gelyändigini, kä wagt bolsa, soltanyň inisinden ýenlendigi aýdylýardy».

Awtor şeýle diýýär: «*Amydylmülk* Hatynyň ogly *Anuşirwandan* ýurduň boýun egýändigini babatdaky ynanç kasamyny almaga başlady. *Anuşirwan* muňa göze görüňän hem-de görünmeýän ähli baýlygyny sarp etdi. Ýöne muňa garamazdan, üstünlik gazanyp bilmediler, ýagny meseläni gutarnykly çözüp bilmediler. Hatynyň bu ikisini tussag etmegi islemegi bilen bularyň ikisi-de gaçyp gitdiler.⁶⁷ *Amydylmülk*

⁶⁶ و ارسل الي خاتون زوجته و عبد الملك الكندي بأمرهما بالحاق فمعهما الخليفة من ذلك تمسكا بهما

baýry aýaly (Hatyn) bilen *Amydylmülküň* yzyndan ilçi iberip özüne birleşmegini buýurdy. Ýöne halypa bu ikisini ibermedi. (*Ibn Esir*, 9 j., 239sah.).

⁶⁷ فعزمت خاتون و انها انوثرونا او الكندي علي المسير الي همدان لانجاد طغرل بك واضطرب امر بغداد اضطرابا شديدا وارجف المرجفون⁶⁷ باقتراب البساسري فيطل عزرم الكندي علي المسير فهمت خاتون بالقبض عليه وعلي ابنها لتركهما مساعدتها علي انجاد زوجها فقرا الي الجانب الغربي من بغداد وقطعا ال جسر وراء هما وانتھبت دارهما واستولي من كان مع خاتون من الغز ما تضمنتا من العين والثياب والسلاح وغير ذلك من صنوف الاموال ونفذت خاتون بن ضوي اليها وهما جمهور العسكر متوجهة نهو همدان وخرج الكندي و انوشكرونا يومان طريق الاهواز تاريخ حلب لابن العديم ج ٣ او ٧ ص ١١٩)

Ýagdaý beýle bolansoň *Hatyn*, ogly *Anuşirwan* we *Amydylmülk* *Togrul* bege kömek etmek üçin *Hemedana* gitdiler. *Bagdat* işi bolsa has-da garyşdy. Gybatçylar bolsa *Besasyrynyň* ýakynlaşýandygy gürrüňini çykardylar. *Kundurynyň* ýöriş etmek arzuwy bozuldy. Bu sebäpden *Hatyn* *Amydylmülki* we ogly *Anuşirwan* aýalyňa ýardam etmek hususynda kömek

Ahwazda galdy we *Hezare bin Benkir bin Yýazyň* ýanynda bolup mätäçlikden halas boldy. *Anuşirwan* bolsa soltanyň ýanyna giden ejesi Hatynyň yzyndan gitdi. Bu kynçylykly döwürde Besasyry pitne turuzdy. Bu şahs 450-nji ýylyň arap kalendarynyň on birinji aýynyň 6-syna *Bagdada* girdi, 451-nji ýylyň arap kalendarynyň on birinji aýynyň 16-syna bolsa *Bagdatdan* çykdy. Bu ýyl ugursyz ýyl bolup, Allanyň nurynyň sönmegine sebäp boldy. Çünki, *Besasyry Müsürdäki* bedasyyla garşy halky göreşe çagyýardy. Halypa yslamyň paýtagtynda özi üçin gaçybatalga tapmady. Bu waka sebäpli ol *Hadise* şäherçesine gitdi. Halypanyň kömek diläp hem-de medet isläp yzyny üzmän ýazýan hatlaryny *Togrul beg*e onuň ilçileri getirýärdi. *Togrul beg* hem inisine garşy söweş etmek bilen meşgul bolansoň, ýagdaýy gaty bir öwerlikli däldi. Onuň goşuny ýeňlensoň ýagdaýy has-da kynlaşdy».

Awtor şeýle diýýär: «*Besasyry* beýikleriň beýigini we halypanyň ilkibaşda *Togrul begi* çagyrmak üçin iberen ilçisi *Abu Muhammet bin Mamuny* dardan asdy we *Kuráýyş bin Bedranyň* ýokary wezipeli kişilerinden bolan *Abdyryzzak* we *Abu Nasr Ahmet bin Aly* atly

etmedikleri üçin tussag etmek isledi. Bularyň ikisi hem *Bagdadyň* günbatar tarapyna gaçdylar we yzlaryndaky köprüni kesdiler. Bu ikisiniň öýi talandy. *Hatynyň* ýanyndaky guzlar (اوغوز uguz) bu ikisiniň öýlerindäki altyny, egin-eşigi, ýaragy we beýleki zatlary aldylar. *Hatyn* özüne boýun egen esgerler bilen *Hemedana* tarap hereket etdi. *Kundury* bilen *Anuşirwan* bolsa, *Ahwaza* tarap ýola düşdiler.

şahslary öldürdi. Ýurtda musulmançylyk gowşady, adamlaryň pikiri üýtgedi. Halypanyň aýralyk wagty ýakynlaşdy. Halk gaýgyly, gorkunç durmuşda ýaşaýardy. Munuň netijesinde *Reýde* bolan soltan inisi *Dawudyň* ogullary *Alp Arslan*, *Ýakut* we *Gurtdan* kömek isledi.⁶⁸ Bular kömek edip ony güýçlendirdiler. *Togrul beg* olar bilen bilelikde *Reýden* çykyp, *Heftaze Bulanda* bolan *Ybraýym* bin *Ynalyň* üstüne çozdy we ony ýeňdi. Olar *Ybraýym Ynaly*, aty daljygyp duran wagty ýesir aldy. Gahar gazabyna bäs gelip bilmän ony kiriş bilen bogduryp janyny aldy⁶⁹ we şeýdip onuň zyzndan kowalap ýörmekden dyndy. *Togrul begiň* bagtly günü gelip ýetdi, ol indi beýgelip goşuny köpeldi.

⁶⁸وكتّاب الب ارسلان وياقوتي وقاورت بك والاد اخيه داود وكان داود قدّمات

Togrul beg insiniň ogullary *Alp Arslan*, *Ýakut* we *Gurt beg* bilen gepleşik geçirdi. Şol wagt *Dawut* aradan çykypdy (*Ibn Esir*).

⁶⁹فانهزم ابراهيم ومن معه واخذ اسيرا هو ومحمد واحمد والد اخيه فامر به فخنق يوتر قوسه تاسع جمادي الاخره سنة احدي وخمسين وقتل ولدا اخيه معه وكان ابراهيم قد خرج علي طغريك مرارا فمفا عنه واتما قتله في هذه الدفعة لانه علم ان جميع ماجري علي الخليفة كان بيه بسببه فلهذا لم يعف عنه (ابن الاثير ٩ ج ٢٤٢ ص)

Şeýlelikde, *Ybraýym* we ýanyndakylar ýeňildiler. *Ybraýym* we onuň doganoglanlary *Mehmet* hem-de *Ahmet* ýesir edildiler. *Ybraýym Togrul begiň* buýrugy esasynda 51-nji ýylyň aý kalendarynyň atynjy aýynda öz ýaýynyň kirşi bilen boglup öldürildi. Doganoglanlary hem munuň bilen bilelikde öldürildi. *Ybraýym* mundan öň hem birnäçe gezek topalaň turuzupdy. Emma *Togrul beg* onuň günäsini geçipdi. Halypanyň duçar bolan ýagdaýynyň ählisiniň munuň günäsi bilen bolandygyny göz ýetireninden soň bu sapar günäsini geçmän ony öldürdi. (*Ibn Esir*, 9 j., 241-242sah.).

Amydylmülk Hezarespiñ (müñbaşy) ýanyndan çykyp *Togrul begiñ* ýanyna gitdi. *Hezeresp* muny özüne gelişýän şekilde edep-ekramly bolandygy üçin hormat bilen ugratdy.

Indi *Togrul begiñ* bar pikiri halypany öz gizlenen ýerinden çykaryp, ýerinde oturmakdy. Şonuň üçin ol *Bagdada* gitdi. *Besasyry Togrul begiñ* şemalynyň sesini eşidip, tolkun we tupanyň gelýändigini görüp, kyn ýagdaýda galdy. *Seljugyñ* goşunynyň *Bagdada* ýakynlaşmagy bilen *Besasyry* ol ýerden uzaklaşdy, ýöne munuň ahyrzamany ýakynlaşdy. Halypa bolsa *Ane* (عانه) wakasy bilen meşguldý. *Kuraýyş bin Bedran* doganoglany *Muharyş bin Müjelladan* ony isledi. Emma *Muharyş* halypany gorady. Hiç kimiň oňa azar bermegine mümkinçilik bermedi».

Awtor şeýle diýdi: «*Muharyş* halypa bilen *Tellaferre* (تلعفر) gitdi. *Bedr bin Mühelhiliñ* ýanynda *Fakyh Ibn Furek* (ابو فورك) bolsa-da halypa bilen duşuşmaga çykdy⁷⁰ we bu hereketi bilen abraý aldy,

وصول طغرل بك الى بغداد وكان قد ارسل من الطريق الامام احمد بن محمد بن ايوب المعروف بابن فورك الى قريش بن بدر ان يشكره علي فعله بالخليفة وحفظه علي صيانة ابنة اخيه امرأة الخلفة ويعرفه انه قد ارسل ابابكر بن فورك للقيام بخدمة الخليفة واحضاره واحضر ارسلان خاتون ابنة اخيه امرأة الخليفة ولما سمع قريش بقصد طغرل بك العراق ارسل الي مهارش يقول له اودعنا الخليفة عندك ثقة بامانتك لينكف بلاء الغز عنا والان فقد عادوا وهم عازمون علي قصدك فارحل انت واهلك الي البريه فانهم اذا علموا ان الخليفة عندنا في البريه لم يقصدوا العراق ونحكم عليهم بما نريد وقال مهارش كان بيني وبين البساسري عهود ومواثيق نقضها وان الخليفة قد استحلطني بمهود ومواثيق لا مخلص منها وسار مهارش ومعه الخليفة حاديء عشر ذي القعدة سنة احدى وخمسين

واربعمائه الي العراق وجعلنا طريقهما علي بلد بدر بن مهلهل ليأمننا من يقصدهما ووصل ابن فورك الي حلة بدر بن مهلهل وطلب منه ان يوصله الي مهارش فجاء انسان سوادي الي بدر واحبره انه رأي الخليفة ومهارشا يتل عكبرا فسر بذلك بدر ورحل ومعه ابن فورك و خدماه وحمل له بدر

شينا كثيرا وواصل اليه ابن فورك رسالة طغرلبيك وهدايا كثيرة ارسلها معه ولما سمع طغرلبيك بوصول الخليفة الي بلد بدر ارسل وزيره الكندري والامراء والحجاب واصحابهم الحيام العظيمة والسرادات التحف من الخيل بالمراكب الذهب وغير ذلك فوصلوا الي الخليفة وخدموه ورحلوا ووصل الخليفة الي النهر وان في الرابع والعشرين من ذي القعدة وخرج السلطان الي خدمته فاجتمع به وقيل الارض بين يديه وهناه بالسلامة واطهر الفرح بسلامته واعتذره من تأخره بعصيان ابراهيم وانه قتله عقوبه لما جري منه من الوهن علي الدولة العباسيه وبوفاة اخيه داود نجرسان (ابن الاثير ج ٢٤٢٩)

Togrul beg Bagdada geldi. Ol *Ibn Furek* ady bilen meşhur bolan Ymam *Ahmet bin Eýýubyny* ýoldakalar, *Kuraýyş bin Bedranyň* ýanyna iberdi, onuň halypa hem-de doganoglanynyň gyzy, halypanyň aýalyna eden hormaty üçin oňa sag bolsun aýtdy. Soňra bolsa *Ibn Furek* halypa hyzmat etmegi hem-de aýaly *Arslan Hatyn* ikisini *Bagdada* getirmek üçin iberendigini aýdýardy. *Kuraýyş Togrul begiň Yraga* hereket edendigini eşidip, *Mukarişiň* ýanyna adam iberip şeýle diýdi : «Guzlaryň belasyňy üstümüzden aýyrmak üçin, halypany saňa ynandyk. Indi guzlar ýene-de gaýdyp gelseler, maksatlary bolsa sende, şonuň üçin ýanyňdakylar bilen bilelikde sähra çekil ! Çünki olar halypanyň biziň ýanymyzda, sähradadygyny bilseler *Yraga* gelmezler. Olaryň üstünden öz agalygymyzy isledigimizçe ýöredýäris.

Muhariş bolsa muňa *Besasyry* bilen meniň aramda birnäçe şertleri öz içine alýan ylalaşygymyz bardy. *Besasyry* bulary bozdy. Ýogsa-da halypa maňa äht etdirip olardan halas bolmak mümkinçiligi ýok diýdi we ýanynda halypa bar bolsa-da 451-nji ýylyň aý kalendarynyň on birinji aýynyň 12-ine *Yraga* ýöriş etdi. Üstlerine duýdansyzlykda çozmazlyklary üçin ýollaryny üýtgedip, *Bedr bin Mühelhil* diýaryna tarap hereket etdiler *Ibn Furek*, *Bedr bin Mühelhiliň* obasyna geldi we özüniň *Bedrden Mahrişe* äkidilmesini isledi. Şol wagt *Bedr bin Mühsihile* obaly bir adam geldi we halypa bilen *Muharişi Telli-Ükbura* diýlen ýerde göreňdigini aýtdy. *Bedr* muňa begendi we ýanynda *Ibn Furek* bolsa-da halypanyň ýanyna gitdiler hem-de oňa hyzmat etdiler. *Bedr* muňa örän köp zat getirdi. *Ibn Yürek* hem oňa *Togrul begiň* iberen habaryny aýtdy hem-de iberen sowgatlaryny gowşurdy. *Togrul beg* hem halypanyň *Bedr bin Mühelhil* obasyna gelendigini eşidip onuň ýanyna weziri *Kundurini*, emirleri we hajylaryny onuň ýanyna iberdi. Bular bilen beýik otaglar, çadyrlar, altyn eerli atlar we beýleki sowgatlar iberdi. Bular halypanyň ýanyna baryp oňa hyzmat etdiler we *Bagdada* tarap herket etdiler. Halypa aý kalendarynyň on birinji aýynda *Nehrewana* geldi. Soltan halypa hyzmat etmek üçin öňünden çykdy, ony hormatlap öňünde tagzym etdi. Ol halypa begenjini beýan ýetdi. Giňä galmasyna *Ybraýymyň* gozgalaňynyň sebäp bolandygyny aýtmak bilen ötünç sorady. Ony *Apbasylar* döwletinde

ähmiýet gazandy. Ähli töwhit (bir hudaýlylyk) rowaçlanar, ähli şirk (köp hudaýlylyk) heläk bolar. Soltan *Bagdada* geleninden soň ýurdunyň ýokary wezipeli adamlaryny, baş wezir *Amydylmülki* we *Hatynyň* ogly *Anuşirwany* halypany garşy almak üçin iberdi. Ol şol bir wagtyň özünde oňa düşekler (dsşekler),⁷¹ şa otaglaryny we ýaryş atlaryny hem ugratdy. Bular mübärek kabulhanada aýak üstünde durdular we halypanyň syratyny görenlerinde *Amydylmülk* bu haly wasp edip soltana hat ýazmak isledi. Emma halypanyň önünde syýa çüýşe we ýazar ýaly hiç bir zat ýokdy. Şeýle bolansoň, *Amydylmülk* öz otagyndan bir syýa çüýşe getirdi. Onuň üstündäki altyn bir münň ýedi ýüz mysgaldy. Bu syýa çüýşäniň ýanyna ýalpyldap duran bir gylyç hem goşup: «Ine bu *Muhammet bin Mansuryň* kiçijik sowgadydyr» diýdi we bu döwletde gylyç bilen galamyň hyzmatyny bir ýere jemledi. Halypa munuň sowgadyny ajaýyp şekilde kabul etdi we süýji sözler bilen ýüzlenip hormatlamak bilen hatyny ýazdy.

Halypa *Nehrewana* gelende soltan hem onuň ýanyna geldi. Halypanyň gelmegi bilen umytlar bilen doly halkyň ýüzi güldi. *Amydylmülk* soltanyň halypanyň ýanyna girmegi üçin ondan rugsat sorady. Halypa bolsa oňa rugsat berdi. *Togrul beg* halypanyň

bolup geçen wakalar sebäpli jezalandyryp öldürendigini aýtmak bilen *Horasanda Dawudyň* ölümi bilen-de baglanyşdyrdy.

⁷¹ Munuň beşikler bolmagy-da mümkindir.

ýanyňa girip ýedi gezek tagzym etdi we oňa mümkin bolan ähli hyzmaty etdi. Halypa soltana mejlisiň ortasynda bir münder (oturmak üçin ýer) berdi. Soltan ol münderi tagzym edip üstünde oturdy. Halypa ýürek ýumşadyjy sözler bilen soltany özüne öwrenişdirdi. Soltan hem öz gezeginde halypa örän uly ähmiýet berdi. *Amydylmülk* bolsa bu ikisiniň arasynda terjimeçilik etdi we soltanyň sözlerini halypa düşündirdi. Soltan inisinden ar almak bilen meşgullanyp gijä galandygyny aýdyp, ötünç sorady. Halypa onuň ötünjini kabul edip, kalbyny rahatlandyrdy. Halypa *Togrul bege* bir gylyç berdi. *Togrul beg* bu gylyç bilen pata alýardy. Bu gylyç aý kalendarynyň on birinji aýynyň 24-ine dynç günü halypanyň ýany bilen köşkdən çykypdy, soňky ýyl köşge girip, yslamyň ykbalyny oňa tabşyryança ýanynda saklapdy.⁷² Ertesi irden soltan *Babu Newbä*

⁷² وقلد الخليفة بيده سيفاً وقال لم يبق مع امير المؤمنين من داره سواه وقد تبرك به امير المؤمنين فكشف غشاء الخركاه حتي رآه المراء فخدموا وانصرفوا ولم يبق ببغداد من اعيانها من يستقبل الخليفة غير القاضي ابي عبد الله الدمغاني وثلاثة نغر من الشهود وتقدم السلطان في المسير فوصل الي بغداد وجلس في باب النوبي مكان الحاجب ووصل الخليفة فقام طغرلبك واخذ بلجام بغلته حتي صار علي باب حج رته وكان وصوله الخليفة يوم الاثنين لخمس بقين من ذي القعدة سنة احدى وخمسين وعبر السلطان الي معسكره وكانت السنة مجدبه ولم ير الناس فيها مطرا جاء تلك الليلة وهناء الشعراء الخليفة والسلطان بهذا الامر (ابن الاثير ج ٢٤٣ ص)

Halypa *Togrul bege* öz eli bilen gylyç berdi we halypanyň köşkdäki zatlaryndan mundan başga hiç zat galmady bu gylyç halypa düşýärdi diýdi. Soňra otagyň perdesi galdyryldy. Emirlere halypanyň ýüzüni görüp hyzmat etdiler we gitdiler. *Bagdadyň* ýokary wezipelilerinden kazy *Abu Abdylly Damagany* we üç sany şaýatdan başga halypany garşylajak hiç kim ýokdy. Soltan halypadan öňräk gidip *Bagdada* bardy gapysynda «*Newbe*» hajybyň ýerinde oturdy, halypa geçende *Togrul beg* ýerinden turdy we gatyrynyň

gidip, hajybyň (derwezebanyň) ýerinde oturdy. Ol halypa ýakynlaşanda ýerinden turup, onuň münüp gelen bedewiniň jylawyndan tutup, hujresiniň gapysyna çenli pyýada gitdi. Bu waka 451-nji ýylyň aý kalendarynyň on birinji aýynyň 25-ine baş güni bolup geçdi. Nurlar dogmaga, ýagmyrlar ýagmaga başlady. At-owaza öz watanyňa gony, yrgal öz ojagynda akyp başlady».

Awtor şeýle diýýär: «*Besasyry, Dübeýs Aly bin Mezet* öz obasyna gaçyp gitdi. Kysmaty özünden ýüz öwürendigi üçin bendi bolmasa-da, aýaklary bagly ýalydy. Soltan munuň yzyndan goşun iberdi. Bu goşunyň serkerdeleri serheň *Sawtegin, Anuşirwan, Tugran Humartegin* we *Ärdemdi. Menigulha-fajy* bular bilen bile ogluny-da iberdi. Bular *Besasyry* bilen söweşip, oňa zarba urdular. Atyny atyp, ony ýere ýykdylar. Ony goramak islän kişiler töweregine ýygnanyp, daşyny gurşap alan-da bolsalar, halas edip bilmediler. Ýüzüne urup, ony gana buladylar. Soňra *Kümüştegin Amydy* ony ýesir alyp, kellesini kesdi. Bu kelle *Bagdada* getirilip, Babu Nubäniň garşy-synda asyldy. Hökümeti bidüzgünçilikden dörän bir aljyraňnylyk gurşap aldy. *Besasyrynyň*⁷³ ýok edilmegi

boýunturygyndan tutup, *Küşresine* çenli äkitdi. Halypanyň gelşi 51-nji ýylyň aý kalendarynyň on birinji aýynyň 25-ine baş günündedi. Soltan karargähine geldi. Bu ýyl gurakçylyk bolansoň, halk ýagyş görmändi. Ol giçe ýagyş ýagdy. Şahyrlar bu hadysa bilen halypany we soltany gutladylar.

⁷³ وكان الباسري مملوكا تركيا من ممالك يهلاء الدولة بن عضد الدول تقلبت به الامور حتي بلغ هذا المقام المشهور واسمه ارسلان وكنيته ابو الحارث وهو منوب الي بسا مدينة بفارس ... وكان سيد هذا المملوك اولا من بسا فليل له بساسري لذلك (ابن الاثير ٩ ج ٢٤٤، ٢٤٣)

bilen işler düzeldi, gam-gussa dagady, nygmatlar ýyg-naldy. *Togrul beg Wasytdady*. Ol 452-nji ýylyň sapar aýynda *Bagdada* geldi. Halypa *Röwşentäç* soltanyň gelmegi mynasybetli nahar berdi. Nahara döwletin ýokary we orta derejedäki wezipeli adamlary gatnaşdylar. Soňra ol soltan üçin arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň 2-ine başga bir nahar berdi. Soltany bu dabara mynasybeti bilen özünden öňki patyşalar bilen parasatlylyk babatda deňeşdirip bolýar. Ýokarda beýan edilen aýyň 5-ine soltan *Jebeli* diýaryna gitdi. Şol wagt *Amydylmülk* ýokary çekildi. Halypa ony hormatlap «Seýýidilwuzera» (baş wezir) diýip lakam berdi».

Awtor şeýle diýýär: «451-nji ýylda *Bagdatda* wezir *Şapur bin Erdeşir* tara-pyndan esaslandyrylan iki galanyň ara-syndaky kitaphana ýandy. *Amydylmülk* ýangyndan halas edilen kitaplary aldy. Bu ýangyn şol döwürde ýüze çykan iki ýangynyň biridi. 452-nji aý kalendarynyň on birinji aýynda *Zenjanda* soltanyň aýaly *Hatdy* aradan çykdy⁷⁴. Soltan *Bagdatdan* yzyna gaýdan inisiniň gyzy we halypanyň aýaly *Arslan*

Besasyry Behaweddöwle bin Adeddöwläniň gullaryndan biri bolup, ol türkmeni. Dünýäniň ýagdaýy üýtgäp ony şeýle meşhur derejä çykardy. Munuň ady *Arslan* bolup, resminamalarda *Abul Harys* diýip geçýärdi. Ol pars obalarynyň biri bolan *Besadandy*. Bu guluň ilkinji hojaýyny *Besaly* bolansoň, muňa *Besasyry* diýildi.

⁷⁴ وفيها (٤٥٢) في ذي القعدة توفيت خاتون زوجة السلطان طغرل بك بزنجان فوجدا شديدا وحمل تابوتها الى الري فدفنت بها (ابن الاثير ١٠ ص ٥)

Bu ýyl (452) aý kalendarynyň on birinji aýynda *Togrul begin* aýaly *Hatyn Zenjanda* aradan çykdy. Soltan muňa örän gynandy. Onuň aýalynyň jesedi *Ree* getirilip, ol ýerde jaýlandy.

Hatyny hem ýany bilen alyp gitdi. Soltan *Reýe* geleninden soň özüniň gizlin pikirini ýüze çykarmak isledi. *Reýiň* kazysy *Abu Sagdy Seyidi* halypanyň merkezine ilçî hökmünde iberdi. Onuň ilçî hökmünde iberilmek bilen ýerine ýetirmeli esasy işleriniň biri-de *Kaýymyň* gyzy *Seyýidäni Togrul bege* aýal edilip berilme-gini soramakdy. Bu waka 453-nji ýylda bolup geçdi. Halypa *Abu Muhammet bin Temimini* günälerini geçmek üçin ötüňç soramaga ilçî edip iberdi we oňa bu iş halypalaryň adatyna tersdir diýmegi buýurdy. Oňa eger ötüňç soramak üçin bahana tapmasaň, ondan üç ýüz müň dinar we toprak sora diýildi. *Ibn Temimi* paýtagta gelip, ýagdaýy *Amydylmülke* beýan etdi. *Amydylmülk* ötüňç soramak meselesinde: «Eger soltan ýalbaryp isläninden soň ötüňç soramagy talap etmek gelşiksiz bolar, baýlyk we toprak islemek hem gowy zat däl, çünki ol ýolbaşçylaryň kalbyndan geçenden has köpräginî öz-özi geçirýär. Şonuň üçin hem bu zatlary aýdanyndan dymmak ýagşydyr. Meni öz erkime goýber, men bu işi özüm çözeýin» diýdi. *Ibn Temimi* hem: «Öz bilişniň ýaly et, bu işi size ynandym, seniň hereketiň dogry hereket, dogry pikir hem seniň pikirleriň, nähili ýüzlenip nähili jogap aljagyňyzy siz has gowy bilýärsiňiz» diýdi. Ýagdaý beýle bolansoň *Amydylmülk* soltana ýüzlenip: «Meseläniň çözgüdi ýeňilleşdi, düwün çözüldi we arzuwymyz amala aşdy» diýdi. Soltan bu jogaby alyp halypanyň gyzyna öýlenmek isleýändigini jar etdi we *Amydylmülke*

halypanyň aýaly *Arslan Hatyn* bilen bilelikde halypalygyň merkezine gitmegini buýurdy.

Amydylmülk ýanyna köp mukdarda altyn we göwher aldy. Soltan halypanyň ýanyna *Arslan Hatyn*, beýleki ýokary wezipeli we hormata eýe kişiler bilen bilelikde *Deýleliň* ýokary wezipelilerinden *Feramerz bin Kakuýa* (فرامرز بن كاكويه) hem-de *Surhap bin Kamrewany* (سرخاب من كامروا) iberdi. Bu ýyl mejidilwuzera *Abulfath Mansur bin Ahmet bin Darest* (مجد الوزراء ابو الفتح منصور بن احمد بن دارست) halypa wezir edilip belleni lipdi. Bu şahs myhmanlary garşylamak üçin *Nehrewanyň* töweregine çykdy. Ol geleninde *Amydylmülk* onuň bilen atyň üstünde elleşip salamlaşdy. *Amydyl-mülk Bagdada* gelip, *Babu Newbede* ýaşap başlady. *Hatyn Bagdada* gireninden tä öýüne barýança onuň hyzmatynda boldy. Soňra *Beýtinewbä* geldi. Wezir *Ibn Darestiň* syýa çüýşesini aldy. Ol özüniň we ýanyndaky-laryň gelenini habar berip, özüne tabşyry- lan ilçilik wezipesini ýerine ýetirdi.⁷⁵ Halypa munuň sözünden çekindi, gaharlanyp

فلما وصل (عميد الملك) الي الامام القائم بامر الله واوصل خاتون زوجة الخليفة الي دارها وانهي حضوره وحضور من معه وذكر حال الوصلة فامتنع الخليفة من الاجابه وقال ان اعفينا والاخرجنا من بغداد فقال عميدالملك كان الواجب الامتناع من غير اقتراح وعند الاجابة الي ما طلب فالامتناع سمي علي دم واخرج خيامه الي النهروان فيستوقفه قاضي القضاة والشيخ ابو منصور بن يوسف وانهايا الي الخليفة عاقبة انصرافه علي هذا الوجه وصنع له ابن دارست وزير الخليفة دعوة فحضر عنده (ابن الاثير ج ١٠ ص ٧)

Amydylmülk halypa *Kaýym Biemrillanyň* ýanyna gelip, halypanyň aýaly *Hatyny* öýüne äkitdi. Ol özüniň we ýanyndakylaryň gelendigini aýdyp, öýlenmek meselesini dile getirende halypa muny kabul etmekden çekindi we : «Meseleden bizi çetleşdirseňiz ne ýagşy. Ýogsam men *Bagdady* terk ederin» diýdi. Onda *Amydylmülk* : «Şerepatda seredilmezden öňürti

bedeniň suwy çekilip gurady, meseleden çekmäge synanyşdy. Soltanyň maksadyny ýerine ýetirmezligi buýurdy.

Amydylmülk her hili sözleri aýtmaga we gorkuzmaga başlady we: “Näme üçin ilki razy bolup soň garşy çykdyňyz? Näme üçin ilki talap edip soňra garşy bolduňyz? Soltan siz näme üçin meni aldadyňyz, bu goraýjyňyz bilen meniň çetleşmegime sebäp bolduňyz” diýdi we gaharyny *Neh-rewandan* çykardy. Ol gara eşigini çykaryp ak eşik geýmek arkaly ony gorkuzdy. *Ibn Ýusup* bilen *Kazylkuzat* bulary ýaraşdyrmak üçin *Amydylmülki* saklap, bu hususda mümkin bolan ähli gowy hereketleri ulandylar. Mundan soň *Amydylmülk* emirlerden, hajyp-lardan, kazy we şaýatlardan ybarat topar bilen iki gezek halypanyň huzuryna bardy. Ol halypa ýüzlenişinde örän janykdy we muňa sabyr-takadyny ulandy.

Bu waka 453-nji ýylyň aý kalendarynyň altynjy aýynda bolup geçdi. Halypa şeýle diýdi: «Biz *Apbaslyogullary* ynsanlaryň iň peýdalysydyrys ýolbaşçylyk, hökümdarlyk we öňdebaryjylyk kyýamat gününe çenli bizdedir, bize ýakynlaşan kämil we

garşydygyňyzy aýtmalydyňyz, aýdan şertleriňiz kabul edilenden soň garşy bolmak gan dökülmegine sebäp bolar» diýdi we çadyrlaryny *Nehrewana* çykardy. Emma *Kazylkuzat* bilen *şyh Abu Mansur bin Ýusup* muny sakladylar we halypa *Amydylmülküň* bu şekilde yzyna gaýtmagynyň netijesiniň nähili boljakdygyny aýtdylar. Halypanyň weziri *Ibn Daresti Amydylmülk* üçin dabara gurnady we *Amydylmülk* bu dabara geldi.

hakyky ýoly tapar, bize duşmanlyk eden ýoldan çykar we azar» diýdi.

Ýogsa-da halypa ozal *Amydylmülke*: «Bu meseläni saňa tabşyryýars, bu babatda seniň pikiriň dogrulygyna ynanýars» diýip ýazypdy. Muňa jogap edip *Amydylmülk* şeýle diýdi: “Ähli musulmanlaryň ýolbaşçysynyň mundan öňki ýagşylyk söer hyzmatçysy şalar şasy *Rukneddini* arzuw eden we göwnüniň islän zadyny ýerine ýetirmek üçin wezipelendirendigini ýatlamaklaryny isle-ýärin». Halypa *Amydylmülke* gerek bolan jogaby bermek isledi. Emma bu hat onuň ýadyna düşdi we sözünü garyşdyryp, joga-bynda ýeterlik derejede ýazylypdyr diýdi. Beýle bolansoň *Amydylmülk* gaharlanyp, darygyp yzyna öwürüldi we pyýadalap ýoluny dowam etdirdi. Ol zatlary *Hemedana* ugratdy, mesele bilen soltany tanyşdyrды. Halypa *Tugra Humartegine* (تغرائي خمار تكين) hat iberip, *Amydylmülkden* şikaýat etdi. *Humartegin* bol-sa muňa ýazan jogabynda ýumşak we mylaýym bolmagy, adamkärçilikli hereket etmegi maslahat berýärdi. Bu sebäpden *Amydylmülk* nika baradaky sözünüň bozulmagynyň sebä-bini *Humarteginiň* işi bulamagyndan gördi. Beýle bolansoň soltanyň *Humartegine* bolan garaýşy üýtgedi. *Humartegin* muny bilip gorkup gaçdy we örän çalt uzaklaşdy.

Soltan *Kazylkuzat* bilen *Şyh Abu Mansur bin Ýusupa* örän ýiti we hoş bolmadyk mazmunly hat iberip, onda «*Kaýym Biýemrilladan* alan ýagşylygym sumy? Eýsem-de men onuň boýun egmegi üçin inimi

öldürdim. Onuñ bir sagat wagty üçin ömrümi, onuñ ýoluna bolsa bütün baýlygymy pida etdim. Özümi garyplaşdyryp onuñ baýlaş-magyny isledim. Ýagdaýyň beýledigine garamazdan ol näme üçin hiç hili pikirlenmän, sözümi inkär etdi. Meni inkär etmäge degişli söz aýtdy, meni ýok etmek isledi» diýdi. Ol *Amydylmülke* hat ýazyp yktalary yzyna almagy, halypada diňe öň öz adyna bar bolany goýmagy, halypanyň öňe sürjek delilleriniň her birine yzygiderli garşy çykmaga býurdy. Beýle bolansoň *Yragyň* hökümdary *Amydylmülk Beýtinnewbä* geldi. Ol haty berip oňa aýdylanlary ýetirdi. Muňa halypa şeýle jogap berdi: “*Rukneddiniň* beýle etjegini bilmeýärdik, biz beýle ýagdaý ýüze çykar öýtmeyärdik. Beren yktalaryňyň ynha, olary yzyna al, indi olaryň biziň üçin hiç hili ähmiýeti ýok, alda dyn!” diýdi».

Awtor şeýle diýýär: «Bu ýyl şeýle geçdi. *Kaýym Biýemrilla* gam-gussaly, gözi ukuda ýaly bolup, ol bu ýagdaýyny töweregin-däkilerden gizläp bilmeýärdi. Halypa 454-nji ýylyň aý kalendarynyň birinji aýynda nika barada ylalaşyk jogabyny berdi we *Amydylmülkiň* adyna ygtyýarnama ýazdy. Bu ygtyýarnamada *Kazylkuzat* bilen *Ibn Ýusup* ähmiýetli şahslar hökmünde halypanyň adyndan aýdylýan sözleri, halypanyň şeýle diýendigini eşitdik diýip şaýat bolýardy. Olaryň şaýat hökmünde geplän sözleri hem ýazga geçirilýärdi. Halypa *Abulganayym bin Mahlebany* soltanyň ýanyna ilçi edip iberdi. Ol ýere öz ýany bilen ynanç hatyny hem alyp gitdi. Muňa soltan

örän begendi we dabara gurnady. Ykbal oňa garaşýan zadyny bagyş etdi. Nika dabarasy *Töwriziň* ýanyndaky *Muhaýýam* diýen ýerde (ýa-da karargähde) amala aşyryldy. *Yrak* hökümdarlarynyň ikisi hem paýtagtdadylar. *Togrul beg* oňa birnäçe sowgat berip, *Ibn Mehleban* bilen bilelikde *Bagdada* iberdi. Ol olar bilen birlikde ýene-de otuz sany ýaş türkmen gyzyny, iki sany hyzmatkări, gymmatbaha göwherler bilen bezelen bir sany altyn eýerli at, on müň altyn, gelin üçin on müň altyn, ýogalan hatynynyň *Yrakdaky* baýlygy bilen *Bakubanyň* buýrugyny we her biri bir ýarym dirhem gymmatlygyndaky agyrlykda bolan otuz dür düzümi, *Uddeteddin*⁷⁶ üçin hem baş müň altyn we gelniň ejesi *Seyýide* üçin üç müň altyn iberdi. Bu waka ýokarda belläp geçen ýylymyzyň aý kalendarynyň onunjy aýynda bolup geçdi.

Yragyň hökümdary *Bagdada* ýakynlaşanda halk ony garşy aldy we halypa bilen soltanyň arasyndaky ylalaşyga begendi. *Yragyň* hökümdary *Babu Newbä* ýetip atdan düşdi we ýeri öpdü, onuň üçin parz bolan hyzmaty ýerine ýetirdi hem-de getiren zatla-ryny berdi. Bu zatlary *Hatynyň* özi eýelerine berdi. Ol sowgady ilki bilen pygamberiň makamyna berdi».

في جمادى الآخرة منها (٥٢١٠) ورد عدة الديد القاسم المقتدي بأمر الله ولي العهد ومعه جدته أم الخليفة وخرج الناس لاستقباله. (ابن الأثير ١٠ ج ٤)

Ýokarda bellenilip geçilen ýylyň aý kalendarynyň altynjy aýynda mirasdüşer *Uddeteddin Abulkasym Muktedi Biemrilla* geldi. Onuň ýanynda halypanyň öz enesi, ýagny halypanyň ejesi bardy. Halk bulary garşylamaga çykdy.

***Halypanyň gaýdyp gelmegine çenli onuň weziri wezipesini Ibn Darestiň ýerine ýetirmeginiň sebäbi*⁷⁷**

Bu şahs 453-nji ýylda wezirlik etdi. Munuň sebäbi-de şudur: «Halypa ýerine gaýdyp gelende weziriň öldürilendigini gördi, döwleti dolandyrar ýaly hiç kimi tapmady. Şonuň üçin ol howply hadysada özüne hyzmat eden *Abu Turabinilesiri* atly birini bellemek hakynda oýlandy. Ol munuň arassa işleýändigini görüp, muňa «Hajybul hujjap we Yzzyl umme» عزالة lakam berdi. Muny maglumat bermek, ýygnaklara gatnaş-mak we möhüm bolan beýleki işleri ýerine ýetirmeklik işi bilen wezipelendirdi.

Awtor şeýle diýýär: «*Ibn Ýusup* bilen *Esiriniň* arasynda duşmançylyk bardy. Bu duşmançylyk *Ibn Ýusubyň* halypanyň huzu-rynda *Ibn Daresti* bu şahs dogruçyl bolma-gy bilen birlikde ykta almazdan hyzmat edýär, haryt toplan mal berýär diýip öwmegine sebäp boldy. Ýagdaý beýle bolansoň, şol wagtlar *Şirazda* bolan bu şahsy çagyrmak üçin birnäçe hatlar iberipdi. Ol hem ötüň sorap bu hata jogap berdi. Muňa garamazdan, *Ibn Ryzwan Zapar* atly hyzmatkär bilen birlikde ony getirmäge gitdi. *Ibn Ýusubyň* gaýyny *Ibn Daresti* gitmäge yrды. Bu sebäpden ynamly karar bilen *Bagdada* geldi. Soltan *Ibn Darestiň* çagyrylmagyny

⁷⁷ Bölümiň adynda halypanyň gaýdyp gelýänçä wezirliği ýerine ýetirmegine sebäpli diýlen-de bolsa, bu bölümde muňa jogap ýokdur.

halamady. Ol baýlygynyň köpdüğine gara-mazdan, güýçsüz we kuwwatsyzdygy üçin ony hormatly kabul etmegi manysyz kabul edýär diýip *Amydylmülk* soltanyň adyndan hat iberdi.

Halypa muňa şeýle jogap berdi: “Ýurdundan aýrylyp *Wasyta* (واسط) gelenin-den soň, ony yzyna ibermek ýalňyşdyr”. Halypa sözünden dänmedi.

Ibn Daresti 453-nji ýylyň aý kalenda-rynyň üçünji aýynyň 8-ine *Bagdada* geldi, aý kalendarynyň aýynyň 15-ine halypa bilen duşuşdy. Oňa don geýdirildi we wezirlik bilen birlikde başga-da birnäçe iş tabşyryldy. Ol bu wezipede 454-nji ýylyň aý kalendarynyň zülhijje aýynyň 4-ine çenli işledi. Ondan soň bu işden öz islegi boýunça aýryldy. Ol bu ajaýyp wezipäni gödek gördi.

Awtor onuň 467-nji ýylyň aý kalenda-rynyň sekizinji aýynyň 11-ine *Ahwazda* aradan çykandygyny beýan edýär».

Bu ýyllarda bolup geçen hadysalar

Awtor şeýle diýýär: «450-nji ýylda kazy *Abultaýýyp Tahyr bin Abdylla bin Tahiruttabary* 102 ýaşynda aradan çykdy. Ol ölmezinden öň gowy eşidýärdi we gözi gowy görýärdi. Onuň bedeniniň ähli agza-lary sagdyndy. Ylmy meselelerde jedel-leşip, dogry jogap berýärdi hem-de fakyh-laryň ýalňyşyny düzedýärdi. *Kundury Amy-dylmülk* bu şahsyň jaýlanmagyna gatnaşdy. Ol *Bagdadyň* günbataryndaky

Ahmet bin Hanbal gonamçylygynyň ýanynda jaýlandy».

Awtor şeýle diýýär: «Bu ýylyň ahy-rynda *Kazylkuzat Abulhasan Aly bin Muham-met bin Habybul Mawerdi* aradan çykdy. Bu şahs ylmyň joşan deňzi we şerigatyň dördünji gijesiniň aýydy. Ol fykhy dört münň ýaprapda beýan etdim diýerdi we “Elhawi” atly eserini kyrk ýaprapda jemledim diýer-di. “El-ikna” atly eserinden söz ederdi.

Hakyky bolan zat şudur. Bu ikisi iki deňizdi - guradylar, ikisi on dördünji gijäniň aýydylar - batdylar, beýik bir dagdylar - ýykyldylar, ýagýan ýagyşdylar - diňdiler».

Awtor şeýle diýýär: «453-nji ýylda *Kurayýş bin Bedran* aradan çykdy. Onuň ogly *Müslim Beni Ukaýl* urugynyň emirligine bellenildi. Bu ýylyň aý kalendarynyň onunjy aýynda *Nasreddöwle Abu Nasyr bin Merwan* segsen ýaş töwereginde *Miýafarykynda* aradan çykdy. 454-nji ýylyň baýram gününde *Fahreddöwle Abu Nasyr Muhammet bin Muhammet bin Jehir* halypa wezir edilip bellenildi. Bu waka şeýle bolup geçdi. Bu *Miýafarykynda Ibn Merwanyň* (*Nasreddöwle Abu Nasryň*) ýanynda ýokary wezipeli hormatlanýan kişileriň biri hökmünde höküm edýärdi. Onuň gysga döwürde abraýy artyp bagty çüwdi. Ol halypa hat ýazyp, wezirlik üçin onuň huzuryňa baryp hormat etjekdigini, munuň üçin örän köp baýlyk sarp etjekdigini we hazyna ýükler getirjekdigini aýtdy. Beýle bolansoň onuň ýanyna halypalygyň merkezinden

Nakybunnu-kaba Kämil Abulfewarys Tarrat bin Muham-met Zeynebi (كامل ابو الفوارس طراد بن محمد الزينبي) iberildi. Bu şahs (*Fahreddöwle*) etmeli işlerini ölçäp dökeninden we zerur bolan taýýarlygy görenden soň, *Nakybunnukaba Bagdada* gaýdanda ony ugratmak üçin *Miýafarykyndan* çykdy we onuň bilen bilelikde hereket etdi hem-de şeýdip *Ibn Merwandan* halas boldy. *Ibn Merwan* munuň yzyndan giden-de bolsa, ýetip bilmedi.

Fahreddöwle Bagdada gelende, ýerli halk ony garşylamaga çykdy. *Fahreddöwle Harymy Tahyra*: «Indi garaňkylyk geçip, sylag hormat yşygy gelmäge başlasyn» diýip ol ýerde sekiz gün boldy. Ol baýram gününü sähetli hasap edip, kysmatyny ýar edinip *Beýtinnewbä* bardy. Ol ýere dürli derejedäki adamlar ýygnanypdy. Halypa mejlis çagyrmak arkaly dabara gurnady, bereket nury öz ýerinden dogdy. *Mosula* ogly *Ýemineddöwle Abu Sagt* onuň wezirlige belenilmegi hakyn-daky permany okady».

Soltan Togrul begiň dördünji gezek Bagdada gelmegi

Awtor (r.h) şeýle diýýär: «455-nji ýylyň aý kalendarynyň birinji aýynda soltan aýalyny öýüne alyp gaýtmak üçin *Urmiýeden Bagdada* tarap hereket etdi. *Fahreddöwle bin Jehir* hem *Bagdatdan* çykyp, *Kufs* atly obada halk köpçüligini çykaryp, göz gamaşdyryjy dabara bilen soltany garşylady. Soltanyň goşuny *Bagdadyň* günbatar tarapynda düşledi. Şonuň üçin örän köp kynçylyklar ýüze çykyp, halk ondan gorkdy.

Amydylmülk Şerife Seyýidäni (gelin hanyma) sorap, *Suddeýi Şerifä* geldi we gelni köşge (دار الملك) äkitmek üçin rugsat aldy. *Suddeýi Şerife* bereket bilen köşgüň gündogar tarapyndaky hüjreleriň birine ýerleşdi. Ol sapar aýynyň 15-nji gije-sinde gerdege girdi. Ol gije *Seyýide Şerife* altyna çaýylan tagtyň üstünde oturdy. Tagtyň altynynyň öwüşgini gözleri gamaşdyrýardy. Soltan hem ol ýere girdi we ýer tagzym etdi. *Seyýidä* hyzmat etdi hem-de onuň ýanyndaky kümüş çaýylan tagtda oturdy. Soltan halypanyň aýaly, ýagny inisiniň gyzy bilen nepis we gymmatly iki sany dür düzümi, arassa altyndan bolan hökümdar jamy, altyndan ýasalan hem-de töweregi dür dānesi bilen bezelen kürte iberipdi. Soltanyň köňli gelni özüne maýyl etdi. Gelin sebäpli soltanyň şatlygy-begenji yüzüne çykdy. Abraýy artyp ony arşa çykardy. Soltan bir hepdeläp sowgat paý-lady, halat-don geýdirdi we başga-da köp zatlar paýlady, hiç zat gysganmady. *Amydyl-mülke* we beýleki emirlere halat-don berdi, ýokary wezipeli we abraýly adamlara hormat etdi. Ol özi bilen bilelikde *Bagdada* gelen *Abu Aly Ibn Mälik Abu Kalyjar, Hezaresp, Feramerz bin Kakus* we *Surhap bin Bedir bin Mühelhildene* gymmatbaha don geýdirdi we mynasyp sowgat etdi».

Awtor şeýle diýýär: «*Amydylmülk* aý kalendarynyň üçünji aýynyň 9-ynda *Beýtunnewbä* bardy. Ol soltanyň ýurduna gaýdyp gelmegi *Seyýidäni* we hatyny ýany bilen äkitmek üçin rugsat sorady we oňa ýakyn wagtda gaýdyp geljekdiklerini aýtdy. *Arslan*

Hatyn halypanyň özünü terk etmegine gynanýardy. *Seýýide* babatda aýdylanda bolsa halypa munuň gitmegini känbir hoş garşylamady. Seýýide gidenden soň ol aýralygyň ajysy bilen ýandy. Emma ylalaşykly bolmaga jan etdi.

Soltan *Bagdatdan* gaýdanyndan soňra hormat edilip *Hezaresbe Ahwaza* gitmegine rugsat berdi. Bu şahs üç ýyllap *Togrul begiň* hyzmatynda bolupdy. Onuň bu ýerden git-megine rugsat berilmänsoň, aýra düşen arzuwy duşmagyna mümkinçilik bermeýärdi.

Soltan *Bagdadyň* salgytdarlygyny elli sekiz müň altyna *Abu Sagydyl Kaýyna* berdi. Bu şahs *Yragyň* hökümdarynyň gadagan eden salgyt we söweş zyýanlarynyň ählisini täzeden dikelti. Ol öň *Amydylmülküň* ussasy bolup çaphana işine ýolbaşçylyk edýärdi. Ykbal onuň derejesini ýokary galdyrdy.

Soltan Togrul begiň Reýde aradan çykmagy

455-nji ýylyň remezan aýynyň 8-inde juma güni *Togrul beg Reýde* aradan çykdy. Onuň ölümi bilen döwlet sarsdy. *Togrul beg* ölende *Amydylmülk Reýden* ýetmiş parsah⁷⁸ uzaklykda bir ýerdedi. Soltanyň ölümi haba-rynyň eşidilip galagoplugyň ýüze çykma-gyndan gorkup ol bu uzaklygy iki günde geçip *Reýe* geldi. Soltan ölüşi ýaly durdy. Ol heniz tabyda salynmandy.

⁷⁸ Parsah - arapça uzynlyk ölçegi bolup, bir parsah baş kilometre deňdir.

Ol soltany jaýlap halkyň asudalygynyň hem-de howpsuzlygynyň aladasyny etdi. Ol çagalary eşik ýyrtmakdan azat etdi. Haýwanlara çenli soltanyň mülkündäkileriň ählisini goşuna tabşyrdy. Soltanyň doganoglany *Süleýman* bin *Dawudy* tagta getirdi. *Süleýmanyň* ejesi soltan bilen nikalaşypdy. Onuň dogany *Togrul beg* tagty oňa wesýet edipdi. Şeýle bolansoň *Amydylmülk* döwleti dolandyrmaklygy we ähli işlere karar bermeklige *Süleýmana* tabşyrdy.

Togrul begiň syraty

Awtor şeýle diýýär: «Bu şahs jomart we ýumşak häsiýetli. Ybadata we halka ýakyndy. Ol hepdäniň baş we sogap günleri agzyny bekleýärdi. ذاري⁷⁹ we ak egin eşik geýýärdi, syratynyň owadanlygy üçin onuň günleri güller bilen bark urýan бага meňzeýärdi. Ol adam öldürmegi rowa görmeýärdi, gan dökmeýärdi we haram iş etmeýärdi. Örän sabyrly we dogry hereketli adamdy».

Kazylkuzat Mawerdi soltan barada şeýle diýýär: «Ol 433-nji ýylda *Kaýym Biýemrilla* tarapyndan ilçi edilip *Togrul begiň* ýanyna iberildi. Men ol ýerden *Kaýym Biýemrilla* hat ýazdym. Hatda *Togrul bege* töhmet atyp, onuň ýagşylyklaryny inkär edip,

⁷⁹ ذاري نوبى و ذاري - *Samarkandyň* ýakynynda “Wezar” atly obada dokalýan we şol bir wagtyň özünde *Horasan* dybajy hem diýlip atlandyrylan gymmatbahaly mata.

ýetmezçilik-lerini beýan etdim. Emma hat iberen adamym ony ýitiripdir. Hat tapylyp soltana berlipdir. Soltan haty okap, möhürläp ýygnap goýupdyr. Emma muňa garamazdan, ol maňa hormat goýmak adatyny üýtgetmedi».

Awtor şeýle diýýär: «Beýan edilişine görä soltanyň töweregindäkileriň biri *Mälik Abu Kalyjara* hat (mlettalat)⁸⁰ ýazyp onda oňa käbir syrlary açypdy. Bu hat soltanyň eline düşüpdür. Ýöne soltan ony gizläp saklapdyr. Ol bu haty ýazan adamynyň ýalňyşyny kiçigöwünlilik bilen düzedip-dir. Soltan örän köp sadaka bererdi. Metjit gurdurmak onuň iň ajaýyp işlerinden biridi. Ol örän köp ybadat ederdi, ýassy namazyny okardy. Bir jaý saldyryp, ýanynda metjit gurdurmazlyga Alladan utan-ýaryn diýerdi».

Awtor şeýle diýýär: «Soltan hassalanda meniň bu hassa halym ýüňi gyrkylmak üçin aýaklary daňlan goýnuň halyna meňzeýär. Aýaklary daňlansoň goýun öldürilerin öýdüp ahy-nala çekip urunýar, ýüňi gyrkylýp bolansoň goýberilende bolsa ol begenýär. Soňra soýulmak üçin aýaklary daňylanda ol ýene-de ýüňi gyrkylmak üçin daňylýandyryn öýdüp depirjiklemän rahat ýatýar we ol soýulýar. Ine, meniň bu hassa halym hem ölmegim üçin elimi-aýaklarymy baglamakdyr diýdi we aýdyşy ýaly hem boldy – diýip, *Amydylmülk* hekaýat edýär».

⁸⁰ ملتقات - umumy meselelere we syýasy işlere degişli ýazgy.

Awtor şeýle diýýär: «Soltan ýetmiş ýaşynda aradan çykdy».

Soňra awtor *Amydylmülkün* şeýle bir hekaýatyna ünsümüzü çekýär: «*Togrul beg* maňa: «*Horasanda hökümdarlygymyň ilkinji ýyllarynda düýşümde asmana uçdum. Maňa: «Näme arzuwyň bar bolsa isle, kabul bolar» diýildi. Men hem: «Maňa uzak ömürden gowy zat ýok» diýdim. Şeýle bolansoň maňa: «Seniň ömrüň ýetmiş ýyl» diýildi» - diýipdi.*

Awtor *Amydylmülkün* şeýle maglumat berýändigini beýan edýär: «Men soltandan näçinji ýylda doglandygyny soradym. Ol maňa: «Mawerannahrda *Pylany hanyň* gozgalaň eden ýylynda doglupdyryn» diýip jogap berdi. Soltan aradan çykanyndan soňky (ady agzalan hanyň gozgalaňyndan soltanyň ölümüne çenli geçen) döwri hasapladym, bu dogry ýetmiş ýyl çykdy».

Awtor şeýle diýýär: «Soltanyň ölüm habary *Bagdada* ýetende wezir *Fahreddöwle bin Jehir remezan* aýynyň 26-yna köşgüň kabulhanasynda gynanç kabul etmek üçin oturdy.

***Soltan Adudeddöwle Alp Arslan Abu Şujag,
Muhammet bin Dawut bin Mikayıyl bin Seljugyň tagta
geçmegi***

Awtor şeýle diýýär: «*Alp Arslanyň* kakasy *Dawut* 450-nji ýylda *Balhda* aradan çykdy we onuň ýerine *Alp Arslan* geçdi. *Togrul beg* aradan çykanyndan soň

Reýde Alp Arslanyň inisi Süleýmanyň adyna hutba okalmagy bilen Ärsagan «ارسغن» bilen Erdem Kazwyna «اردم»⁸¹ gidip, Alp Arslanyň adyna hutba okadylar. Bu habar Amydylmülke gelip gowşanda, ol hem hutbada ilki Alp Arslanyň adyny, soňra bolsa Süleýmanyň adyny aýtdy.⁸² Adudeddöwle Alp Arslan Nyşapurdan hereket etdi. Tekiz we çarkandakly ýollary geçmäge öwrenişen Alp Arslan okdurylyp akýan derýa ýaly ýöredi. Onuň kakasynyň doganyňyň ogly⁸³ Gutulmyş bin Ysraýyl hem patyşa bolmagy tama edýärdi. Ol bu tamasynyň özüni heläkçilik çukuryňa gaçyrjagyny bilmeýärdi. Ol öz goşuny bilen Alp Arslana garşy çykdy. Netijede, iki goşun söweşip, bu çaknyşyk Gutulmyşyň öldürilmegi bilen tamamlandy.

⁸¹ Bu söz *Ibn Esirde Bagy Syýan* görnüşdedir :

اختلفوا الامما قضي باغي سين و اردم الي قزوين

Emirler düşünişmän gitdiler. *Bagy Syýan* bilen *Erdem Kazwyna* gitdiler... (*Ibn Esir*, 8j., 11sah.). *Bagy basan*, *Bagy syýan* görnüşleri ýazylan bu sözler türkmençä gabat gelýän görnüşleri Ýagy syýan we Ýagy basan sözleridir. Birinjisi duşmany dargadan (gyran), ikinjisi duşmanyň üstüni basan diýmekdir.

⁸² Soltan Togrul beg aradan çykanda Amydylmülk Kundury. Soltan *Togrul begiň* inisi *Dawut Çagry begiň* ogly *Süleýmany* soltanlyk tagtynda oturtdy, hakykadan-da, *Togrul beg* muny mirasdüşer diýip yglan edipdi. *Süleýmanyň* ejesi *Togrul begiň* ýanyndady (nika dabarasyndady). *Süleýmanyň* adyna hutba okalmagy halky howsala saldy. *Bagy Syýan* bilen *Erdem Kazwine* gitdiler *Adudeddöwle Alp Arslan Muhammet bin Dawut Çagry begiň* adyna hutba okadylar. Şol döwürde *Alp Arslan Horasanyň* häkimi, *Nyzamylmülk* bolsa onuň weziridi. Halk muny goldaýardy. *Amydylmülk* işiň ters tarapa döňýändigini görüp *Reýde* ilki soltan *Alp Arslanyň* adyna, soňra bolsa inisi *Süleýmanyň* adyna hutba okalmagyny buýurdy. (*Ibn Esir*, 10 j., 10-11 sah.).

⁸³ Başga nusgada doganyňyň ogly.

*Gutulmyşyň ölmegine atynyň götinjykläp ony ýykmagy sebäp bolupdyr.*⁸⁴ *Alp Arslan türkmenlerden örän köp*

سمع آلب ارسلان ان شهاب الدولة قتلمش وهو من السلجوق ايضاً وهو جدالملوك اصحاب قونيه وقيصريه واقصره وملاطيه يومنا هذا قد عصي عليه وجمع جموعاً كثيرة وقصد الراي فسبقوا قتلمش اليها وسار آلب أرسلان من نيسابور اول محرم من هذه السنة فلما وصل الي دامغان ارسل الي قتلمش ينكر عليه فعله وينهاه عن ارتكاب هذه الحال ويأمره بتركها فانه يرعى له القرابة والرحم فاجاب قتلمش جواب مغريمن معه من الجموع ونهب قري الري واجري الماء علي وادي الملح وهي سبخة فتعذر سلوكها فقال نظام الملك قد جعلت لك من خراسان جندا ينصروك ولا يخذ لونك ويرمنوم دونك بسهام لاتخطي وهم العلماء والزهاد فقد جعلتهم بالاحسان اليوم من اعظم اعوانك وقرب السلطان من قتلمش فلبس نظام الملك السلاح وعيا الكتائب واصطف العسكران وكان قتلمش يعلم علم النجوم فوقف ونظر فراي أن طالعه في ذلك اليوم قد قارنه نحوس لايري معها ظفر فقصد الحاجزة وجعل السبخة بينه وبين آلب أرسلان ليمتنع من اللقاء فسلك آلب أرسلان طريقا في الماء وخاض غمرته وتبعه العسكر فطلع منه سالماً هو وعسكره فصارو مع قتلمش واقتتلوا فلم يثبت عسكر قتلمش لعسكر السلطان وانهز هوا لساعتهم ومضي منهزماً قلعة كردكوه وهي من جملة حصونه ومعاقله واستولي القتل والاسر علي عسكره فاراد السلطان قتل الاسري فتفع فيهم نظام الملك فعفا عنهم واطلقهم ولما سكن الغبار ونزل العسكر وجد قتلمش ميتاً ملقي علي الارض لا بدري كيف كانه موته قيل انه مات من الخوف والله اعلم فبكي السلطان لموته وقعد لعزائه وعظم عليه فقده فسلاه نظام الملك ودخل آلب أرسلان الي مدينة الري آخر الحرم من السنة ومن العجب ان هذا قتلمش كان يعلم علم النجوم قد انقته مع انه تركي ويعلم غيره من علوم القوم ثم ان اولاده من بعده لم يزالوا يطلبون هذه العلوم الاوليه ويقرعون اهلها فانهالهم بهذا غضاضة في دينهم وسيرد من اخبارهم ما يعلم منه ذلك وغيره من احوالهم...

Alp Arslan häzirki *Kon'ya*, *Ka'ysary*, *Aksaray*, *Malaty'a* höküm eden patyşalaryň atasy. Ol seljuklylardan bolan *Şyhabeddöwle Gutulmyşyň* özüne garşy çykyp, goşun toplam *Re'yi* basyp aljakdygy baradaky habary eşidip, köp mukdardaky goşuny çölün içinden ol ýere (*Ree*) iberdi. Bu goşun *Gutulmyşyň* goşunyndan öň *Ree* bardy. *Alp Arslanyň* özi bolsa bu ýylyň aý kalendarynyň birinji aýynyň başyna *Nyşapurdan* hereket etdi. *Damagana* gelende *Gutulmyşa* ilç iberip eden işiniň ýalňyşdygyny aýtdy we bu hereketinden ýüz öwürmegini buýurdy. Ýöne *Gutulmyş* ýanyndaky esgere özüne göwni ýetýän gopbam biriniň berip biljek jogabyny berdi. Ol *Re'yiň* obalaryny talady. *Duzly derä* suw goýberdi. Bu ýerlere öň hem şordy. Ýagdaý beýle bolansoň *Nyzamylmülk Alp Arslana* şeýle diýdi : «Men *Horasanda* seniň üçin şeýle bir goşun taýýarladym. Bular saňa kömek ederler. Seni kömeksiz goýmazlar we seniň üçin hiç wagt nyşanadan gyşarmajak ok atarlar. Bular alymlar hem-de dindarlardyr. Bulary ynam we hormat bilen size iň ýakyn kömekçi etdim. Soltan *Gutulmyşa* ýakynlady. *Nyzamylmülk* ýaragyny alyp, goşuny hatara düzdi, şol wagt iki esger söweşdi *Gutulmyşyň* müneçjimlikden habary bardy. Ol şonuň üçin *Alp Arslan* bilen söweşmek islemedi. *Alp Arslan* suwa girip

adamyny öldürdi. Bulardan örän köp mukdarda baýlyk aldy. Ol bularyň mallaryny sürüp, *Reýe* degişli *Huwar* (خوار) obasyna bardy. Onuň ýanynda *Nyzamyl-mülk Abu Aly Hasan bin Yshak Tusy* bardy.

Amydylmülk Alp Arslany arap hem-de arap bolmadyk halklaryň hökümdary etdi. Ony tagtda oturtdy we adatdakysy ýaly onuň öňünde hormat etdi. *Nyzamylmülk Amydylmül-kün* özbaşdak hereket etmegini halamady, ony tussag etdirmegi pikirlendi. 456-njy ýy-lyň aý kalendarynyň birinji aýynda *Amydylmülk* ünsüni özüne çekmek hem-de garşy çykmak üçin *Nyzamylmülkün* ýanyna gitdi we oňa baş ýüz altyn daňylan düwünçek berdi. Ol *Nyzamylmülkün* ýanyndan gaýdanda goşunyň köpüsi onuň bilen gitdi. *Nyzamyl-mülk* munuň soňunyň erbetlik bilen gutarjakdygyny aýdyp soltany gorkuzdy. Şeýle bolansoň, soltan *Amydylmülki* tussag etmekligi buýurdy we *مر والروز* iberdi. Ol bu ýerde tussaglykda bir ýyl boldy. Soňra iki sany hyzmatkärini *Amydylmülki* öldürmek üçin iberdi. Bu iki hyzmatkär gyzdyrma keseli bilen

ýüzdi, goşuny hem onuň hereketini gaýtalady. Ol goşuny bilen suwdan çykdy we söweşdiler. *Gutulmyşyň* goşuny soltanyň goşunynyň zarbyna çydamdan bozuldy. *Gutulmyşyň* goşunynyň köpüsi öldürildi, köpüsi bolsa ýesir edildi. Soltan ýesirleri öldürmek isledi. Emma *Nyzamylmülk* haýyş edensoň öldürmän boşatdy. Toz ýatyp, esgerler atdan düşende, *Gutulmyşyň* öli halda, ýüzin ýatanyny gördüler. Onuň nädip öleni bilinmedi, ýöne gorkup ölendir diýip gürrüň edildi. Soltan munuň ölümüne aglady we matam tutdy. Ony ýitirenine örän gynandy. *Nyzamylmülk* soltana teselli berdi. *Alp Arslan* bu ýylyň aý kalendarynyň birinji aýynyň ahyryna *Ree* gitdi. *Gutulmyşyň* müneçjimpligi bilmegi örän geň galdyryjy hadysadyr. Ol türkmenleriň arasynda bu ylmy ýokary derejede öwrenmegi başarypdyr.

kesellän *Amydylmülküň* ýanyna girdiler we oňa siz üçin ölüm gutulgysyzdyr diýdiler hem-de birazajyk wagt berdiler. Ýagdaý beýle bolansoň *Amydylmülk* ýuwunyp täret kyldy, toba etdi we hoşlaşmak üçin maşgalasynyň ýanyna bardy, iki rekata namaz kyldy, soňky ölüme boýun boldy.⁸⁵ Ýokarda bellenişip geçilen hyzmatkärler oňa örän ýowuz çemeleşdiler. Hyzmatkärleriň ikisi hem gylyç bilen urup onuň kellesini kesdiler we ony eglenmän *Kirmanda* bolan soltana getirip berdiler. Jesedi bolsa *Kaýym Biýemrillanyň* mukaddes egin-eşiklerinden biri bolan *Debisi*⁸⁶ köýnege we pygamberimiziň hyrkasynyň üstüne saralan mata oradylar we kakasynyň Kundardaky gabyrynyň ýanynda jaýladylar. *Amydylmülk* gymmatbaha matany *Kaýym Biýemrilladan* sowgat hökmünde sorap alypdy. Bu şahs sekiz ýyl we birnäçe aýdan ybarat döwür içinde wezirlik etdi. Bu döwürde onuň at-abraýy örän dabaralandy. Ol aradan çykanda bary ýogy kyrkdan ýaňy geçipdi. Ol işi ýeňildir öýdüp gowşaklyga ýol

⁸⁵ *Alp Arslanyň Amydylmülki* tussag edip öldürtmegi we onuň gysgajyk terjimehaly *Ibn Esirde* 10j., 11-12-nji sahypadadyr. Ol ýerdäki maglumatlaryň soňunda :

ولما قرب للقتل قال للقصداليه قل لنظام الملك بشما عودت الاتراك قتل الوزراء واصحاب
 ديبكى الديوان ومن حفر قلبيا وتع فيه ولم يخلف عميد الملك غير بنت

Amydylmülki öldürmek üçin ýanyna baranlarynda, ol öldürjek bolýan adama ýüzlenip şeýle diýdi : “Türkmenlere wezirleri we diwanyň wekillerini öldürmekde. Bu örän erbet iş, ýakma bişersiň, gazma düşersiň diýip *Nyzamylmülke* aýt !”. *Amydylmülk* zynda bir gyzyny goýup dünýeden ötdi.

⁸⁶ ديبكى - Müsürde bir obanyň ady. Debiki ديبكى ol ýere degişlidir.

berenligi üçin uzagyndan erbet niýetli kişilere diýen etdirmekden ejiz geldi. Bu şahs edepli ekramly we ynsanperwerdi. Ölüm aýdyr, emma ruhumyň ýokary wezipä teşne bolan wagty ony içmegi süýji hasap edýärin. Kellämde ýolbaşçylyk söýgüsi döräp, ony öz erkine goýmaýar. Men bular kellämi ýarar öýdüp gorkýaryn – diýen bu kişidir».

Awtor şeýle diýýär: «*Amydylmülk* hyzmatkärdir. Munuň sebäbi-de şudur. Soltan *Togrul* hökümdarlygynyň ilkinji ýyllarynda, ykbalynyň çüwen çagynda bir aýaly özüne almaga soramak üçin ony ilçi edip iberipdir. Ýöne ol aýaly *Amydylmülküň* özi öýlenipdir. Ol *Togrul begiň* buýruklaryna garşy gidipdir. Soltan muny ele salyp utandyrdy, emma wezipesini öňkiligine goýdy. *Amydylmülk* hanafy mezhebinden bolup, bu mezhebiň janköer tarapdarydy. Ol soňra janköer tarapdarlyk etmek häsiýetinden saplandy we iki mezhebiň hem garaýşyny özünde jemledi hem-de iki mezhebiň dogrulygy baradaky garaýşy öňe sürdi.⁸⁷ *Amydylmülk Togrul beg* bilen

وكان شديد التعصب علي الشافعية كثير الوقعة في الشافي رضي الله تعلي عنه بلغ من تعصبه انه خاطب السلطان في لعن الرافضة علي منابر خراسان فاذن في ذلك فامر بلعتهم و اضاف اليوم الاشعرية فانف من ذلك ائمة خراسان منهم الامام ابو القاسم القشيري والامام ابو المعالي الجويني وغير هما فقار قوا خراسان واقام امام الحرمين بمكة اربع سنين الي ان انقضت دولته يدرس يفني فل هذا لقب امام الحرمين فلما جاءت الدولة النظامية احضر من انتزح منهم وكرمهم واحسن اليوم وقيل انه تاب من الوقعة في الشافي فان صح فقد افلح والافعلي نفسها (اهلها) براقتش يجني (ابن الاثير ج ١٠ ص ١٢)

Amydylmülk şapygylara duşmançylykly göz bilen garapdyr. Ol şapygyларыň üstünden düşerdi. Onuň tarapgöýlügi *Horasanyň* münberlerinde rafyzylara käýinmek hususyny soltana arz etmäge çenli baryp ýetdi. Soltan rugsat berdi we eşarileri-de rafyzylara goşdy. *Horasanyň* alymlary Ymam

şeýle ýagdaýda tanyşdy: *Togrul beg Nyşapura* gelende arapça hem-de parsça bilýän kätibe mätäç boldy. Şol wagt *Abu Sähliň* kakasy *Muwaffyk* oňa *Amydylmülki* görkezdi.

Togrul beg ony ýanyna alyp tejribeli hem-de giň düşünjeli ýaş oglana eýe boldy.

Nyzamylmülk

Amydylmülküň işden aýrylyp, tussaglykda saklanylýan ýerine äkidilmegi bilen *Nyzamylmülküň* işleri düzeldi, güneşiniň ýagtysy ýiteldi, göwni islän zadyna eýe boldy, baýdagy ýokaryk galdy, galamy ýiteldi, abraýy artyp, syýasatda kök urdy, şaha ýaýratdy, gylyjy kesdi we bulary ýyldyrym çakdy».

Alp Arslanyň patyşa bolanyndan soň başyna gelen hadysalar

Awtor şeýle diýýär: «*Alp Arslanyň* inisi *Gurt bin Dawut* dogany *Togrul begiň* döwründe 447-nji ýylda *Kirman*y basyp alypdy. Ol 445-nji ýylda *Şirazy* eýeledi

Abulkasym Kuşeyri, alym *Abulmaly Jüweýni* we beýlekiler bu hereketi kabul etmediler we *Horasandan* çykdylar. Ymamyl haremeyin (*Abulmagaly*) *Amydylmülkiň* günleri geçýänçä ylym bilen meşgul bolup dört ýyl *Mekgede* boldy. Ol bu sebäpden Ymamul harameyin adyny aldy. *Nyzamylmülk* hökümete geleninden soň ýurdundan uzakda bolanlary watanyna getirdi. Olara hyzmat etdi. *Amydylmülküň* şapygylara dil ýetirmezlik üçin toba edendigi aýdylýar. Eger bu dogry bolsa, ol bagt tapypdyr, ýogsamam jenaýaty onuň özüne degişlidir.

we ol ýerdäki ähli deýlemileri öldürdi, gan dökdi, hormaty ýykdy, ýok etdi, hökümdarsyz goýdy we iň soňunda dogany *Alp Arslana* garşy çykyp, ondan goranmak üçin *Kirmandaky Berdeşir* şäherinde gizlendi *Alp Arslan* onuň üstüne hüjüm edip, *Istahr* galasyny eýeledi. Bu galanyň goragçysy deňi-taýy bolmadyk birnäçe pöwrize we zümerret-den ýasalan käsedden ybarat bolan sowgatlar bilen *Alp Arslanyň* ýanyna geldi. *Alp Arslanyň* döwründe döwletiň kuwwaty we adalaty *Pars* ýurduny gurşap aldy».

Awtor şeýle diýýär: «457-nji ýylda *Şerefeddöwle Abulmukarym Müslim bin Kurayýş*, *Alp Arslanyň* ýanyna geldi. *Alp Arslan* onuň ojagyna gelmegini hormat bilen garşylady we uly ynam bildirdi. Oňa bagyşlan topraklaryna *Hit*, *Enbar*, *Harby*, *Sin* we *Bewaziji* ýaly ýerleri goşdy. *Şerefeddöwle* bu ýylyň aý kalendarynyň dördünji aýynda *Bagdada* geldi. Ony wezir *Fahreddöwle bin Jehir* garşylady. *Alp Arslan Şerafeddöwle* ähmiýet berip, ony özüne kömekçi edip aldy».⁸⁸

⁸⁸وفي هذه السنة (٤٥٧) سار شرف الدولة مسلم بن قريش بن بدران صاحب الموصل الي السلطان آلب ارسلان فاقطعه الانبار و هيت وحربي والسن والبوازيح ووصل الي بغداد فخرج الوزير فخر الهوله بن جهيرفي الموكب فلقية ونزل شرف الدولة الحريم الطاهري وخلع عليه الخليفة (ابن الاثير ج ١٠ ص ٩١)

Bu ýyl Mosulyň hökümdary *Şerefeddöwle Müslim bin Kurayýş bin Bedran*, *Alp Arslanyň* ýanyna geldi. *Alp Arslan* muňa *Enbar*, *Hit*, *Harba*, *Sin*, *Bewaziji* ýaly ýerleri bagyşlady. Soňra ol *Bagdada* gitdi. Ol ýerde ony *Fahreddöwle bin Jehir* halk bilen çykyp garşylady. Bu şahs (*Şerefeddöwle*) öňden taýýarlanyp goýlan köşkde ýerleşdi. Halypa muňa halat ýapdy.

Awtor şeýle diýýär: «Soltan *Alp Arslan Nahçywan* ýoly bilen Hazarlar⁸⁹ ýurdunyň has jümmüşine tarap ilerledi. Şeýlelik bilen, yslama hyzmat edenleriň sany artdy. Ol özüniň söweşleri bilen *Abhazyň* hökümdary *Bukrat bin Geyüregi* ylalaşyk baglaşmaga hem-de gyzyňy aýal edip bermeklige mejbur etdi. Soltan munda bilen ylalaşyk baglaşyp, gyzyňa öýlendi we sowgatlaryny kabul edip, olaryň janyny gorady. Soňra *Gürji* melikesini aýrylyş-dyryp, ony *Nyzamylmülke* alyp berdi. *Alp Arslanyň Ani* ülkesini basyp almagy bilen döwletleriň ählisi muňa baş egdiler. Halk muňa boýun egdi, belalar hem-de minnet çekmeklik aradan aýryldy. Adamlar muňa çäksiz begendi».

***Müstewfil – Memleke Şerefelmülk Abu Sagyt
Muhammet bin Mansur bin Muhammediň Bagdada
gelmegi***

Bu şahs 459-njy ýylda *Bagdada* geldi. Munuň neberesi abraýly we päkdi, haýyr keremi artykmaçdy, ýolbaşçylyk, baýlyk we başarjaňlyk babatda beýle şahs henize çenli seljuklara wezirlik etmändi.

Ymadeddin (r.h.) şeýle diýýär: «Ejesi tarapdan atabalarym *Emineddin Alyýül-mustewfi* Soltan *Muhammet bin Mälikşanyň* hazynasyna kätip bolmazdan öň ömrüniň joşgunly döwründe orta çykmagynyň ilkin-jí ýyllarynda *Şerefelmülküň* kätibi

⁸⁹ Bu beýleki nusgada Abhazdyr (ابخاز).

bolupdyr. Örän garry bolan bu şahs çagakam maňa *Şerefelmülk* hakynda onuň ata-babasy-nyň päkligine degişli maglumatlary hekaýat ederdi.

Aýdylşyna görä, ol akylyly we eli açyk (sahy) bolmak bilen birlikde görmegeý hem-de ykjam geýiner eken. Onuň ýylyň gün-lerine bellenilen gymmatbaha lybaslardan üç üz altmyş egin eşigi barmyş. Dört paslyň günleriniň her gününe mynasyp eşik geýermiş, bulardan birini başga birine halat hökmünde berse, hazynaçy onuň ýerine başgasyny alyp goýarmyş.

Bu şahs *Bagdada* geleninden soň sapar aýynyň 12-sine *Beýtinnewbä* bardy. Munuň ilçi hökmünde gelmegi, *Kabulyň* şatlygyna şatlyk goşdy. Ol halypa sowgat hökmünde iberilen mata dolanan gymmatbaha daşy we içine soltanyň haty salnan gara torbany oňa tabşyrdy. Muňa dostlar begendi, duşmanlar gynandy».

Awtor şeýle diýýär: «*Şerefelmülk Bagdada* gelende wezir *Nyzamylmülküň* adam-lary medresäniň (Nyzamyýa medresesi) gurluşygyna başlapdylar. Ol bulara ýardam etmek maksady bilen *Babyttakda Abu Hanyfanyň* guburyna aramgäh, oňa ýakynlyk duýýanlara medrese gurup berdi. Şeýdip, sogap depderini bu işleri bilen bezedi».

Awtor şeýle diýýär: «*Şerif Abu Jeferini* beýazy gümmeziň ýüzüne şu setirleri ýazdy: “Siziň bilşiňiz ýaly bu ylym örän dagynykdy, aradan çykan şahs ony ýygnady. Ýer hem edil onuň häzirki tabytda ýatyşy ýaly ölüdi. *Amyt Abu Sagdyň* ýokary derejedäki haýyr-yhsany ol ýerleri janlandyrdy».

Awtor şeýle diýýär: «Halypanyň aýaly *Arslan Hatyn* 459-njy ýylyň aý kalenda-rynyň başinji aýynyň başynda *Bagdada* geldi. Wezir *Fahreddöwle* birnäçe menzil uzaklykdan ony garşylady. Bu sebäpden *Fahrynyň* gündizi has-da aýdyňlandy, dag ýaly howalanyp durdy. Biri-birine ýakynlan-larynda *Hatynyň* topary *Fahreddöwle* üçin saklanyldy. *Fahreddöwle* atyň üstünden *Hatyna* dogra bilen hyzmat etdi. *Hatyn Bagdada* ýüzlenip gelejegini kesgitledi, köşgüne girip gepleşdi we bagta gowuşdy».

Ýüze çykan has ähmiýetli hadysalar

Awtor şeýle diýýär: «458-nji ýylyň remezan aýynda hanbalylaryň şyhy *Muham-met ibn Hüseyin ibn Ferrah* aradan çykdy. Bu ýyl Nyzamyýa medresesiniň-de gurluşygy tamamlanyp, işleri ýola goýuldy. Medresä şerigatyň kada-kanunlaryny hakyky many-synda ýerine ýetirýän kişiler ýerleşdirildi. Şyh *Abu Yshak Şirazy* hem bu ýerde sapak okadyp, ýitip giden ylymlary janlandyr-dy, hakykat bilen ýalanyň arasyny açdy, meseläniň kökünüň düýp mazmunyny düşündirip, olardan bölümler çykardy we delil-leri subut edip görnüşlere böl-di.

460-njy ýylda şyh *Abdylmelik Abu Mansur bin Ýusup* aradan çykdy. Bu kişi *Bagdadyň* in bir parasatly adamlarynyň biri bolup, döwrüň wajyp hadysalarynda oňa ýüz tutulardy. Ähli halk munuň öňe süren kararlaryny kabul etmäge kaýyldy. Munuň in gowy

ýagşylyklarynyň biri-de haraba halyna gelen we birnäçe bela-beterlikler başyndan inen *Adudy* keselhanasyny täzedən dikeltmegidir. Ol abatlaýyş işlerini geçirip muny ajaýyp hala getirdi we ol ýerde üç sany hazynadary (hazyn - حازن) hem-de ýigrimi sekiz sany tebibi işletdi».

Awtor *Surry Dür* bu şahsy öwüp bir kasyda ýazandygyny we onuň başynyň şu setirler bilen başlandygyny beýan edýär: «Aramyzdan baky aýrylan bu kişi hakynda-ky tesellini kabul etmeýäris. Dünýä bu kişini ýitirenimizden soň islese ýagşy-lyk etsin, islese-de ýamanlyk etsin».

Awtor şeýle diýýär: «Şol ýyl *Abulje-waýyzy* *Wasyty* aradan çykýar. Bu adam öz işini bilen döwrüniň iň ajaýyp şahy-rydy. Şol ýyl şaýylaryň ymamy *Amydyl-mömini Alp Meşhedinde Abu Japar Tusy* hem aradan çykdy. Ol düşündirişler ýazyp şaýylaryň agyr işlerini ýeňilleşdirdi. Ýene-de şol ýylyň aý kalendarynyň başinji aýynda *Palestinada* söweş hereket-leri ýaýbaňlanyp, bu söweş ýurdy heläk, binalary bolsa harap etdi. Bu aýda hökümetiň diwanynyň *Ibn Jemile* ady bilen tanalan ýolbaşçysy *Abu Nasr Muhammet bin Ahmet* aradan çykdy. *Abulfazyl* oňa bagyşlap bir kasyda ýazdy. Şu aşakdaky setirler hem şol kasydanyň içindendir: «Eger haýanyň suwy bar bolan bolsady, ol suwuň buludy diňe ol ýüz (*Abu Nasr Muhammet bin Ahmed*iň ýüzi) bolardy. *Musaykal Gylyja* örän gynanýaryn. Nähili bolýardy daşlar ol gylyja gyn boldy. Meşhurlaryň jany üçin gam

çekýärin, onuň ýogalanyna ynanylmady. Bu sebäpden-de ol saklanylmak üçin ýere tabşyryldy».

Awtor şeýle diýýär: «Bu kişi öle-ninden soň onuň ýerine hökümetiň diwanyna *Abulkasym bin Fahreddöwle bin Şejir* belle-nildi we oňa *Amidyrruýesa* lakamy berildi. Şeýdip, ol özüni beýlekilerden tapawutlan-dyrýan dony geýdi. *Abul Fazyl* muny bir kasyda bilen wasp etdi. Bu kasydanyň başy şeýle setirler bilen başlanýar: “Ol gözi gündiz ýaş, gije bolsa ukusyzlyk basmar-laýardy. Gözüň bäbenegi bu ikisiniň arasyn-da näçe wagt çydap biler». Rejep aýynyň 12-ine *Abulapbas Hawafy Bagdada* geldi”.

Awtor şeýle diýýär: «*Fahreddöwle bin Jehir* (قاصر لقضاء ابو عبدالله الدمفاني) huzurynda halypanyň buýrugy bilen wezipesinden bo-şadyldy. Beýle bolansoň *Fahreddöwle Fellujedäki*⁹⁰ *Nureddöwle Dubeyşiň* ýanyna gitdi. *Nureddöwle* ony ýanyna aldy. Myhman hökmünde oňa örän uly hormat goýdy. *Fahreddöwle bin Jehiriň* ýerine *Hezaresp bin Benkiriň* kätibi we wezir *Abu Şujagyň* kakasy *Abu Ýaglyny* (ابو يعلي) wezirlige bellemeklik kararlaşdyryldy. Onuň *Bagda-da* gelmegi üçin hat iberildi, hatda oňa wezir diýlip ýüzlenildi. Emma gynansak-da, ykbalyň haýran galdyryjy täsinligine serediň. *Ibn Jehiriň* işden çykarylan günü onuň keselländigi we *Felluja* gelen

Uly *Felluje* we kiçi *Felluje*. Bular *Bagdat* bilen *Kufäniň* arasyndaky uly obadyrlar. Bulara aşaky *Felluje* we ýokarky *Felluje* hem diýilýär (Mugjemul buldan).

güni bolsa aradan çykanlygy barada habar geldi (tötänleýinlik we gabat gelmeklik?). Halypa 461-nji ýylda wezirliği *Abulhasan ibn Abdurahyma* bermek isledi, emma halk aýaga galyp, onuň zulmundan azap çekmäge takaty-myz ýok. Ýogsa-da *Besasyryny* getiren we şeýlelik bilen bela beterligi artdyran hem şol bolmagy. Hatun hem meniň malymy talan şu bolmaly diýdi. Şeýle bolansoň, işe başlamanka, onuň işden el çekmegi üpjün edildi. *Halypa* ýene-de kimi wezirlige belläp biljekdigi barada oýlandy. Şol wagt *Nureddöwle (Dübeýs)*, *Ibn Jehir* barada halypa hat iberip: “Bu in gowy wezirdir we in haýyrly kömekçidir” diýdi.

Netijede halypa ýene-de *Ibn Jehiri* wezir edip bellemeklige razy boldy. *Ibn Jehir* sapar aýynyň 12-sine *Bagdada* geldi. Halypa onuň üçin *Tajda* mejlisi çagyrdy. *Ibn Jehiriň* isleg-arzuwy amala aşdy. Halypa oňa şeýle diýdi: “Aýrylyşanymyz-dan soňra işi bir ýere jemleýän, üzüle-ninden soňra ýüpi baglaýan Allatagala sag bolsun aýdýaryn”.

Sürri Dür Abulfazyl bu sapar *Ibn Jehiri* bir kasyda bilen wasp etdi. Bu şudur: «Hakykat aslyna gaýdyp geldi. Hemme kişiden öň sen oňa laýyk syn».

Soňra *Ibn Jehir* iki ogly bilen atlanyp, köpçülik bilen *Bagdadyň* günbatar tarapyndaky ähli obalara aýlandy. Kerhiň halky munuň üstüne käse bilen kümüşdir altyn seçdiler. Bu hakynda *Ibn Mewsalaýa* tarapyndan ýazylan möhürli ýazgy okaldy. Şeýdip, bu şahsyň ýokarky wezipelere çykmagy üçin ýollary açyldy.

Awtor şeýle diýýär: «Bu ýylyň aý kalendarynyň sekizinji aýynyň ortasyna *Dymaşkdaky* metjit ýandy. Metjidiň ýanma-gyna musulmanlar örän gynandy. Ot bu metjidiň mehrabynda namaz kyldy, ýangyn sebäpli gümmeziň depesi duw ak reňki ýalpyldyly şekil aldy. Älem bu gümmezi bu güne çenli bakyp-bejeripdi, bu gün bolsa ony iýdi. Bürgüt ýalynly ganaty bilen uçdy⁹¹. Metjidiň ymamynyň muňa örän ýüregi awady, göýä jähennem ody (جهنم) bu metjide düşüp, öz etegine ýapyşan ýaly boldy. Metjidiň keşbi örän owadan bolansoň ony sejde edenleriň agzyndan çykan demleri ýakdy. Äleriň ýürekleriniň ody oňa ýapyşdy. Munuň görküne göz degdi diýildi we munuň ýakylmagynda *Müsür* emirleri günäkärlenildi. Soňra Allanyň gudraty gelip, ody söndürdi. Tas ýok bolmaga ýakynlaşanda, oňa şypa berdi. «Şu wagta çenli ýanany-da ýeter» diýdi. Bu hususda: «Eý, ot, sön we çenden çykma, hetdiňden aşma!» diýdik. Sözüimizi ýerine ýetirdiň».

Awtor şeýle diýýär: «462-nji ýylda *Ýunan* iti goşuny bilen hüjüme geçdi. Bular *Menbijiň* halkyny heläk edip, şäheri ýykyp-ýumurdylar. Garşylyk görkezenleri bolsa ýesir etdiler. Şeýle erbet hereketlerinden soň, olar *Konstantinopola (Stam-bula)* gaýdyp geldiler. Olarda dini ar alyş duýgusy gaýnap joşdy. Bu ýyl *Nyzamylmülk* wezir *Fahreddöwle Ibn Jehiriň* ogly

⁹¹ Bular birnäçe meňzetmelerdir, metjit ýananda onuň öňki reňki aýrylyp töweregini ýalnyň gurşap almagyny bular bürgüt ýalynly ganaty bilen uçdy diýip beýan edipdirler.

Amydeddöwle Abu Mansur Muhammede gyzyny aýal edip berdi. *Amydeddöwle Nyzamylmülk* bilen garyndaşlyk aragatnaşygyny ýola goýmak bilen özüne arka edindi.

Günleriň birinde *Amydeddöwle* ilçî hökmünde soltanyň ýanyna *Reýe* geldi. Oňa hezzet hormat edildi. Ýokarda beýan edilen garyndaşlyk hem şonda ýola goýuldy.⁹² *Amydeddöwle* rejep aýynda *Bagdada* gaýdyp geldi. Ol *Bagdada* gelende *Muhammet* bin *Abuhatymyň* ilçileri-de onuň ýanyndady. Bulara *Muhammet* ibn *Hatymyň* adyna *Mekgede* hutba okalýandygyny aýtmak üçin soltanyň ýanyna iberildi.⁹³ Halypa *Beýtinewbede Amydeddöwlä* halat ýapdy. *Amydeddöwle* uzyn donuň etegini ýere süýrär ajaýyp lybasyň içinde edep-ekram bilen ýöredi. Halypa

وفيهما زوج عميدالدولة بن جهير بابنة نظام الملك بالري وعاد الي بغداد (ابن الاثير ج ١٠ ص

Bu ýyl (462) *Jehiriň* ogly *Amydeddöwle Reýde Nyzamylmülküň* gyzyna öýlenip, *Bagdada* gaýdyp geldi.

⁹³ وفيها (٤٦٢) ورد رسول صاحب مكة محمد بن ابن ابي هاشم ومعه ولده الي السلطان الب ارسلان يخبره باقامة الخطبةالخليفة القائم بامر الله وللسلطان بمكة واسقاط خطبة العلوي صاحب مصر وترك الاذان مجي علي خير العمل فاعطاه السلطان ثلاثين الف دينار وخلعا منفيسة واجري له كل سنه عشرة الاف دينار وقال اذا فعل اميرالدينه مهنا كذلك اعطيناه عشرين الف ديناروكل سنة خمسة الاف دينار...

Mekgäniň emiri we *Muhammet* bin *Abu Haşymyň* ilçisi soltan *Alp Arslanyň* ýanyna geldi. Şol wagt ilçiniň ýanynda *Muhammet* bin *Abu Haşymyň* ogly bardy. Ilçi *Mekgede* halypa *Kaýym Biemrillanyň* we soltanyň adyna hutba okalýandygyny, *Müsüriň* hökümdary *Alawynyň* adyna hutba okalmaz ýaly ýagdaýa gelendigini diýip azan okalmagyň goýbolsun edilendigini habar berdi. Beýle bolansoň soltan *Muhammet* bin *Haşyma* otuz müň altyn berdi we her ýyl üçin on müň altyn berjekdigini aýtdy. Eger *Medinäniň* emiri *Muhennada* beýle hereket etse, oňa ýigrimi müň altyn berjekdigini we her ýyl baş altyn berjekdigini aýtdy (*Ibn Esir*, 10j., 22 sah.).

habarlary almak, olary seljermek we toprak bagyşlamak ýaly işleri oňa tabşyrdy. Ol hakynda *Ibn Möwsyla* tarapyndan ýazylan möhürli ýazgy okaldy. Şeýlelik bilen ol ýokary wezipeleri eýelemek mümkinçiligine eýe boldy. Mejlisiň töründäki sekide oturdy, seýitlik derejesine mynasyp boldy.

Bu ýyl *Täjilmülk Hezaresp bin Benkir bin Ýýaz* soltanyň ýanyndan gaýdan wagty aradan çykdy. Ol *Yspyhandan Huzystana* gitmek üçin gaýdypdy. Gysga wagtda gadyr-gymmaty artan bu şahs soltanyň obadaşyna öýlendi we şeýdip onuň ýanynda uly abraýdan peýdalandy. *Hezaresbiň* ölüminden soň *Müslim bin Kurayış* bu aýala öýlendi we ol hem gysga wagtda *Hezaresbiň* derejesinde wezipe aldy»⁹⁴.

Bu ýylyň ýene-de bir ähmiýetli wakalaryň biri-de *Haremeýniň emiri Muhammet bin Abuhaşymyň* soltanyň ýanyna gitmek niýeti bilen *Bagdada* gelmegi

وفيها (٤٦٢) في شهر رمضان توفي تاج الموك هزاز سب بن ينكير بن عياض باصبهان وهو عائد من عند السلطان الي خوزستان وكان قد علا امره وتزوج باخت السلطان وبني علي ؤر الدولة دببس بن مزيد واغريالسلطان به لياخذ بلاده فلما مات سار دببس الي سلطان ومعه شرف الدولة مسلم صاحب الموصل فخرج الملك فلقيهما وتزوج شرف الدولة باخت السلطان التي كانت امرأة هزارسب وعادا لي بلادهما ... (ابن الاثير ج ١٠ ص ٢٢)

Bu ýylyň remezan aýynda *Täjilmülk Hezaresp bin Benkir bin Ýýaz Yspyhanda* aradan çykdy. Ol soltanyň ýanyndan gaýdyp, *Huzystana* gidip barýardy. Soltanyň obadaşyna öýlenensoň, onuň abraýy artypdy. Ol oň *Nureddöwle Dübey's bin Mezide* ýamanlyk edipdi. Elinden ýurduny basyp almak üçin soltany onuň üstüne öjükdiripdi. *Täjilmülk Hezaresp bin Benkir bin Ýýaz* öleninden soň, *Dübey's* soltanyň ýanyna geldi. Şol wagt onuň ýanynda *Mosulyň* hökümdary *Şerefeddöwle* bardy. *Nyzamylmülk* öňünden çykyp, bu ikisini garşylady. *Şerefeddöwle* soltanyň obadaşyna (*Hezaresbiň* aýalyna öýlendi). Bularyň ikisi-de soňra *Hemedandan* ýurduna gaýdyp geldiler.

boldy. Halypa muny dabaraly garşylanyndan soň, munuň bilen soltana hat iberdi. Bu şahs örän köp mukdarda baýlyga eýe bolandygyna we soltana örän köp sag bolsun gazandyrandygyna garamazdan soltanyň Amyt (آمد) gapysyndaky karargähinden gaýtdy.

Alp Arslanyň Diýarbekir we Şamdaky ýagdaýy

Awtor şeýle diýýär: «*Alp Arslan Diýarbekire* ýöriş etjek bolanda *Nasyr bin Merwan* oňa garşy çykdy we oňa ýüz mün altyn getirdi. *Alp Arslan* onuň bu sowgadyny kabul etdi we onuň halyny sorap, oňa-da islän zadyny berdi. Aýdyşlaryna görä, *Alp Arslana* bu baýlygyň bölekleýin görnüşde ýerli halkdan ýygnalandygy aýdylypdyr. *Alp Arslan* bolsa bu baýlygy almazlygy buý-rupdyr. Çünki, ol bu baýlygy almagyň günäsinden gorkupdyr.

Alp Arslan soňra *Amyda* bardy. Ol onuň diwarlarynyň beýikligini mübärekläp, eli bilen bu diwarlary sypap, kükregine goýdy we hereketini *Şama* tarap dowam etdirdi.

Ol ýol ugruna *Rehanyň* üstünden geçende bolsa, ony basyp almagy başarmady. *Alp Arslan* soňra *Halabyň* ýanynda düşläp, onuň daşyny gabady. *Halabyň* hökümdary *Mahmyt bin Salyh bin Mirdas* atly biri bolup, ol şol ýyl *Beni Apbasyň* (halypa) adyna hutba okadyldy. Ol bu hereketi bilen halypanyň göwnünden turandygyna begenip, ýokary dere-jeli

şahsdygyny görkezýän egin-eşikli, owadan donly, dähedem-dessemläp ýöredi. Halypanyň ilçisi Nakybunnukaba *Kämil Abul Fewaris Tarrat bin Muhammet Zeýnebi* (كامل ابو الفوارس طراد بن محمد الزيني) hem şol wagt onuň ýanyndady. *Alp Arslan* ähli ýollary ke-sip, *Mahmydyň* ýagdaýyny has-da agyrlaş-dyrdy.

Nakybunnukaba Alp Arslanyň ýanyna gelip, *Mahmydyň* günäsiniň geçilmegini haýyş etdi. Emma *Alp Arslan* oňa: “*Mahmyt* özüniň boýun egýändigini kabul edip bosagany basmasa, onuň günäsini geçip biljek däl” diýip, jogap berdi. *Mahmyt* ýüz tutup ýanyna gelmänsoň, *Alp Arslan* gabawy has-da güýçlendirdi. Atly goşunyň arasynda söweş başlandy. Söweşde daşlar uçup bu daş-laryň biri soltanyň atyna degdi. Soltan muňa örän gaharlandy (استشاط).

Mahmyt özüniň çykgynsyz ýagdaýa galan-dygyna göz ýetirip, ýanyna ejesini we *Wessabinnumeýriniň* gyzy *Menigany* (منيعه) alyp, günün gijigendigine garamazdan, *Alp Arslanyň* ýanyna geldi. Bular onuň öňünde boýun бүкүп ýalbardylar. *Mahmydyň* ejesi soltana: “Ine, oglum, muny seniň ýanyňa getirdim, isläniňi et! Biz siziň bilen ylalaşyk gazanmazdan asuda ýaşamajakdy-gymyza göz ýetirdik” diýdi.

Awtor şeýle diýýär: «Soltan bularyň günäsini geçdi we *Mahmyda* öňki wezipesini ýerine ýetirmeklige mümkinçilik döretti. Şeýlelik bilen, *Mahmyt* gysga döwürde uly at-abraýa eýe boldy, goşun ynama, halk bolsa asudalyga gowuşdy.

Rum patyşasynyň söweşe çykmagy, onuň derbi dagyn edilmegi, boýun egdirilmegi we ýesir alynmagy

Rum patyşasy Ermanusyň öňi-ardy görünmeýän mukdarda köp goşun bilen gelyändigini baradaky habar soltana gelip ýetdi. Ol bu habary eşidip gyssagly ýagdaýda Azerbayjana tarap hereket etdi. Çünki, ol Rum hökümdarynyň Halatyň töwregini eýeländigini eşitdi. Şol wagt soltanyň ýanynda diňe köşgüň goşuny bardy. Alp Arslan halky din toparlaryny mukaddes söweşe çagyrmaklyk arkaly goşun ýygnamak üçin ýurduna gaýtmagy nädogry hasaplady. Ol weziri Nyzamymülki we aýaly Hatyny ähli zatlary bilen bilelikde Töwrize iberdi. Özi bolsa on baş müň sany saýlama atly goşuny bilen bu ýerde galdy. Alp Arslan goşunynyň her birini ýene-de bir goşmaça at bilen üpjün etdi. Rum hökümdarynyň bolsa şol wagt rum, rus, guz, gypjak, gürji, abhaz, haher, frank we ermenilerden düzülen üç ýüz müňden gowrak goşuny bardy. Soltan goşun ýygnamak üçin wagt ýitirilen ýagdaýda belanyň ulaljakdygyny, halkyň ýüküniň agyrlaşjakdygyny görüp saýlama goşuny bilen atyna atlandy we söweşe başlady. Soltan: “Janymy Allatagalanyň ýoluna bagyş edip, ejir çekmäge garaşjak, eger-de şehit bolmak bagtyna eýe bolsam onda tozanlaryň tüweleýinden dörän gabrym ýaşyl

guşlaryň gursagynda bolar⁹⁵. Eger-de ýeňiji bolsam, bagtly biri hökmünde bu günüm düýnümden haýyrly şekilde gadam basan kişi bolaryn”⁹⁶ diýdi. Soňra işi Alla tabşyryp, kuwwatly we kararly işinde azymly hereket etdi. *Rum* hökümdary ýigrimi müň atly bilen ýokary derejedäki ors serkerdelerini öňden iberipdi. Olaryň gaýduwsyzlary we iň uly haçlary ýanyndady. Bular bela-beterlikleri ýagdyryp, talaň-çylyk edip hem-de birnäçe ýesiri yzyna tirkäp *Halat* diýaryna geldiler. *Halat* goşuny muňa garşy çykdy. Bu goşuna *Sandak Türkmen* (صنداق التركي) ýolbaşçylyk edýärdi.⁹⁷ Bu şahs tozanyň emele getiren garaňky gijesine ak gylyçlaryň çykarýan ýyldyrymy bilen ýagtyldy. Uly wezipeleri eýeläp hormata eýe bolmak üçin çabyraýan alawda ýandy. Duşmanlaryň köpüsi öldüril-di, serkerdeleri bolsa ýesir edildi, el-aýagyny baglap, wagşyçylykly ýagdaýda äki-dildi. Soltan bu serkerdeleriň burnunyň kesilmegini we ölüminiň gijikdirilmegini buýurdy. Bu waka 463-nji ýylyň aý kalendarynyň on birinji aýynyň

⁹⁵ Ol bu ýerde şehitleriň ruhunyň jennetde ýaşyl guşlaryň gursagyndadygy baradaky hadysy ýatlaýar.

⁹⁶ Şu günü düýnden haýyrly bolmaýan kişi zyýandadyr dien hadysy ýatlaýar.

فلما فارب العدو جعل له مقدمة فصادفت مقدمته عند خلاط مقدم الروسية في نحو عشرة الف من الروم فاقتتلوا فانهزمت الروسية واسر مقدمهم وحمل الي السلطان (ابن الاثير ج ١٠ ص ٤)

Duşman ýakynlanda *Alp Arslan* olary serpikdirmek üçin ylgary goşun iberdi. *Alp Arslanyň* iberen ylgary goşuny, *Hamadyň* ýakynlarynda on müň çemesi Rumuň goşunyna serkerdelik eden Rum serkerdebaşysy bilen gabatlaşdylar we söweşdiler. Söweşde rumlylar ýeňildi we serkerdebaşylary ýesir alnyp, soltanyň huzuryna getirildi.

4-ine ýaş günü bolup geçdi. Şol gün haç ele salyndy. Ele salnan haç yslamyň ýeňşiniň buşluk-çysy hökmünde *Bagdada* iberilmegi üçin *Nyzamylmülke* tabşyryldy. *Rum* goşuny bolsa gelmegini dowam etdirdi we *Halatyň* daşyny gabady.

Halatyň halky dinine ýardam eden Alla sygyndy, rum hökümdary bu pajygaly pur-satda hristian dininiň ýolbaşçylary we kömekçileri (اباء کلسا) bilen bilelikde *Menazkerde* ýerleşdi. Bu sebäpden *Menazkerdiň* ýaşajylary howsala düşdi. *Menazkerdiň* sütünleri sarsdy. Başlaryna gelen bela garşy çykyp bilmejegine we kapyr gylyjynyň astynda ganlarynyň döküljekdigine göz ýetirip, duşmana boýun egdiler. *Rum* hökümdary ýerli halky ilkinji gije şäheriň ýanyndaky beýik daşlaryň üstünde gorag astynda saklady. Hoş günü irden bularyň hemmesini gorag astynda ýesir edip, ýurduna iberdi. Hökümdaryň özi dindeşleri we goragçylary bilen bulary ugratmaga çykdy. Bu iş soltanyň goşunynyň ilkinji bölümleriniň gelen döwrüne gabat geldi, gözler göze kaklyşyp iki goşunyň esgerleri söweşmek üçin toplandylar. Atlar çapyp, siller joşdy, asmany tozan gaplady. Rumlylar ýeňlişe sezewar boljakdygyna göz ýetirip, maksatlaryndan el çekip karargähle-rine gaýdyp geldiler. Yslamyň tarapdarlary bu söweşiň netijesinde ýeňşe gowşan bolsa, olar matam tutup yzlaryna gaýtdylar. Söweş tamamlananyndan soň menazkertliler bolsa bölek-bölek görnüşde bu ýerden uzak-laşmaga başladylar. Bularyň bölekleýin ýagdaýda bolmagyndan rumlar

peýdalandy we olaryň ajaly ýetenlerini ödürdiler, galan-lary bolsa gaçyp halas boldular. Rumlylar özleriniň ýok ediljekdiklerine akyl ýetirip hökümdarynyň ýolbaşçylygynda ýene-de karargähe gaýdyp geldiler. Rumlylar deprek kakyp hem-de surnaý çalyp, gijäni bu karargähde geçirdiler. Ertesi irden bu ýere derýadan geçip, soltan *Alp Arslan* geldi. *Alp Arslanyň* ýanynda heläk etmekden we öldürmekden başga hiç zady bilmeýän on baş mün atlysy bardy.

Rum köpegi (gara ýürekli, binamys) iki ýüz mün atlysy⁹⁸ bilen *Halat* we *Mezankerdiň* arasyndaky *Zöhre* diýen ýere ýerleşdi. Iki goşunyň arasynda baş menzillik gury ýer zolagy bardy.

Alp Arslan rumlylaryň hökümdaryna ilçini iberdi. Ol ilçiniň önünde birnäçe soraglara jogap we meseleleri goýup rumlylaryň asyl maksadyny bilmek isledi. İlçi rumlylaryň hökümdarynyň ýanyna baryp: “Eger ylalaşyk isleseňiz ylalaşyk baglaşarys. Eger-de ylalaşmak islemeseňiz, onda Alla sygynyp kararymyzy üýtgedip zerur bolan karary alarys” diýdi. Rumly-laryň hökümdary *Alp Arslan* güýji ejiz bolansoň ilçini iberýändir öýdüp, bu teklibi kabul etmedi. Öz

في هذه السنة خرج ارمانوس ملك الروم في مائتي الف من الروم والفرنج والغرب والروس والبنجك والكرج وغيرهم من طوائف تلك البلاد (ابن الاثير ١٠ ج ٤ ص)

Bu ýyl rum hökümdary *Armanus* iki ýüz mün goşuny bilen ýörite çykdy. Bular rum, frank, gündogarly rus, bežnak, kürt we bu ýurtlarda ýaşaýan beýleki taýpalardan ybaratdy.

ýagdaýyna buýsanyp, bu teklibe: «Has soňra *Reý* şäherinde jogap bererin» diýip, wagt utmaga çalyşdy.

Soltan şanyň muňa gahary geldi. Bu ikisiniň arasyndaky gatnaşyk we gepleşik kesildi. Sogap günü iki goşun biri-birini ölüme çagyrmak, ýagny söweşe taýýarlanmak işi bilen meşgul boldy. Şol pursat asmandaky gün hem kineli kişileriň kükreginden çykan howanyň gyzgynlygyndan şikaýat edýän ýalydy. Göýä günün ýagtysy ýokary çykjak bu howalaryň durmagy sebäpli töwerege akdyrylan gandan ybarat ýalydy. Sakçylar örän ýokary belentliklerde, ölüm-ler bolsa dagyň aralyklarynda garaşýardy. Soltanyň hereketinden çen tutulsa, onda ol duşman bilen söweşe girmäge taýýar ýagdaý-dady.

Şol wagt *Alp Arslanyň* ymamy *Fakyh Abu Nasr Muhammet bin Abdylmelik Buhary Hana-py* oňa şeýle diýdi: «Sen Allatagalanyň hemme kişiden üstün etjek diýip wada beren dini üçin söweş edýärsiň. Şol sebäpden duşmanlar bilen anna günü öýländen soň, halkyň saňa münberlerde dog a edýän wagty söweşe başla» diýdi.

Anna günü irden seslerden ýaňa ýer titredi, tozanlary galyp, gök ýüzüni örttdi. Ýalaw ýaly gylyçlar biri-birine garpyşdy. Polatdan gylyçlaryň pidasy bolan adamlar guşlara şam boldy. Naýzalar бүкүldi, atlylar aýlandy, kelleler uçup, ýigitler durmazdan saga-çepe hereket etdiler. Bu ýagdaý öýläne çenli dowam etdi. Soňunda duşman-çylykly söweş dini söýgä boýun egdi. Mollalaryň seslerinden münberleriň agaç-lary owaz

etdi. Anna günü namazyndaky halk ak ýüreklik bilen dileg etdiler. Şol wagt *Alp Arslan* atdan düşüp ätiýaçlyk üçin onuň kemerini berk baglady, eýerini we uýanyňy düzeltdi. Ol soňra atyna münüp ýüregini diňläp özüni ýene-de söweşe taýýarlady. *Alp Arslan* goşunynyň ortaky bölümini gözden geçirip düzedişdirdi, galan kysmyny dört topara bölüp bukuda goýdy. Bukudakylaryň gowy ýerleşenini görüp, ýeňiş gazanjakdygy-ny öňünden kesgitledi hem-de buýsançly ýüzi bilen söweş oduny garşylady. Ol uruşmagyň, sanjysmagyň tagamyny özüne lezzetli kabul etdi. Rumlylaryň hökümdary goşuny bilen bilelikde ýer ýüzüni gaplap hüjüme geçdi. Ol baran ýerini ýykan-ýumran edip, özüne ýerleşmäge ýer gözleýän sil, gündiziň ýerini alan gije ýaly hereket etdi. Yslam atylary örän mertlik bilen garşylyk görkezdiler. Olar töwerege ýaýrap töwerekleýin şekilde garpyşdylar we bukudakylaryň rumlylaryň arkasyndan hüjüm etmegi üçin yza çekildiler. Şol wagt bukudakylar rum goşunynyň arkasyndan, esasy bölüm bolsa öňünden hüjüm etdi. Kän wagt geçmänkä, rum goşuny ýeňlendigini boýun aldy. *Rum* goşunynyň hatarlary düzedip bolmajak derejede dargady. Bulardan bir topar bu agyr ýagdaýa çydamady, türkmenlere garşy çykmakdan ejiz geldi. Bulara garşylyk görkezen topar bolsa gylyçdan geçirildi. Bu galagoplukdan *Ahat* hem halas bolup bilmezdi. Yslam dininiň duşmanla-rynyň birnäçesi bolsa bu söweşiň pidasy boldy. Söweşde rumlylaryň hökümdary ýesir alyndy we eli-aýagy

daňylgy, ölüme ýakyn ýagdaýda soltanyň ýanyna getirildi. Oňa ýardam etjek hiç kim tapylmady. Musulman-lar rumlylaryň münlerçesini öldürdi. Ýer ýüzi bularyň jesetleri bilen dolduryldy. Şeýdip, halk olaryň wagşylykly hereket-lerinden halas edildi. Çöketlikler ölüle-riň bedeniniň parçalaryndan ýaňa depe haly-na geldi. Ýalaňaç sähralar bolsa, döwük naýzalardan ýaňa tokaýa meňzedi».

Awtor şeýle diýýär: «Rumlylaryň yüklerini we agyr zatlaryny daşamak üçin niýetlenen üç mün araba dolupdyr. Bu arabalara ýüklenilen manjanyklaryň iň ulusy we agyry sekiz oky özünde jemläpdir. Bu manjanygy atmak üçin iki yüz adam, ony bir ýerden başga bir ýere äkitmek üçin bolsa, yüz sany araba gerek eken. Onuň bilen elli kilogramm (bir kantar)⁹⁹ agyrlýgyndaky daşlar atylypdyr we ol gök gol galgadyň dag ýaly eken».

Awtor şeýle diýýär: «*Rum* goşunynyň köpüsi öldürildi, diri galany bolsa ýesir edildi. Bularyň zatlary bolsa göýä satlyga çykarylan mal ýaly açyk meýdanda galdy. Emma hiç kim muňa eýe çykmady. Iri şahly mallar, ýarag we haryt şeýle bir arzanlady welin, on iki

⁹⁹ Daş çekýän tereziň ölçegi bilendir. Bir kantar – kyrk *okka* (1 ,233 kg deň bolan agyrylyk ölçegi) altynyň agyrlýgyna deňdir. Başgaça aýdynymyzda iki yüz dinar ýa-da iki yüz okka altyn ýa-da yetmiş mün dinar ýa-da segsen mün dirhem ýa-da bir mün bir yüz ratl (Ratl - bir litre ýakyn suwuklyk ölçegi) altyn ýa-da şol mukdardaky kümüş ýa-da bir mün dinar ýa-da bir öküziň derisi doly altyn ýa-da kümüşe deň gelýär.

sany tuwulga bir dinaryň altydan birine, üç sany sowut (درع) bolsa bir dinara satyldy.

Rum hökümdarynyň ýesir edilişi bilen baglanyşykly hekaýatlaryň arasynda iň täsini şudur: *Sagdeddöwle Guhraýynyň* bir guly bar eken. Ol ony sowgat hökmünde *Nyzamylmülke* beripdi. Emma *Nyzamylmülk* bu guly almakdan ýüz öwürdi. Oňa gaňrylyp hem bakmady. *Guhraýyn* bolsa her hili ýollar bilen bu guly *Nyzamylmülke* aldyrmak isledi. Ahyrsoňy *Nyzamylmülk*: “Munuň elinden näme gelýär. Belki-de, bu bize rumlylaryň hökümdaryny ýesir edip getirer” diýdi. *Nyzamylmülk* bu gepini gula göwni ýetmän, onuň üstünden gülmek üçin aýtdy.

Emma tötänleýin diýen ýaly rumlylaryň hökümdary bu guluň eline ýesir düşdi. Ýagny, *Nyzamylmülküň* aýdyşy ýaly boldy. Soltan bu gula don atyp, ondan näme isleýändigini soranda gul ondan *Gazna* şäherini isledi.

Soltan döwletiň ýokary wezipeli adamlary hem-de goşuny bilen bilelikde *Azerbayjana* girdi. Şol wagt ýesir edilen *Rum* hökümdarynyň eli-aýagy daňylgy ýagdaýda bolup, eden işine puşman edýärdi. Ol edepsizliginiň gurbany bolupdy. Erbet niýet bilen edilen hilegärlik ýene-de eýesine dolanyp geler diýlişi ýaly, bu hem dünýäni basyp almak, yslam dinini ýok etmek, soltanlary öldürmek we jezalandyrmak ýoly bilen şeytanlara kömek etmek niýetinde söweşe çykypdy. Emma ol bu erbet niýetiniň gurbany boldy. Derejesini we hormatyny ýitirip, abraýdan düşdi,

masgara bolup, agyr ýagdaýda galdy. Onuň ähli edenleri puç boldy. Söweş tamamlanandan soň, soltan *Rum* hökümdaryny ýanyna getirdip, onuň maksadyny bilmek isledi. Ondan: «Eger söweşde ýeňiş gazanan bolsaň näme etjekdiň» diýip, niýetini sorady. *Rum* hökümdary muňa: «Ýesir alnanlaryň ählisini itler bilen bir kapasada saklap, ýalaňaçlar toparyna öwürjekdigini, eger soltan ýesir düşen bolsa, onda onuň üçin ýörite bir peç ýasatjakdygyny» aýtdy. Soltan bu sözleri eşidip, onuň niýetiniň erbetligine göz ýetirip: “Indi biz saňa nähili jeza bereli?” diýip sorady. Soňra bolsa: «Seniň biziň üçin taýýarlan jezalaryňy biz saňa ulanmak islemeýäris» diýip, sözünüň üstünü ýetirdi. *Rum* hökümdary muňa: «Eden jenaýatym haýsy jeza laýyk gelýän bolsa, şol jezany-da beriň» diýdi. Duşmanyndan bu sözleri eşiden *Alp Arslanyň* ýüregi ýumşady we ony boşadyp, uly hormat bilen ýurduna iberdi.

Rum hökümdary Armanus lapykeç ýagdaýda ülkesine gelende halky onuň suratlaryny aýryp, adyny patyşalaryň sanawyndan çykardy.

Bu indi patyşalyk derejesine mynasyp kişi dälidir. Messiýa hem mundan örän kineli ýagdaýda diýdi».¹⁰⁰

463- 464 ýyllarda bolup geçen hadysalar

¹⁰⁰ *Ibn Esirde* bu ýeri birazajyk tapawutlydyr (*Ibn Esir*, 10j., 25 sah.).

463-nji ýylyň ahyrynda “*Bagdadyň taryhy*” atly eseriň awtory, wagyzçy we hadysçy *Abu Bekir Ahmet bin Aly bin Sabyt* aradan çykdy. Bu kişi asyryň iň görnükli alymydy. Soltan 464-nji ýylda *Aýtegin Süleýmany* atly birini *Bagdadyň* harby häkimligine belläpdi. Bu maksat bilen ol arap aý kalendarynyň üçünji aýynda *Bagdada* geldi. Ýöne halypa onuň bu wezipä bellenilmegine razy bolmady. Çünki, onuň ogly köşgüň hyzmatkärlerinden (gullaryn-dan) birini öldüripdi.¹⁰¹ Bu sebäpden soltan ony yzyna çagyryp

في ربيع الاول من هذه السنة (٤٦٤) ورد ابتكين شهنة بغداد من عند السلطان الي بغداد فقصده دار الخلافة وسأل العفل عنه واقام اياما فلم يجب الي ذلك وكان سبب غضب الحليفة عليه انه استخلف ابنه عند مسيره الي السلطان وجعل شحنة بغداد فقيل احد المماليك الداري فانهفذ قميصه من الديوان الي السلطان ووقع والحطاب في عزله وكان نظام الملك يعني بالسليماني فاضاف الي اقطاعه تكريت فكتوب واليها من ديوان الخلافة بالتوقف عن تسليمها فلما راي نظام الملك والسلطان اصرار الحليفة علي الاستقالة من ولاية شحنة بغداد سير سعدالدوله كوهرايين الي بغداد شحنة وعزل السليماني عنها اتباعا لما امر به الحليفة القائم بامر الله ولما وردسعد الدولة خرج ان ناس لتلقيه وجلس له الحليفة (ابن الاثير ج ١٠ ص ٢٦)

Bu ýylyň (464) arap aý kalendarynyň üçünji aýynda *Aýtegin* hökümdar tarapyndan *Bagdadyň* harby häkimi edilip bellenilip, *Bagdada* geldi. Ol halypa ýüz tutup, özüniň günäsiniň geçilmegini sorady. Emma birnäçe gün garaşan-da bolsa kanagatlanarly jogap alyp bilmedi. Halypanyň ony halamazlygyna şu aşakdaky ýagdaý sebäp bolupdy (Ol öňki gezek harby häkim bolup işlände) soltanyň ýanyna gidende ogluny *Bagdadyň* harby häkimi edip belläpdir. Şol wagt munuň ogly köşkdäki gullaryň birini öldüripdi. Beýle bolansoň halypanyň diwany tarapyndan soltana guluň köýnegi iberildi we *Aýtegin*niň işden boşadylmagy talap edildi. Emma *Nyzamylmülk Aýtegin*i goldaýardy. Şonuň üçin ol *Aýtegin*i işden boşatmaga beýle-de dursun, gaýta oňa bagyşlanan ýerleriň üstüne *Tikriti* hem goşdy. Ýöne halypanyň diwanyndan *Tikriti*niň häkimine *Aýtegin*e boýun bolmak babatda howlukmazlyk üçin ýazgy iberildi. *Nyzamylmülk* bilen soltanyň halypanyň *Aýtegin*i *Bagdadyň* harby häkimliginden boşatmak babatda jan edýändigini görüp, *Sagdeddöwläni* harby häkim edip *Bagdada* iberdi. *Kaýym Biemrillanyň* buýrugyna daýanylyp, *Süleýman* harby häkimlikden boşadyldy.

ýerine *Sagdeddöwle Guhraýyny* iberdi (ony *Sagdeddöwle Guhraýyn* bilen çalyşdy). *Guhraýyn* joşan deňiz ýaly süýşen goşun bilen arap aý kalendarynyň dördünji aýy *Bagdada* geldi. Onuň gelmegine bagyşlap dabara gurnaldy. Halk bölek-bölek bolup ony garşylamaga çykdy. Şeýdip, onuň ýokary wezipelere barmagy üçin ýol açyldy. Halypa muny garşylamak üçin *Arslan Hatynyň* öýünde mejlis geçirdi. Munuň aladalary netijesinde *Bagdadyň* halkynyň ahlagy düzedildi we munuň saýasynda bu ýerde halypanyň goldawy has uly ähmiýet gazandy.

Arap aý kalendarynyň dördünji aýynyň ahyryna wezir *Abul Ala Muhammet ibn Hüse-ýin* soltanyň bagyş eden haladyny geýip, *Bagdada* geldi. Soltan muny halypanyň gow-şak hasap eden gatnaşyklaryny kuwwatlan-dyrmak arkaly halypa hyzmat etsin diýip iberipdi. Hat-da muny hormatlap wezirler weziri (vezurulvezera) diýip atlandyrypdy. Wezir *Fahreddöwle* bin *Jehir* bolsa bagyşlanan topraklaryň ýarysyny muňa beripdi.

Bu şahs *Bagdada* gelende halypa muny garşylamaly däl diýen karara geldi we onuň üçin dabara gurnamagyň zerur däldigini düşündirdi. Şol sebäpli ol *Baby Newbä* (باب النوبي) gelip, atdan düşüp tagzym edip, ýene-de yzyna döndi.

Sagdeddöwle Bagdada gelende halk muny garşylamaga çykdy. Halypa bolsa munuň üçin mejlisi çagyrdy.

Çünki, onuň halypanyň ýanyna girmegine rugsat berilmedi. Ol işe başlaman birnäçe gün *Bagdatda* bolup, soň ol ýerden göçdi. *Abul Ala Muhammet Ibn Hüseyin Bagdatdan* peýda ýok diýip, şikaýat edip *Mezediýe* obasyna geldi. Şol wagt onuň inisi *Abulmagaly* hem derwezebanlykdan boşadyldy. Inisi derwe-zeban wagty bular biri-birine ýakyn bolsalar-da, soň bularyň arasy bozuldy.

Şol ýylyň sapar aýynda weziriň ogly *Amydeddöwle Abu Mansur* halypa tarapyndan berlen halatlary alyp *Nyşapura*, *Alp Arslanyň* ýanyna gitdi. Ol halypa tarapyndan *Muktedä*, *Alp Arslanyň Seferihatyn* atly gyzyny aýal edip alyp bermeklik meselesini çözmek üçin iberilipdi.¹⁰² Onuň sapar aýyndaky bu

¹⁰² ذكر تزويج ولي العهد بابنة السلطان في هذه السنة ٤٦٤ ارسل الامام القائم بامر الله عميد الملك بن جهير ومعه الخلع للسلطان ولولده ملكشاه وكان السلطان قد ارسل يطلب من الخليفة ان يأذن في ان يجعل ولده ملكشاه ولي عهده فاذن وسيرت له الخلع مع عميد الدولة ان يخطب ابنة السلطان ألب أرسلان من سفري خاتون لولي العهد المقتدي بامر الله فلما حضر عند السلطان خطب ابنته فاجيب الي ذلك وعقد النكاح بظاهر نيسابور وكان عميد الدولة الوكيل في قبول النكاح ونظام الملك الوكيل من جهة السلطان في العقد وكان النثار جواهر وعاد عميد الدولة من عند السلطان الي ملكشاه وكان بلاد فارس فلقية باصبهان فافاض عليه الخلع فلبسها وسار الي والده وعاد عميد الدولة الي بغداد فدخلها في ذي الحجة
(ابن الاثير ج ١٠ ص ٢٦)

Tagt mirasdüşeriniň soltanyň gyzyna öýlenmegi: 464 ýylda *Kaýym Biemrilla*, *Amydeddöwle bin Jehiri*, soltana we onuň ogly *Mälikşa* halatlar iberdi. Soltan *Mälikşany* özüne tagt mirasdary etmäge rugsat bermegini sorap halypa ilçä iberipdi. Halypa muňa rugsat bermek bilen bilelikde *Amydeddöwle* bilen *Mälikşa* halat hem iberdi. Ol *Amydeddöwlä* soltanyň gyzyny tagt mirasdary *Muktedi Biemrilla* üçin soramagyny höküm etdi. *Amydeddöwle* soltanyň huzuryna baranda, tagt mirasdaryna gelin bolmagy üçin onuň gyzyny sorady. Soltandan kanagatlandyryjy jogap alnandan soň, nika dabarasyny *Nyşapuryň* meýdançasynda geçirmeklige ylalaşyldy. Nika

sapary netijesinde gadyr-gymmaty artyp, abraýy has-da ýokarlandy. Bu şahs *Nyşapura* gelende ýokary derejedäki emeldar tarapyndan garşylandy we onuň üçin dabara gurnalmaga höküm edildi. *Muktediniň* soltanyň gyzy bilen nika baglaşmagy üçin gazanylan ylalaşyk iň haýyrly sagatda iň gowy adatlar esasynda geçirildi. Ol gün hiç wagt ýatdan çykmaýak gün boldy. Patyşalar bu dabarada göwher seçdiler. *Amydeddöwle Bagdatdan* gaýdyp, *Yspyhana* tarap hereket etdi. Ony *Yspyhanda* soltanyň ogly *Mälikşa* uly hormat bilen garşy aldy. *Amydeddöwle Mälikşa* soltanyň sowgat hökmünde iberen halatlaryny berdi. *Mälikşa* soltanyň iberen sowgadyny geýeninden soň, *Amydeddöwle* onuň bilen geljekdäki birnäçe işleriň çözgüdi barada gürrüň etdi. *Mälikşa Şirazdan* gaýdyp kaka-synyň ýanyna gitdi. Çünki, diýarynyň suwy onuň gelip içmegine teşnedi. *Amydeddöwle* hem arap aý kalendarynyň on ikinji aýynyň 18-ine örän gatnawly bolan ýoldan ýöräp, *Bagdada* gaýtdy».

Alp Arslanyň 465-nji ýylda aradan çykmagy

baglaşylanda *Amydeddöwle* wekil boldy. *Nyzamylmülk* bolsa, bu dabarada soltan tarapyndan wekillik wezipesini ýerine ýetirdi. Nika darabasynda göwher seçdiler. *Amydeddöwle* soltanyň ýanyndan gaýdyp *Mälikşanyň* ýanyna gitdi. Şol wagt *Mälikşa Pars* diýaryndady. *Amydeddöwle Mälikşa* bilen *Yspyhanda* duşuşdy we oňa halypanyň sowgatlaryny berdi. *Mälikşa* halypanyň sowgatlaryny berdi. *Mälikşa* halypanyň beren sowgatlaryny geýip, kakasynyň ýanyna gitdi. *Amydeddöwle* bolsa *Bagdada* gaýtdy we aý kalendarynyň on ikinji aýynda *Bagdada* bardy.

Awtor şeýle diýýär: «Bu ýylyň ahy-rynda soltan *Alp Arslan* iki ýüz müňden gowrak goşuny bilen *Türkmen* diýary töwere-gine aralaşdy. Bu döwürde *Alp Arslanyň* hökümdarlygy kuwwatly ýagdaýa eýe bolupdy. Kätibiň kagyzyň ýüzünde setir emele getirişi ýaly, bu hem *Jeyhun* derýasynyň üstünden köpri gurdurdy. Onuň köpriniň üstünden geçmegi üçin bir aý gerek boldy.

Şemsilmülk Tegin bin *Tufkaç* öň *Alp Arslan* baradaky maglumatlary beýan edipdi.¹⁰³ *Alp Arslanyň* ykbaly kämillige ýetip ýoly aýdyňlanypdy. Ol arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň 6-syna irden turdy. Onuň göwni giň, eli uzyndy. *Alp Arslan* ajaýyp ýalpyldyly gymmatlyklaryň içinde ýerleşen tagtynda guwandyrjy ýagdaýda otyrды. Onuň iki tarapa uzalyp gidýän saçagynyň başyn-da uly-uly dür dänelerine meňzäp adamlar otyrды. Rehimsizlik we merhemetlilik ýaly häsiýetler onda dosta we duşmana görä ikä aýrylypdy. Ýolbaşçylar aýak üstünde onuň garşysynda başlary buýsançly halda durdy. Töweregi gorky gurşap alypdy. Şol wagt *Alp Arslanyň* esgerleri onuň ýanyna *Ýusup Horezmi* atly gala goragçysyny aýagy gandally getir-diler. Aýagy gandally bu şahsyň daşyndan seredeňde hilegärlik edýändigini ýüze çykarmak mümkin dälди. *Ýusup Horezmi Alp Arslanyň* tagtynyň ýanyna getirildi.

¹⁰³ Bu ýerde tekst - وكان قد قصيده شمس الملك تكين- dier we muňa görä terjime edilipdir. Dogry bolan tekst - وكان قد قصد شمس الملك تكين bolup soltan *Alp Arslan*, *Şemsilmülk Tegin* baradaky maglumatlary beýan edipdir diýip terjime etmeli.

Alp Arslanyň goşunyndan iki sanysy ony örän berk tutup saklaýardy. *Alp Arslan* nöker-lerine dört sany sütün dikip, bu şahsyň el-aýaklaryny oňa daňyp öldürilmegine höküm etdi.

Bu sözleri eşiden *Ýusup Horezmi*: “Meniň ýaly adam beýle ölüme mynasypmy?” diýdi. Soltan muňa gahary gelip ok we ýaýyny eline aldy. Munuň bilen seresaply çemeleşmegiň gerekdigini unudyp, kellesiniň gyzgynyna onuň ýüplerini çözdürdi we goragsyz goýulmagyny buýurdy. Ony saklap duran iki sany esgerine: «Goýberiň» diýip ýaýyny çekdi. Emma ok *Ýusup Horezmä* degmedi. *Alp Arslan* atylyp tagtyndan düşende aýagy typyp ýüzin ýykyldy. *Ýusup* örän çaltlyk bilen *Alp Arslanyň* ýanyna gelip, onuň böwrüne pýçagy sançdy.¹⁰⁴ Şol wagt *Sagdeddöwle Guhraýyn*

ذكر قتل السلطان آلب أرسلان في أول هذه السنة (٤٦٥) قصد السلطان آلب أرسلان واسمه محمد وإنما غلب عليه آلب أرسلان ما وراء النهر وصاحبه شمس الملك تكين فعقد علي جيحون جسرا وعبر عليه في نيف وعشرين يوما وعسكره يزيد علي مأتي ألف فارس فاتاه اصحابه بعستحفظ قلعت يعرف بيوسف الخوارزمي سادس شهر ربيع الاول وحمل الي قرب سريره مع غلامين فتقدم ان تضرب له اربعة اوتاد وتشد اطرافه اليها فقال له يامحنث مثلي يقتل هذه القتل فغضب السلطان آلب أرسلان واخذ القوس والنشاب وقال للغلامين خلياہ ورماه السلطان بسهم فاخطاه ولم يكن يخطي سهمه فوثب يوسف يريده والسلطان علي سدة فلما راي يوسف يقصده قام عن السدة ونزل عنها فعثر فوق علي وجهه فبرك عليه يوسف وضربه بسكين كانت معه في خاصرته وكان سعد الدولة وانفأ فجرحه يوسف ايضا جراحات ونهض السلطان فدخل الي خيمة اخري وضرب بعض الفراشين يوسف بمزبة علي رأسه فقتله وقطعة الاتراك وكان اهل اسمرقند المبلغهم عبود السلطان النهر وما فعل عسكره بتلك البلاد ولاسيما بخارا اجتمعوا وختموا ختمات وسألوا الله ان يكفيهم امره فاستجاب لهم ولما جرح السلطان قال مامن وجه قصده وعود أردنه الاستعنت بالله ولما كان امس صعدت علي تل فارجت الارض تخني من عظم الجيش وكثيرة العسكر فقلت في نفسي انا ملك الدنيا وما يقدر احد علي فعجزني الله باضعف حلقة وانا استغفر الله تالي واستقبله من ذلك الخاطر فتو في عاشر ربيع الاول من السنة فحمل الي مرو ودفن عندابيه ومولده سنة اربع وعشرين واربعمائه وبالغ من العمر اربعين سنة وشهورا وقيل كان مولده سنة عشرين واربعمائه وكانت مدة ملكه منذ خطب له بالسلطان الي ان قتل تسع سنين وستة اشهر واباما ولما وصل خير موته الي بغداد جلس الوزير فخر الدولة بن جبير العزاء به في صحن السلام ... (ابن الاثير ج ١٠ ص ٢٧، ٢٨)

aýak üstünde durdy. *Ýusup* ony hem birnäçe ýerinden ýaralady. Bu galagoply ýagdaýda soltan derrew goňşy

Soltan *Alp Arslanyň* öldürilmegi. *Alp Arslanyň* hakyky ady *Muhammet* bolup ol 465-nji ýylda şöhrata ee boldy. Ol *Mawerannahra* tarap hereket edende ol ýerlere *Şemsilmülk Tegin* hökümdarlyk edýärdi. Ol *Jeyhun* derýasynyň üstünden köpri gurduryp, iki yüz müňden gowrak goşunynyň bu köpriden geçmegi üçin ýigrimi gün töweregi wagt gerek boldy. *Alp Arslanyň* nökerleri onuň ýanyna arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň altysyna *Ýusup Horezmi* atly gala goragçysyny ýesir edip getirdiler. Iki sany esger ony *Alp Arslanyň* tagtynyň ýanyna getirende, ol dört sany sütün dikilip oňa el-aýaklarynyň baglanmasyna höküm etdi. *Ýusup Horezmi* : «Eý, namart, meniň ýaly adam beýle ölüme mynasypmy?» diýdi. Soltanyň muňa gahary gelip, ok ýaýyny aldy we esgerlere aýrylyň diýip, oňa nyşanlap ýaýyny çekdi.

Onuň mundan ozal oky mydama nyşana degýän-de bolsa, bu sapar degmedi. *Ýusup* jan howluna *Alp Arslanyň* üstüne topuldy. Tagtyň üstünde oturan *Alp Arslan Ýusubyň* özüne tarap gelyändigini görüp, tagtdan düşjek bolanda aýagy taýyp ýüzin ýykyldy. *Ýusup* hem onuň üstüne ýykylyp *Alp Arslanyň* böwründen pýçagy sokdy. *Ýusup* badyna aýak üstünden duran *Sagdeddöwläni* hem birnäçe ýerinden ýaralady, soltan ýerinden turup gapdalyndaky otaga girdi. Şol wagt wakanyň bolan ýerindäki hyzmatkärleriniň biri gürzi bilen *Ýusubyň* kellesine urup ony öldürdi. Türkmenler bolsa *Ýusuby* parçaladylar.

Soltan derýany geçeninden soň onuň goşunynyň ol ülkeler aýratynda *Buharada* eden işleri *Samarkandyň* halkyna ýetende olar ýygnanyp birnäçe gezek garşy çykdylar, soltan bilen haklaşany üçin Alla doga etdiler. Alla bularyň dogasyny kabul etdi. Soltan ýaralananyndan soň şeýle diýdi : «Men nirä gitsem we haýsy duşmany ýeňsem Alladan ýardam isledim. Dün depä çykamda goşunymyň kuwwatlylygyndan we köplüğinden ýaňa aşagymda ýer titreyärdi. Men içimden öz-özümi dünýäniň patyşasy hasapladym we maňa hiç kimiň güýji ýetmez diýdim. Allatagala meniň halkynyň iň gowşak gatlagynda ejiz ýagdaýda goýdy». *Alp Arslan* şol ýylyň arap kalendarynyň üçünji aýynda aradan çykdy. Ol *Merwe* äkidilip, kakasynyň ýanynda jaýlanyldy. *Alp Arslan* 424-nji ýylda doguldy. Ol kyrkdan gowrak ýaşap aradan çykdy. *Alp Arslanyň* adyna hutba okalanyndan janyna kast edilýänçä çenli süren soltanlygy dokuz ýyl, alty aý we birnäçe gündir. *Alp Arslanyň* ölüm habary *Bagdada* gelip ýetende, wezir *Fahreddöwle Ibn Jehir* köşkte matam tutmak üçin oturdy.

çadyra geçirildi. *Yusup Horezmi* köşkdäki ermeni hyzmatkär tarapyndan gürzi bilen urlup öldürildi.

*Alp Arslan*¹⁰⁵ *Nyzamylmülki* ýanyna çagy-ryp, oňa wesýetler etdi. Ol *Nyzamylmülki* hekaýatkär edip

ذكر نسب آلب أرسلان وبعض سيرته آلب أرسلان هو محمد بن داود جغري بك بن ميكائيل بن سلجوق وقان كريما عادلا عاقلا لا يسمع السعابت واتسع ملكه جداً ودان له العالم وبحق قيل له سلطان العالم وكان رحيم القلب رفيقا بالفقراء كثير الدعا بدوام ما انعم الله به عليه اجتاز يوما بمر وعلي فقراء الخرائين فيكي وسأل الله تعالى ان يغنيه من فضله وكان يكثر الصدقة فيتصدق في رمضان بخمسة عشر الف دينار وكان في ديوانه اسماء خلق كثير من جميع همالكه عليهم الادارات والصلوات ولم يكن في جميع بلاده جنابية ولا مصادرة قد قنع من الرعايا بالحراج الاصلي يوخذ منهم كل سنة دفعتين رفقابهم وكتب اليه بعض السعاة في نظام الملك وزيره وذكر ماله في همالكه من الرسوم والاموال وتركت علي مصلاه فاخذها فقراها ثم سلمها الي نظام الملك وقال له خذ هذا الكتاب فان صدقوا في الذي كتبوه فهدب اخلاقك واصلح احوالك وان كذبوا فاغفرلهم زلتهم واشغلهم بهم يشتغلون به عن السعاية بالناس هذه حالة لا يذكر عن احد من الملوك احسن منها وكان كثيرا ما يقرأ عليه تواريخ الملوك وادابهم واحكام الشريعة ولما اشتهر بين الملوك حسن سيرته ومحافظته علي عهده اذ عنوانه بالطاعة والموافقة بعد الامتناع وحضروا عنده من اقاصي ما وراء النهر الي اقصي الشام وكان شديد العناية بكف الجند عن اموال الرعية بلغة ان بعض خواص هماليكه سلب من بعض الرستاقية ازارا فاخذ المملوك وصلبه فارتدع الناس عن التعرض الي مال غيرهم ومناقيه كثيرة لا يليق بهذا الكتاب اكثر من هذا القدر منها وخلف آلب أرسلان من الاولاد ملكشاه وهو صار السلطان بعده واياز وتكش وبوري برس وتتش وأرسلان ارغون وسار هو عاأشه وبنتا اخري.... (ابن الاثير ج ١٠ ص ٢٧)

Alp Arslanyň nesil taryhy şeýledir : *Alp Arslan bin Dawut Çagry beg bin Mikayıyl bin Seljuk*. Bu şahs örän adalatly we akyly bolup, şugulçylyk eden kişileri hiç wagt diňlemezdi. Ýurdy aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän şekilde uly bolup bütün dünýä muňa boýun egýärdi. Muňa älemiň soltany diýilmegi hakykata doly gabat gelýärdi. Ol adamkärçilikli we aýyk göwünlidi. Özüne Allatagalanyň beren döwletiniň dowam etmegi üçin doga ederd. Bir gün *Haraýyn* garyplarynyň biri onuň ýanyndan geçende aglap Alladan özüni başarjaň we baý etmegini diletti. Ol örän köp sadaka bererdi. Remezan aýynda on baş müň altyn sadaka berýärdi. Onuň diwanynda garyp-gasarlardan örän köp kişiniň ady bellenilip, olar üçin pul berilýärdi. Yurduň hiç bir ýerinde jenaýat ýokdy. Ol halkdan diňe esasy salgydy almak bilen çäklenipdir. *Alp Arslan* halka ýeňil bolar ýaly muny hem ikä bölüp alypdyr. Şugulçylaryň biri *Alp Arslanyň* weziri *Nyzamylmülk* barada hat ýazyp, onda soltanyň ýurdunda nähili salgydyň tölenýändigini we näçe malyň barlygyny beýan etdi. Bu hat *Alp Arslanyň* namaz okaýan ýerine taşlandy. *Alp Arslan* muny alyp okady we *Nyzamylmülke* berdi. Soňra oňa ýüzlenip: “Eger şu haty

birnäçe möhüm işleri ýerine ýetirmek babatda oňa hukuklar berdi. Ogly *Mälikşany* tagt mirasdüşeri belläp, ony özünden soňra hökümdar saýlamaklyga hödürledi. Beýleki ogly *Aýaza* bolsa kakasy *Dawuda* degişli bolan *Balhdaky* zatlary we baş ýüz müň dinar berdi hem-de inisi *Mälikşa* kömek etmegine höküm etdi. *Alp Arslan Balhdaky* galany *Mälikşa* berdi we oňa: «Eger *Aýaz* muňa razy bolmasa, oňa bagyşlanan baýlygy onuň bilen söweşe sarp edip, ony gys» diýdi. Ol inisi *Gurt* beg ibn *Dawuda Parsy* we *Kermany* bermegi wesýet edip, baýlygyndan-da belli bir mukdary berip *Rabbi* töweregine gitdi. *Alp Arslan* 424-nji ýylda doguldy we kyrk ýaşanyndan soň şehit boldy. Ol dokuz ýyl we birnäçe aý hökümdarlyk etdi».

ýazan kişiler hakykaty beýan eden bolsalar, onda ahlagyňy düzet, eger ýalan zatlary ýazan bolsalar, onda olaryň günäsini geç we gaýdyp şugulçylyk etmäge wagty bolmaz ýaly has möhüm işler bilen meşgul et” diýdi. Patyşalaryň hiç birine degişli şeýle ajaýyp hadysa hekaýat edilmändir. Üstesine-de, bu patyşalaryň taryhy, edepleri we dini hökümlerine degişli kitaplary bilen tanyşdyrylypdyr.

Munuň owadan görk görmegi, sözünde durýanlygy patyşalaryň arasynda belli bolansoň onuň agalygyny kabul etmekde ilki birazajyk ikeriňlenen hem bolsalar, soňra derrew kabul etdiler. *Mawerannahrdan Şama* çenli bolan ýerlerdäki diýarlaryň patyşalary onuň ýanyna geldiler. *Alp Arslan* goşunyny özüne bagly bolan topraklardaky ýaşajylyaryň zatlaryny talamazlygy ündeýärdi. Haçly gullardan biriniň obada ýaşayan aýallaryň biriniň donuny alandygy baradaky habar *Alp Arslanyň* gulagyna gelip ýetende, ol guly tutup dardan asdyrdy. Halk muny görüp, başga kişiň zadyna el urmakdan çekindi. Bu adamyň öwürmeli, wasp edilmeli tarapy köp, ýöne mundan başgasy bu kitaba ýerleşmez.

Alp Arslan yzynda *Mälikşa*, *Aýaz*, *Tekeş*, *Tutuş*, *Böribars*, *Arslan*, *Argun* atly ogly, *Sara* we *Äşe* atly gyzy goýup aradan çykdy.

Awtor şeýle diýýär: «Hekaýat edilişine görä, ölmezinden öň öljekdigini bilip *Alp Arslan* şeýle diýipdir: «Men nirä gitmeli we haýsy duşmana garşy hereket etmeli bolsam, Alladan ýardam dileýärdim. Bir sapar depä çykyp goşunyma ser salyp onuň kuwwatyna haýran galyp: “Meniň bilen bäsleşip biljek hem-de maňa garşy çykyp biljek kim bar? Men bu goşunym bilen *Hytaýa* baryp ýetdim diýdim welin, ölümim bukudan çykdy”».

Awtor şeýle diýýär: «*Alp Arslan* örän ynsanperwer bolup, onuň öýünden halkyna ýagşylyk akýardy. Onuň naharhanasynda goşun we beýleki ýolbaşçy işgärler üçin niýetlenilenlerden başga-da, her günü elli goýun soýlup nahar edilerdi. *Alp Arslan* bina gurdurmagy höküm edende ol binanyň in belent we beýik bina bolmagyny hem-de in şöhratly we aýdyň ýerde gurulmagyna höküm edýärdi. Ol: «Biziň bu binagärçilik eserle-rimiz¹⁰⁶ abraýymyzyň uludygyny we baýly-gymyzyň köpdüğini görkezýän subutnama bolar» diýýärdi.

Alp Arslan aradan çykanda onuň *Mälik-şa, Tekeş, Aýaz, Tutuş, Arslan, Argun* we *Böribars* ýaly ogullary bardy.

¹⁰⁶ Bu ýeri tekstde *تدل هذه ثار* bolsa hem P nusgasynda dogry görnüşde ýazylypdyr we şoňa görä bu dogry şekilde *تدل هذه اثار* terjime edildi.

Soltan Jeleleddöwle Abulfath Mälikşa bin Alp Arslanyň patyşalyk tagtyna çykmagy

Alp Arslan Merwde kakasynyň guburynyň ýanynda jaýlanylandan soň *Aýaz Balhda* galdy. *Mälikşa* bolsa goşuny bilen yzyna gaýtdy.

Gurt dogany *Alp Arslanyň* ölendigini eşidip, patyşalyga göz dikip, *Reýe* tarap hereket etdi. Ýöne *Mälikşa Gurtdan* öň *Reýe* geldi. Ol *Gurdy* ýok etmek maksady bilen *Reýden* çykdy we arap aý kalendarynyň sekizinji aýynyň 4-ine *Hemedanyň* töwere-ginde onuň bilen çaknyşdy. *Mälikşanyň* goşuny dogany *Gurda* tarap meýillidi we onuň tarapyny tutmaga çalyşýardy. Şonuň üçin hem iki goşun çaknyşanda *Gurt Mälikşanyň* sag ganatyndaky goşuna hüjüm edip, ony derbi-dagyn etdi we örän köp mukdarda adam öldürdi.

Şerefeddöwle Müslim bin Kuraýys we *Bahaweddöwle Mansur bin Dübeys* bolsa ýanyndaky araplar we kürtler bilen *Gurduň* goşunynyň sag ganatyna hüjüm edip bu ganaty derbi-dagyn etdi¹⁰⁷.

ذكر الحرب بين السلطان ملكشاه وعمه قاورت بك . لما بلغ قاورت وهو بكرمان وفات اخيه ألب أرسلان سار طالبالري يريد الاستيلاء علي الممالك فسيقه اليها السلطان ملكشاه ونظام الملك وسارا منها اليه فالتقوا بالقرب من همدان في شعبان وكان العسكر يميلون الي قاورت بك فحملت ميسرة قاورت علي ميمنة ملكشاه فهزموها وحمل شرف الدولة مسلم بن قريش وبهاء الدولة منصور بن دببيس بن مزيد وهما مع ملكشاه ومن معهما من العرب والاكرداء علي ميمنة قاورت بك فهزموها وتمت الهزيمة علي اصحاب قاورت بك ومض المهزمون من اصحاب السلطان ملكشاه الي حلل شرف الدولة وبهاء الدولة فنهبوا غيظاً منهم حيث هزموا عسكر قاورت بك ونهبوا ايضاً ما كان لنقيب النقيب طراد بن محمد بن الزيني رسول الخليفة وجاء رجل سوادى الي السلطان ملكشاه فاخبره ان عمه قاورت بك في بعض القرى فارسل من اهذه واحضره فامر سعد الدولة كوهر ائين فحنقه واقر آق كرمان بيد اولاده وسير اليهم الخلع واقطع العرب والاكرداء اقطاعات كثير لما قلعوه في الوقعه . وكان السبب في حضور شرف الدولة وبهاء الدولة عند ملكشاه ان السلطان ألب أرسلان كان ساخطاً

Mälikşanyň doganoglanynyň derbi-dagyn edilmegi

علي شرف الدولة فارسل الخليفة نقيب النقباء طراد بن محمد الزيني الي شرف الدولة بالموصل فاخذه وساربه الي آلب أرسلان ليثفع فيه عند الخليفة فلما بلغ الزاب وقف علي ملطفات كتبها وزيره ابو جابر بن صقلاب فاحزها شرف الدولة. فغرقها سار مع طراد فبلغهما الخبر بوفاة آلب أرسلان وسيرابنه ملكشاه فيمما اليه واما بها ء الدولة فانه كان قدسار يمالى ارسله ابوه الي السلطان فحضر الحرب بهذا السبب (ابن الاثير ج ١٠ ص ٢٩)

Soltan *Mälikşa* bilen dogany *Gurduň* arasyndaky söweş. *Kirmanýň* hökümdary *Gawurt* inisi *Alp Arslanyň* ölümi baradaky habary eşidip, ýurdy özüne boýun egdirmek maksady bilen *Ree* tarap hereket etdi. Ýöne *Mälikşa* bilen *Nyzamylmülk Ree Gawurtdan* öň baryp, ol ýerden onuň garşysyna ýöriş etdi. Arap aý kalendarynyň sekizinji aýynda goşunlar *Hemedanda* bir-biri bilen garşylaşdylar. *Gurduň* goşunynyň çep ganaty *Mälikşanyň* goşunynyň sag ganatyna hüjüm edip, onuň hataryny bozdy. *Mälikşanyň* garamagyndaky *Müslim bin Kuraýyş* we *Bahaweddöwle Mansur bin Dübeýs* (ديبس) ýanlaryndaky araplar hem-de kürtler bilen *Gurduň* goşunynyň sag ganatyna hüjüm edip, ony derbi-dagyn etdi. *Gurduň* merkezdäki goşuny bolsa düýbünden ýok edildi. Soltanyň goşunynyň hatarlary bozulan kysymy *Şerefeddöwläniň* obasyna gidip, ol ýerleri taladylar. Çünki, olar *Gurduň* hereketinden göwni galypdy. Olar halypanyň ilçisi *Nakybunnukaba Tarrad bin Muhammet Zeynebe* degişli bolan zatlary hem talady.

Obaly bir adam soltan *Mälikşanyň* ýanyna baryp dogany *Gurduň* obalaryň birindedigini habar berdi. *Mälikşa* adam iberip, ony ýanyna getirdi. Ol *Sagdeddöwle Guhraýyna* ony bogmaklygy buýurdy. *Sagdeddöwle Guhraýyny* hem *Gurdu* bogdy. *Mälikşa Kirmaný* dolandymaklygy *Gurduň* ogullaryna tabşyryp, olara halatlar iberdi. *Mälikşa* bu wakada eden kömekleri sebäpli araplara hem-de kürtlere birnäçe toprak bagyşlady.

Bu wakada *Şerefeddöwle* hem-de *Bahaweddöwle* şu aşakdaky sebäplere görä, *Mälikşanyň* tarapynda boldy. *Alp Arslan Şerefeddöwläni* kän bir halamaýardy. Bu sebäpden halypa *Nakybunnukabany Şerefeddöwläniň* ýanyna *Mosula* iberdi. Halypa tarapyndan iberilen zatlary *Nakybunnukaba* ony *Alp Arslanyň* ýanyna getirdi. *Şerefeddöwle Zaba* ýetende weziri *Abu Jabir bin Saklabyň* ýazan hatyny aldy we okanyndan soň suwa atdy. Ol *Tarrad* bilen bile hereketini dowam etdiren wagty bulara *Alp Arslanyň* ölendigi, onuň ogly *Mälikşanyň* bolsa söweşe çykanlygy baradaky habar gelip gowuşdy. Beýle bolansoň bular *Mälikşanyň* ýanyna gitdiler. *Bahaweddöwle* barada aýdylanda bolsa, ol şol wagt kakasynyň soltana iberen zatlaryny äkidip barýardy. Onuň söweşe gatnaşmagyna bu zatlary soltana äkitmegi sebäp boldy.

onuň töweregindäki abraýly kişilere agyr degdi. Biziň başymyza gelen bu bela araplardan hem-de kürtlerden geldi. Olar *Gurduň* goşu-nynyň üstüne çozup bize päsgel berdiler. Bu sebäpden *Mälikşanyň* goşunynyň hatary bozulan ganatyndaky esgerler arap obala-ryna gidip, ol ýerleri taladylar. Olarda näme bar bolsa hemmesini aldylar.

Bu aljyraňly ýagdaýda obada ýaşaýan adamlaryň biri *Mälikşanyň* ýanyna gelip, oňa *Gurduň* özüne ýakyn bir obada ýaşaýandy-gyny we onuň goşunundan aýratyn ýerde bolýandygyny aýtdy. *Mälikşa* goşuny bilen ol ýere gidip *Gurdy* tussag etdirdi. Ol *Guhraýyna* ony bogup öldürmegi buýurdy. Hökümi eşiden *Gurt* ýalbaryp, iki ýana urnanda bolsa ýeke gözli ermeni gul ony bogup öldürdi.

Awtor şeýle diýýär: «*Mälikşa* patyşa boldy, ýokary galdy, emirleriniň ilçile-rini kiçigöwünlilik bilen öz üstüne alyp, olaryň razylygy bilen höküm etdi we bu hökümi bilen-de olary şatlandyrdy.

Mälikşa Nyzamymlülke halat ýapdy we onuň ýardamy bilen döwletiň hem-de ülkäniň dolandyrylyşyny öňki ýagdaýyna getirdi. Oňa wezirligi hem-de ähmiýetli bolan beýleki işleri ynandy. Serkerde *Sawtegin*e bolsa doganoglany *Gurda* degişli şäherleri, topraklary bagyşlady we *Ymadeddöwle* diýen lakamy berdi. *Gurduň* wezipelerine ony belledi. Arap hem-de kürt emirlerine sylag-hormat edip, olara bagyşlanan topraklaryň meýdanyny giňeltdi.

466-njy ýylyň sapar aýynda *Sagdeddöwle Guhraýyn Bagdada* geldi. Sapar aýynyň 2-ine halypa *Kaýym Biýemrilla* onuň üçin mejlis çagyrdy. Mejlise *Uddeteddin Muktedi* hem gatnaşdy, ol mejlisde halypanyň ýanynda aýak üstünde durdy. Şol wagt ol bary-ýogy on sekiz ýaşly ýaş ýigitdi. Halypa halypalygyň ähtnamasynyň başyny okap, *Guhraýyna* tabşyrdy.¹⁰⁸ Ähtnamanyň mazmuny: «Paty-şalyk emrinde oňa ynanýaryn» diýmekden ybaratdy. Düzgüne görä, bu gün hal-hatyryny aýtmak üçin halypanyň ýanyna girmäge umumy ýagdaýda rugsat berlip, köşge girmeklik hiç kime gadagan edilmeyärdi.

Şol pursatda soltanyň inisi *Aýazyň* aradan çykandygy barada habar gelip gowuşdy. Onuň bilen baglanyşykly işler soltan alada goýulmazdan ýerine ýetirildi. Şeýdip, soltan bu zatlar baradaky gaýgydan azat edildi».

Awtor şeýle diýýär: «Bu ýyl *Bagdady* suw alyp, köşgüň mukaddes gapysynyň töwere-ginden başga ýerler harap boldy. Saman gapysyndaky (باب التبن) *Meşhet* suwuň aşagynda galdy. Onuň örän ajaýyp şekilde galdyrylan galasy ýykyldy. *Şerefeddöwle* bu ýerde abatlamak işlerini geçirmek üçin bir müň altyn iberdi we bu puluň hasabyna binalar täzedan abatlandy.

¹⁰⁸ وسالم الخليفة الخليفة الدكوضر ادين عمد السلطان ملكشاه بالسلطان ونقرأ الوزير اوله و

سلم ايضا لواء

Halypa soltan *Mälikşanyň* hökümdarlygy hakyndaky ähtnamany *Guhraýyna* berdi. Wezir bu ähtnamanyň başyny okady. Halypa *Guhraýyna* gol çeken baýdagyny-da berdi. (*Ibn Esir*, 10j., 34 sah.).

Bu ýerleri siliň ýykyp-ýumurýan döwri *Nyzamylmülküň* ogly *Müeyýidilmülk Abu Bekr Ubeydylla Bagdada* geldi. Siliň suwy ýene-de ýokary galýardy. *Dijläniň* gyrasy beýik örküç şekilde bolup, onuň töweregindäki ýollaryň ählisi ýapyk ýagdaýdady. Bu başagaýlyk sebäpli *Müeyýidilmülküň* öňünden çykylyp garşy-landy¹⁰⁹.

Ol şan-şöhradyna laýyk bolmadyk ýagdaýda *Bagdada* girdi. *Müeyýidilmülk* gaýyga münüp, *Meratil* gapysyna bardy. Ol kabulhana girip, edebe uýup, ýerinden turdy we ýene-de oturdy. Halypa meni kabul etmek islemändigi üçin garşylanmazlygyma höküm edendir diýip ünjä gitdi. Ýolbaşçylar (iki sanysy) we *Kazylkuzat* munuň ýanyna baranla-rynda: «Meniň garşyma birleşip, gülkünç ýagdaýda goýduňyz» diýip, olary kabul etmän yzyna kowdy.

Beýle bolansoň halypa onuň ýanyna adam iberip, ötüňç sorady we oňa halat ýapyp, öýkesini ýazdy.

Müeyýidilmülk, Babulmeratipden ata mün-mek üçin halypadan rugsat sorady¹¹⁰. Halypa rugsat bereninden soň, bular öz işlerini ýerine ýetirdiler».

Awtor şeýle diýýär: «Wezir *Fahreddöw-läniň* ogly *Amydeddöwle Abu Mansur, Jelaled-döwle Mälikşanyň* ýagşylyklaryndan gark bolup, *Reýden Bagdada* geldi. *Müeyýidilmülk* gelende beýan eden

¹⁰⁹ *Bagdady* suw almagynyň beýany (*Ibn Esir*, 10j., 34 sah.).

¹¹⁰ Belki-de hormat edýändikleri üçin *Babylmeratilden* ata münülmeýärdi. *Müeyýidilmülk* özüne artykmaç hukukdan peýdalanmaga mümkinçilik döredilmegini isläp, ata münmek üçin rugsat sorapdyr.

sebäplerimize görä, bu hem öňünden çykylyp garşylanmady.

Bu ýylyň ahyryna *Abdyrahymyň* ogly *Zaýymymlük Abulhasan Mezyýediýe* obasynda aradan çykdy. Bu şahs ýokary wezipeler üçin ýetişdirildi».

Kaýym Biýemrillanyň aradan çykmagy we Muktedi Biýemrillanyň halypalyga geçmegi

467-nji ýylyň arap aý kalendarynyň sekizinji aýynyň 13-ine *Kaýym Biýemrilla* aradan çykdy. Onuň ömür tanapynyň kesil-jek wagty gelip ýetipdi. Ol ömrüniň ahyrky günlerinde keselledi, gan aldyrdy. Gan aldyranyndan soň bolsa ýatdy. Ýatanda ýanynda hiç kim bolmansoň, gan aldyran ýeri açylyp, ondan köp mukdarda gan akdy. Ol köp gan ýitirendigi sebäpli oýanan wagty özüni öňküsinden-de beter ysgynsyz ýagdaýda duýdy. Oňa ölüp howpy abandy. Ol töweregindäkilerden kömek isledi we *Uddeteddini* ýanyna çagyryp, oňa birnäçe wesýetler etdi. Onuň bu wesýeti saýasynda *Uddeteddin Kaýym Biýemrillanyň* wezipesini ýerine ýetirmelidi. Ol orunbasarlary kazy *Abulhasan Ibn Beýzawyny* hem-de kazy *Abu Muhammet bin Talha Damaganyny* (ابو محمد بن طلحة الدامغاني) ýanyna çagyrdy. Wezir aýak üstündedi. *Kaýym* bolsa gözenege süýkenibräk ýaplanan ýagdaýda bolup, hereket edip bilmejekdigini açyk ýüze çykarýardy. Ol: «Şu kagyza ýazylan zatlara şaýat boluň, men bu ýere

öz elim bilen iki setir ýazgy ýazdym” diýdi we ömürlik gözlerini ýumdy.

Kaýym Biýemrillanyň Hazire Abulapbas Muhammet atly oglunyň ogly, ýagny agtygy möminleriň emiri *Muktedi Biýemrilla Abul-kasym Abdylla* halypalyga geçdi. Oňa atasy aradan çykan günü kasam kabul etdirildi. *Muktedi* ak köýnekli, ak ýeňil selleli we onuň üstünde dür dānesinden düzülen zynjyrlý ýagdaýda kürsüde oturdy.

Wezir *Fahreddöwle Abunasr* we ogly *Amydeddöwle Abu Mansur* içeri girdiler. *Nyzamylmülküň* ogly *Müeyýidilmülk*, iki orunbasar we *Kazylkuzat* bularyň hemmesi çagyrylyp bir ýere ýygnandylar. Döwletiň mertebesini goraýan we güýçkuwwatyny özün-de jemleýän kişileriň ählisi bu ýerde *Nureddöwle Dübeýs bin Alyýýylmezidi* (علي المزيدي) we ogly *Bahaweddöwle* we *Abu Abdylla Muhammet bin Hammat Esedi* (حماد الاسدي) hem bularyň arasyndady. Bularyň hemmesi *Muktedä* kasam kabul etdirdiler. Oňa boýun egjekdikleri barada söz berip, onuň gol-astyna girdiler. *Muktedi* köşgüň metjidi-de ikindi namazyny okady. Töweregindäki-ler hem namaza goşuldylar. Soňra *Kaýym Biýemrillanyň* jynaza namazy okaldy we matam tutmak üçin *Bagdadyň* gapylaryny üç gün ýapyk ýagdaýda saklady.

Wezir *Fahreddöwle* we ogly *Amydeddöwle* gynanç bildirmäge gelenleriň gynanjyny kabul etmek üçin üç gün oturdylar.

Amydeddöwle Mälikşadan Muktedä ähtna-ma almak üçin gitdi. Ol şonda halypanyň *Mälikşa* baradaky soltanlyk ähdini hem ýany bilen äkitdi¹¹¹ we 468-nji ýylda *Bagdada* gaýdyp geldi. Muny halypa kabul etdi we hormat bilen garşylady. Kazy *Abu Abdylła Muhammet bin Muhammet Beýzawi* (محمد البیضاوي), *Müeyýidilmülk* bilen bilelikde diwandan *Nyzamylmülküň* ýanyna iberildi. Ol bu ýerden-de *Gazna* iberildi. Çünki, *Gaznanyň* hökümdaryndan halypa üçin ähtnama alma-lydy. Bu kişi bu ýerden iň ýokary derejelere we köp mukdarda baýlyga eýe bolup, yzyna gaýtdy. Ýöne baýlyga gowuşyşy ýaly, gabyra-da gowuşdy. Ol 470-nji ýylyň arap aý kalendarynyň üçünjü aýynda aradan çykdy. Ol şapygy mezhebinden bolup, başarjaň, päk ýürekli hem-de zehinlidi».

Awtor şeýle diýýär: «468-nji ýylda örän gazaply gytçylyk boldy. Ygal bolman, guraklyk ýüze çykdy, güýç-kuwwat gaçyp, iýer ýaly zat tapylmaz derejä geldi. Iň soňunda Allatagalanyň rehimi inip, bu belany ýok etdi».

Awtor şeýle diýýär: «Bu ýyl *Halabyň* hökümdary *Nasr bin Mahmyt* rumlylardan *Menbij* galasyny basyp aldy we ol ýeri rumlylaryň zulumyndan halas etdi. 469-

¹¹¹وسیر عمید الدولة بن فخرالدولة بن جھیر الی السلطان ملکشاہ لآخذ البیعة وکان مسیره فی شهر رمضان وارسل معه من انواع الهدایا ما یجل عن الوصف (ابن الاثیر ج ۱۰ ص ۲۶)

Halypa *Amydeddöwle bin Fahreddöwle bin Jehiri* kasam kabul etmegi üçin soltan *Mälikşanyň* ýanyna iberdi. Ol soltanyň ýanyna remezan aýynda gitdi. Halypa munuň bilen birnäçe sowgat hem iberdi. Ol sowgatlary bu ýerde beýan etmek mümkin däl.

njy ýylda *Aly bin Abu Mansur Feramerz bin Alayeddöwle Abu Japar bin Kakuýa, Kaýym Biýemrillanyň* aýaly we *Dawut (Çagry)* begiň gyzy *Arslan* hatyna öýlendi. *Arslan* hatyn jigisi *Alp Arslanyň* ölendigi baradaky habary *Bagdatdan* gaýdanyndan soň eşidip-di. *Kaýym Biýemrilla* bolsa aradan çykanda munuň bilen aýrylyşmandy. Ýöne muňa garamazdan, nika baglaşylyp, *Arslan* hatyn *Kurayışy* ýerine *Deýlemi*, ymam ýerine okuw-ýazuwy bolmadyk sowatsyz ärli boldy.

Bu ýyl şyh we ymam *Abu Nasr Ibn Ustaz Abul Kasym Kuşeyri* (r.h.) (ابي القاسم القشيري) haja gidip barýarka, ýol ugruna *Bagdada* sowuldy. Ýokary mertebeli, ylymly-bilimli göründi. Ol *Nyzamyýe* medresesinde sopusylyk barada söhbet etdi. *Aşarylyk* şygarlaryny düşündirdi. Şol döwürde sowatsyz halk köpçüligi pitne turuzdy. *Hanbalylar* medresä tarap hereket edip, ol ýerde örän köp adam öldürdi we wagşylykly etmişleri etdiler.

Nyzamylmülküň ogly *Müeyýidilmülk* paý-tagtdan şol wagt gelipdi. Onuň pitnäni basyp ýatymaga güýji ýetmedi. *Nyzamylmülk Jehir* atly ogluny bu pitnäni turuzmakda aýyplap, göwnünde oňa garşy kine saklady.

470-nji ýylyň arap aý kalendarynyň sekizinji aýynda *Nyzamylmülküň* gyzy (*Amydyldöwläniň* aýaly) tarpa-taýyn aradan çykdy. Bu aýal kakasynyň hormatyna halypa-nyň köşgünde jaýlandy. Ýogsa şol wagt halypalygyň merkezinde jaýlamak däbi ýokdy.

Şeýlelikde, bularyň *Nyzamylmülk* bilen arasyndaky iň soňky halka-da üzülip, gatnaşyklary kesildi¹¹².

471-nji ýylyň arap aý kalendarynyň birinji aýynda *Sagdeddöwle Guhraýyn* (كهرايين) harby häkim wezipesinde *Bagdada* gelende derwezäniň agzynda namaz wagty deprek kakylady. Deprek kakmaklyk däbe garşy diýlip öň gadagan edilen-de bolsa, onuň gapysynda namaz wagtларыnyň üçüsünde deprek kakylady. Bu işden soň täze bir hadysa hökmünde *Ibn Jehiriň* wezirlikden boşadylmagy wakasy bilen garşylaşyldy. *Ibn Jehiriň* wezirlikden boşadylmagy *Guhraýynyň* soltandan *Bagdada* gelende halypa getirip beren haty esasynda amala aşyryldy. Bu hatda onuň wezirlikden boşadylmagy höküm edilýärdi.¹¹³ Muňa

وفي شوال منها (٤٧٠) توقيت ابنه نظام الملك زوجة عميد الدولة بن جبير نفساء بولدمات من يومه ودفنا بدار الخلافة ولم تجر بذلك عادة لا حد فعل ذلك اكراما لابنيها وجلس الوزير فخر الدولة بن جبير وابنه عميد الدولة زوجها العزاء في دار العامة ثلاثة ايام (ابن الاثير ج ١٠ ص ٤٠)

470-nji ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynda *Nyzamylmülküň Amydeddöwledäki* gyzy çaga üstünden täze dogran çagasy bilen aradan çykdy. Bularyň ikisi hem halypalygyň merkezinde jaýlanýar. Aslynda däbimizde beýle bir zat ýokdy. Ýöne kakasyna hormat goýandyklary üçin olary şol ýerde jaýladylar. Wezir *Nyzamylmülküň* gyzynyň äri *Amydeddöwle* ýas kabul etmek üçin üç gün oturdy.

ذكر عزل بن جبير من وزارة الخليفة في هذه السنة (٤٧١) عزل فخر الدولة ابونصر بن جبير من وزارة الخليفة المقتدي بامر الله ووزر بعده ابوشجاع محمد بن الحسين وكان السبب في ذلك ان ابا نصر القشيري ورد الي بغداد علي ما تقدم ذكره وجري له الفتن مع الخنابلة لما ذكر مذهب الاشعرية وتصره وغاب من سوامهم وفعلت الخابلة ومن معهم ما ذكرناه فنسب اصحاب نظام الملك ماجري الي الوزير فخرالدولة والي الخدام وكتب ابولحسن محمد بن علي بنايي الصقر الواسطي الفقيه الشافعي الي نظام الملك: يا نظام الملك قد حل ببغداد النظام ... فلما سمع نظام الملك ماجري من الفتن وقصد مدرسته والقتل بجوارها مع ان ابنه مؤيد الملك فيها عظم عليه فاعد كوهرائين الي شحكنية العراق وحمله رسالة الي الخليفة المقتدي بامر الله يتضمن الشكوي من بني جبير وسأل عزل

فخر الدولة من الوزارة وامر كوهرائين باخذ اصحاب بني جهير وايصال المكروه اليوم والي حواشهم فسمع بنو جهير الخبر فسار عميد الدولة الي المعسكر يريد نظام الملك ليستعطفه وتجنب الطريق وسلك الجبال خوفا ان يلقاه كوهرائين وينا له فيها اذي فلما وصل كوهرائين الي بغداد واجتمع بالخليفة وابلغه رسالة نظام الملك فامر فخر الدولة بلزوم منزله ووصل عميد الدولة الي المعسكر السلطاني ولم يزل يستصلح نظام الملك حتي عاد الي مالفه منه وزوجه بابنة بنت له وعاد الي بغداد في العشرين من جمادي الاولى فلم يرد الخليفة اياه الي وزارته وامرهما بملازمة منازلهما واستوزر اباشجاع محمد بن الحسين ثم ان نظام الملك راسل الخليفة في اعادة بني جهير الي الوزارة وشفع في ذلك فاعيد عميد الدولة الي الوزارة واذن لابييه فخر الدولة في فتح بابه وكان في صفر سنة اثنتين وسبعين (ابن الاثير ج ١٠ ص ٤٠،٤١)

471-nji ýylda *Fahreddöwle Abu Nasr bin Jehir* halypa *Muktedi Biemrillanyň* weziri wezipesinden boşadyldy. Onuň ýerine *Abu Şujag Muhammet ibn Hüseyin* wezirliğe bellendi. Bu şahs aşary mezhebini ýokary göterip, beýleki mezhepleri ünsden düşürenligi üçin bular bilen hanbalylaryň arasynda çaknyşyk ýüze çykdy. Hanbalylar we bulara goşulyşanlar ýokarda beýan edilen işleri ýerine ýetirdiler. *Nyzamylmülküň* töweregindäki ýolbaşçylar bu bolup geçen wakany wezir *Fahreddöwleden* we oňa hyzmat eden kişilerden gördüler. *Abul Hasan Muhammet bin Aly bin Abu Sahryl Wasyti Fakyh Şafygy* bu ýagdaýy beýan edip, *Nyzamylmülke*: «Еý, *Nyzamylmülk, Bagdatda düzgün-nyzam galmady*» sözleri bilen başlaýan hatyny ýazdy. *Nyzamylmülk* bolup geçen galagopluklary we medresäniň ýanyndaky jenaýatçylygy eşidip, oglunyň ol ýerdeligine garamazdan, bu zatlara ýol berendigine gahary geldi. Ol *Guhraýyny* ýene-de *Yragyň* harby häkimligine belläp, ony şol bir watgyň özünde halypa *Muktedi Biemrillanyň* ýanyna ilçi edip iberdi. Onuň halypanyň adyndan ilçi edilip iberilmeginiň maksady *Jehirden* şikayat etmekden hem-de *Fahreddöwläni* wezirlikden boşatmak baradaky habary ýetirmekden ybaratdy. *Guhraýyna* beni *Jehiriň* töweregindäkileriň tussag edilip jezalandyrylmagyny tabşyrdy. Bu meseleden habardar bolan *Amydeddöwle* ötüňç soramak üçin paýtagta *Nyzamylmülküň* ýanyna gitdi. Ol ýolda *Guhraýyn* gabat gelip, ežyet çekdirmesin diýip dag üstünden geçýän ýol bilen gitdi. *Guhraýyn Bagdada* gelip halypa bilen duşuşdy we oňa *Nyzamylmülküň* iberen habaryny aýtdy. Şeýle bolansoň *Fahreddöwle* oý tussagy edildi. *Amydeddöwle* bolsa, soltanyň kabulhanasyna gelip, *Nyzamylmülki* ýola salmaga synanyşdy. Ony öz erkine goýmady. *Nyzamylmülk* özüni rahat goýmajagyna göz ýetirip oňa (*Amydeddöwlä*) agtygyny (gyzynyň gyzyny) aýal edip berdi. *Amydeddöwle* arap aý kalendarynyň başynjy aýynyň 20-ine *Bagdada* gaýtdy. Ýöne halypa onuň kakasyny wezirliğe bellemän, gaýtam ikisini hem oý tussaglygynda

berlen jogapda: “*Ibn Jehir* wezir dälidir, belki onuň ogly *Amydeddöwle* wezirdir. *Amydeddöwle* siziň ýanyňyzda paýtagta gitdi, ol gelýänçä wezi-pesini kakasy ýerine ýetirýär” setirlerine ýer berildi.

Hakykatda bolsa *Amydeddöwle* aýaly aradan çykanyndan soň paýtagta gidipdi. Ol eger *Guhraýyn* ýolda duşsa, özlerini ýok etjegini bilip, dagdaky ýoldan gidip, düşläp ýoluny dowam etdirdiler. Sapar aýynyň 15-ine *Guhraýyn* serhedi aşyp, *Firdöwsi* gapysyna geldi. Ol içeri girip, gapyny ýapdy we atyny ol ýere daňdy. *Guhraýyn* bir gije-gündiz ol ýerde boldy we öz-özüne: «Weziri tussag edip tabşyrmakdan çäräm ýok, bu işi uzaklaşdyrman çözmeli» diýdi.

Fahreddöwle meseläniň çylşyrymlaşýan-dygyny görüp, *Guhraýyna* özüniň oýundan çykýandygyny aýtdy. *Guhraýyn* hem onuň bu meselä goşulman, öýünde oturmagyna rugsat berdi. Bu babatda *Guhraýyn* karar çykartdy.

Muhammet bin Muhammet bin Jehir, Jeleddöwle (Mälikşa) bilen *Nyzamylmülküň* özüni işden aýyrmak üçin jan edýändik-lerini görüp, özi hakynda kagyza ýazylan ylalaşyga gelinýänçä, öýünde oturmak üçin rugsat sorady. *Amydeddöwle* bolsa şol

saklamagy buýurdy. Wezirlige bolsa *Abu Şujag Muhammet bin Hüseyini* belledi. Soňra *Nyzamylmülk* ben *Jehiri* täzedan wezirlige bellemek üçin halypa bilen gepleşikler geçirdi we bu babatda kömek bermegini haýyş etdi. Netijede *Amydeddöwle* wezirlige belleniş, kakasy *Fahreddöwläniň* azatlykda gezmegini (öý tussaglykdan boşadylmagyna) rugsat berildi. Bu waka 72-nji ýylyň sapar aýynda bolup geçdi.

günler *Mälikşany* özüne boýun etmäge jan edýärdi. Ahyrsoňy *Nyzamylmülk* merhemet etdi. Onuň ogluna gyzyny berdi¹¹⁴ we *Guhraýyna* hat iberip, ony öňki wezipesinden galdyryp, hormatynyň artdyrylmagyny höküm etdi. Halypadan bolsa onuň günälerine göz ýummagyny isledi. Ýöne ol *Bagdada* gelende halypa ony wezipesinden boşadyp, abraýy-ny peseltdi we öýüne iberdi.

472-nji ýylda *Amydeddöwle* bin *Jehir* halypa *Muktedä* wezir edilip belenildi. Şol gün oňa ýokary wezipä çekilendigini görkezýän don geýdirildi we sowgatlar gowşuryldy. Soňra onuň üçin ýörite taýýarlanylýan karary *Amydeddöwle Ibn Musala* okady.

Kätip Ymadeddin Muhammet bin *Muham-met* bin *Hamat Ysphyhany* (r.h.) şeýle diýýär: Bu ýerde wezir *Anuşirwan* tarapyndan ýazylan we meniň tarapymdan arapça terjime edilen kitabyň başyndan şu wagta çenli ýazan zatlarymy ol kitaba goşdum we oňa kitabyň içine girizmek üçin sözbaşy wezipesini berdim. Çünki, ol ýerde men hökümdarlaryň döwründe ýüze çykan-da bolsa, *Anuşirwan* tarapyndan beýan edilmedik

¹¹⁴ Bu maglumatlar birazajyk çaprazdyr. Ýokarda beýan edilen üçünji abzasdaky *Muhammediň* ýerine *Amydeddöwle* bolmalydyr. Emma azajyk soňra beýan edilen maglumatda *Nyzamylmülküň* merhemet etmek islän kişiniň *Amydeddöwledigi* aýdylýar. Has soňra bolsa onuň ogluna gyzyna berdi diýilýär. Ýöne ol *Bagdada* gelende halypa ony wezipesinden boşatdy, sözünden merhemet edilen kişiniň *Fahreddöwledigine* göz ýetirip bolýar. Bu ýerde başga bir meselede-de çaprazlygy açyk görmek bolýar. Meselem, *Ibn Esirde* gyzynyň gyzyny (agtygyny) gelin edip berdi diýlen bolsa, bu ýerde gyzyny ogluna berdi diýilýär.

maglumatlara ýer berdim. Ine, mundan soň biz *Anuşirwanyň* beýan etmäge girişen yerinden beýan etmäge başlap,¹¹⁵ muny arapça terjime ederis hem-de akyl eleginden geçirip dile getireris.

***Halypanyň sag eli bolup işlän soltan Jeleleddünyä
weddin Abulfath Mälikşa bin Alp Arslanyň zamany***

Mälikşanyň patyşalyk derejesi *Kaýym Biýemrillanyň* döwründe ykrar edilipdi. *Kaýym* halypalygy tamamlanmagynyň öňüsy-rasynda, ölümünün öň ýanynda şu iki setiri gaýtalaýardy:

“Amryň ejesinden soraň! Onuň ýesiri gijäni nähili geçiripdir? Onuň töweregin-däki ýesirler boşadylýardy, ol bolsa bagly-dy. Eger ol öldürilmäge laýyk bolsa öldürilip dynymalydyr eger onuň günäsi geçiljek bolsa, onda ol azatlyga goýberil-melidir».

Kaýym Biýemrillanyň wepatyndan soň, halypa *Muktedi Biýemrilla* (Alla onuň delillerini aýdyňlatsyn!) halypa boldy. Soltan *Mälikşa* munuň hem ähdini kabul etdi».

Awtor şeýle diýýär: «*Mälikşa* syratly, adalatly, ynsaply, edermen, işine düzgün, maksada okgunly, täç, möhür hem-de tagta sözün hakyky manysynda mynasyp paty-şady. *Seljuklylar* nesilşalygynyň içinde

¹¹⁵ Sözbaşa seret.

Mälikşanyň döwri dürdänelerinden iň ulusy¹¹⁶ ýalydyr. Ajaýyplygy jähtden onuň döwrüniň başy we soňy meňzeşdir. Ykbal jähtden-de başy we soňy birdir. Ol haýsy yklyma barsa, ol ýerini basyp alyp duşmanyny ýok etdi. *Şam* we *Antakyýa* sebitlerine ýöriş edip, *Konstantinopolyň* çäklerine bardy we bu welaýatlardan bir million¹¹⁷ gyrgyzy altyn salgyt bermegi talap etdi. Bu baýlyk soňra *Mälikşanyň* hazynasyna getirildi. *Mälikşa* rumlylardan basyp alan obalarynda yslam dinini wagyz etdi we *Reýe* gaýtady. Soňra *Samarkanda* tarap hereket etdi. Bu işleriň ählisi iki aýyň içinde bolup geçdi. Ol *Samarkanda* gelip, onuň töwereginini gabady. *Mälikşanyň* goşuny bilen hanyň goşuny arasynda gandöküşikli uruş ýüze çykyp, hanyň goşuny derbi-dagyn edildi. Hanyň özi bolsaa şäheriň merkezinde ýesir alyndy. Han *Mälikşanyň* atynyň eýeriniň ýapynjasyny egnine atyp, türkmen patyşalarynyň patyşasy *Afrasyýa-byň* tagtynyň duran ýerine çenli üzeňňisiniň gapdalyndan pyýada ýöredi. *Mälikşa* munuň elini-aýagyny daňyp, ýany sakçyly *Yraga* äkitdi. Soňra ony azat edip, hökümdarly-gyny gaýtaryp berdi hem-de işlerini ýola goýmaklygy

¹¹⁶ Dür däneleriň arasyndaky – iň uly dürdäne.

¹¹⁷ Bu ýeri (I) nusgasyna görä terjime edilendir. Bu maglumatyň dogry bolmagy ähtimaldyr. Eger kitabyň içindeki tekste görä terjime edilen bolsa onda bu welaýatlara müň gyrgyzy altyn bergi bermäge borçly etdi diýmek gerek bolardy.

tabşyrdy.¹¹⁸ Soltan ikinji ýyl - *Oguzkende* tarap ýöriş etdi. Şol wagt *Antakyýanyň* salgydy *Mälikşanyň* ýanyna *Oguzkende* getirildi. Türk patyşasy *Mälik-şa* boýun egdi. *Mälikşa* ony *Ysphyhana* äkitdi we hezzet-hormat etdi, salgydy bolsa paýtagtyndaky hazynasyna tabşyrdy. Bu üstünlikleriň ählisi halypanyň örän hoşamaý, abraýly we başarjaň weziri hoja *Buzruk Kywameddin Nyzamymlük Abu Aly Hasan bin Aly bin Yshagyň* gujur-gaýrat saýasynda mümkin boldy. Bu şahsyň wezirligi döwlet üçin bezeg, owadan keşbi bolsa ýurt üçin zynatdy, göýä Allatagala muny döwlete we ýokary wezipä wekilçilik etsin diýip ýaradan ýalydy. Şol bir wagtyň özünde ol muňa öwrediji, wagyz ediji ykbaly, jadylaýjy ýeňişleri bagyşlan ýalydy. Arap soltany *Müslim bin Kurayýş* munuň ýanynda bolanda onuň münen haýwanynyň dyrnagyny öpdü (ýa-da haýwa-nynyň aýagyny basan ýerini, ýagny aýagynyň yzyny öpdü). *Rum* diýarynyň, *Gazna* we *Mawerannahryň* patyşalary onuň golastyn-dady. Töweregiň patyşalary bolsa hormat goýýandyklary sebäpli onuň hatlaryny öperdiler. Onuň lybasyny geýmekligi özle-ri üçin ýetip bolmajak bagt hasaplardylar. Bular duşmanlaryna garşy söweşmekde *Nyzamymlüküň* iň ýakyn kömekçileridi. Köp sanly

¹¹⁸ *Ibn Esirde Mälikşanyň Samarkandy* basyp alyşy baradaky bölüm örän uzyn bolup, ol 10-njy jildiň 63-nji sahypasynyň başyndan 64-nji sahypasynyň ahyryna çenli aralygy öz işine alýar.

goşun *Nyzamylmülküň* hökümüne boýun egýärdi. Ol otuz ýyllap wezirlik wezipesini ýerine ýetirdi.

Nyzamylmülk şeýle diýýär: «Men ilki bada *Emir Beýjiriň* (بيجير) hyzmatyndadym. Günleriň birinde ol meni iş ýerimden gorag astynda alyp gaýtdyrdy. (فاشخصني اليه) Men ýüregim gussaly, umytsyz halda arryk hem-de çaman atyň üstünde onuň ýanyna barýardym. Atyň ýöreýşi meni ýadadýardy. Men bu ata münemde özümi örän agyr duýýardym. Şeýle agyr ýagdaýda gidip barýarkam, sähra tara-pyndan bir türkmen görüldi. Bu türkmeniň aty akar suw ýaly rahat hereket edýärdi. Biynjalyk halyma içim gysyp, men hem şeýle ata münmegi arzuw etdim.

Türkmen ýigidi meniň ýanyma gelip goragçylarym bilen gepleşdi, soňra bolsa maňa gaňyrlyp: «Atyňy meniň atym bilen çalyşmak niýetiň barmy?» diýdi. Men ilkibada ol oýun edýändir öýtdim. Soňra öz-ýanymdan beýle gözgyny ýagdaýda bolanym üçin oýun etmeýän bolmaga hem mümkin diýip: «Çalyşsak çalyşajaly» diýdim. Ol şolbada atyndan düşdi we ony maňa berdi, meniň atymy bolsa özüne aldy. Men bu türkmen bilen duşuşmak isläp, otuz ýyldan bäri ony gözleýärim, emma tapyp bilme-ýärim».

Awtor şeýle diýýär: «*Nyzamylmülküň* möhürindäki ýazgy «Nygmatlary üçin beýik Alla şükür» (الحمد لله علي أممه) diýmekdi. *Nyzamylmülk* Allatagala tarapyndan bagyş-lanan kuwwata eýe bolup, tutumlary rowaç bolan şahsyýetdir. Allatagala ynsanlar arasyndan oňa söweşlerinde üstünlik gazan-maga

kömek edipdir. Onuň döwründe ýurt asuda bolup, dini wekiller, ylym we danalyk bilen meşgullananlar bolsa, onuň miwesinde ýüzýärdiler».

Awtor şeýle diýýär: «Onuň döwründe ýurtda han-begleriň nesili ýetişdi. *Nyza-mylmülk* bu han-begleriň çagalaryny öz köşgünde saklap, olara tälim-terbiýe bermek işini ýola goýdy. Ol köşkdäkileriň ählisini başarnygyna görä we laýyk bolan mertebä çykardy. Haýsy şäherde ylma bolan höwesiniň ýokarylygyny görse, şol ýerde medrese gurduryp, haýyr-sahawatynyň hasabyna maliýeleşdirdi we ony kitaphana bilen üpjün etdi».

Awtor şeýle diýýär: «Abuzyýaýyl Hamsy (ابو الضياء الحمصي) hem şu aşakda beýan eden sözleri bilen, belki-de, şu zatlara ünsümizi çekmek isländir:

“Allanyň gullarynyň arasynda saňa taýy ýokdur. Seniň elleriň dört sany zat üçin: gynyndan gylyjy çykarmak, sowgat bermek, düzgüni saklamak we öpülmek üçin ýaradylandyr”.

Awtor şeýle diýýär: «Onuň ýurdy dolandyrmak babatdaky tejribesini bize *Süleyman bin Abdylmäligiň*: «Men bu araplardan beýleki halklara haýran galýaryn. Olar mün ýyllap hökümdar süren-de bolsalar, bize bir sagatda mätäç bolmadylar. Biz bolsa bary-ýogy ýüz ýyl höküm sürdük, ýöne şonda-da olaryň kömegi bolmazdan bir sagatda oňup bilmedik» ýaly dile getiren sözi doly manysynda açyp görkezýär.

Onuň döwründe ady belli ýazyjylar döräp, olar ýokary derejeleri eýelediler. Onuň öýi alymlaryň

mesgenine öwrülipdi. Bu şahs öndengörüji we örän abraýlydy.

Alymlaryň we dana kişileriň hal-ahwalyny sorap, olaryň her biriniň iş başarnygyny, ylmyny we tejribesini barlardy. Olaryň haýsysynda ýolbaşçylyk ukybynyň barlygyna gözetirse, ony häkim edip bellärdi, kimi ýokary çekmäge mynasyp hasaplasa, oňa ýokary wezipeleri bererdi. Kimiň ylmyndan peýdalanmak islese, öz baýlygyndan berip, ony baý edip, diňe ylym-bilim bilen meşgullanar ýaly ýagdaý dörederdi. Ol köplenç şeýle ylymly-bilimli kişileri ylmyň pese gaçan ýerlerine iberip, şol ýerlerde sowatsyzlygy ýok etmegiň hötdesinden gelýärdi.

Bu şahs wezirlige bellenen döwründe *Deýlem* döwleti ömrüniň soňky, türkmen döwleti bolsa gurluşynyň ilkinji günlerini ýaşaýardy. Şonuň üçin döwlet dolandyryşynda düzgün-tertiple bozulyp, diniň ýagdaýy üýtgäp, soňkularyň ykbaly bilen öňküleriniň abraýy arasyndaky gapma-garşylyk sebäpli döwlet tozan ýagdaýdady. Ýurtda aglaýanlar (sagu)¹¹⁹ aglaýardy, mejlisde mersiýeçiler, ýagny ýörite aglaýjylar bolsa mersiýe okaýardylar. Ine, şeýle agyr ýagdaýda *Nyzamylmülk* döwletde düzgün-nyzamy berkarar edip, dini laýyk bolan derejesine göterip, halky bir ýere birleşdirdi. Öňler goşun halkdan ýygnaýan zatlaryň hasabyna üpjün edilen bolsa, *Nyzamylmülk* halkyň agyr ýagdaýyny görüp, bu düzgüni ýatyrdy. Goşuna ýerler

¹¹⁹ Sagu - aglamak, perýat, agylar bilen aglamak.

berlip, şol topraklardan gazanylan girdejiň hasabyna goşun üpjün edildi. Bu usul bilen ülke gysga döwürde ajaýyp ýagdaýa geldi.

Bu döwürde patyşanyň garyndaşlary hökümdaryň güýç kuwwatyna daýanyp, düzgün-nyzamy ýerine ýetirmekden boýun gaçyrdylar. Olar patyşa ýakynlygyndan peýdalanyp, halka zulum etmek islediler. Ol bularyň ellerini kesdi we zulumy ýok etdi. Ýokary derejedäki ýolbaşçylyk ukyby bilen halky dolandyrdy we olaryň işlerini ýola goýdy.

Nyzamylmülk käwagt goşunyň esgerle-riniň birine ýylda mün dinar aýlyk bermeklige ylalaşyp, bu aýlygyň ýarysyny *Rum* diýaryndaky bir obanyň salgyt girdejisinden töleýän bolsa, onuň beýleki ýarysyny *Horasandaky* bir oba töleýärdi. Bu usul bilen esgerden puluny alyp biljekdigi barada ynanç döredilip, onuň aýlygy barada aladalanmazlygy üpjün edilýärdi.

*Nyzamylmülk*ň permanlarynyň ýerine ýetirilişiniň gijikdirilmegi gadagandyr. Ol näme etmek islese, ol hökmany ýerine ýetirildi. *Nyzamylmülk* gylyç bilen gazanylan ýurdy, galam bilen dolandyrmagy başardy.

Nyzamylmülk wakyflara (haýyr-sahawat gaznalaryna) we umumy maslahatlara hem ýolbaşçylyk edýärdi. Ol wakyfda ynamdar adamlara wezipe berip, örän güýçli gözegçilik astynda saklap, olary bu işiň günäsinden gorap, sogabyna höweslendirdi. Haýynlara hiç wagt geçirimlilik etmedi.

Nyzamylmülk töwerekdäki döwletleriň patyşalaryna we ýurduň dolandyryjylaryna soltanyň

hazynasyna getirilmeli puly tölemelige borçly edipdir. Olaryň öz ýurtlarynyň merkezlerinde ýerine ýetirmeli işleri barada görkezme berip, köp sanly goşun bilen gelip, soltana hyzmat etmekleriniň zerurlygyny olara tabşyrylypdyr.

Nyzamylmülküň birnäçe çagalary bolup, ol bulary ýurda hyzmat etdirdi we olara ýokary wezipeler berdi.

Ol goşunyň sanyny we hazynanyň baýlygyny artdyranýndan soň bu baýlykdan ylym bilen meşgulananlar we baýrak almaga hukuk gazananlar üçin pul baýragyny belläp, bu puly öz wagtynda töledi. Ol soltanyň rehim-şepagatyny, ylym adamlarynyň ählisiniň aňyna ornaşdyryp, oňa bolan ynamy kuwwatlandyrdy. Sözüimizi jemläp aýtsak, *Nyzamylmülk* iň agyr işleriň hötdesinden geldi, onuň arzuwlary ýeňillik bilen hasyl boldy, Gündogar hem-de Günübatar halklary oňa boýun egdi».

***Nyzamylmülküň döwründäki ýokary wezipeli
şahsyýetler we kätipler: Kemal, Şeref, Seýýidirruýesa,
Ibn Behmenýar we Täjilmülk***

Awtor şeýle diýýär: «*Nyzamylmülk* döwleti kuwwatlandyrmakda ynamdar bolan iki sany arkadaşynyň ýardamyndan peýdalanýardy. Bularyň biri diwanda salgyt we möhür işleri bilen baglanyşykly wezipeleri ýerine ýetiren *Kemaleddöwle Aburazy Fazlylla bin Muhammet*, beýlekisi bolsa diwanda hökümeti dolandyrmak işi bilen meşgullanan

Şerefelmülk Abu Sagt Muhammet bin Mansur bin Muhammetdir. Bularyň ikisi-de ýokary wezipä hem-de baýlyga eýe boldy. Örän dana kişilerdi. Bularyň ikisiniň-de orunbasarlary bardy. *Kemalyň* orunbasary ogly *Seýýidirruýesa* Abulmehasindir. Bu şahs jana ýakyn mylaýym biri bolup soltan muny köşk hyzmatyna alyp, oňa syryny ynandy. Soltan oňa örän uly ähmiýet beripdir. Bu babatda soltanyň töweregindäkileriň hiçisi onuň derejesine ýetip bilmändir. Soltan bir gezek onuň öz ýanyna seýrek gelýändiginden şikaýat edip, parsça beýt ýazypdyr. Ol beýdiň manysy şu aşakdaky setirlerden ybaratdyr:

“Sen menden uzaklarda ýaşaýandygyňa gynanmaýarsyň, çünki, sen ol ýerlerde-de özüňe meniň ýaly ýakyn adamlary tapyp bilýärsiň, men bolsa seniň ýoklugyň gussasyny çekýärin. Sebäbi men senden başga kişä syrymy ynanyň bilmeýärin”.

Awtor şeýle diýýär: «Bu şahs soňra *Nyzamymülküň* gyzyna öýlenip, onuň giýewisi boldy. Bu nika onuň abraýyny has-da ýokary göterdi. Bu nika saýasynda ol ajaýyp otagly (سراق), özüne mahsus deprekli, baýdakly, goşunly we hyzmatkärli boldy.

Şerefelmülküň-de Kum (كم) halkyndan öz işine ussat iki sany orunbasary bardy. Bular *Abu Galyp Berawistany* (استاذ ابو قالب براوستان) we *Nejip Jerbazekanidir* (نحیب جرباذکانی). *Abu Gaýybyň* ömrüniň soňky ýyllarynda orunbasarlykdan aýrylmagy bilen ýerine *Elazzul Kämil Abul Fazyl Eset bin Muhammet bin Musa Derawistany* geçdi. Ol hem ussatlyk

derejesine ýetýänçä orunbasarlyk wezipesini ýerine ýetirdi we *Şerefilmülkden* soňky *Mejdilmülk* diýen lakamy aldy. Hiç bir hökümdar başlanan işi tamamlamak, ätiýajy elden bermezlik, duşmana hile ulanmak, kanunçylygy goramak, diwanyň işini dogry ýola goýmak babatda *Abul Fazylyň* derejesine ýetip bilmändir. *Abul Fazyl* hem özünden öňküler ýaly döwrüne adalaty üpjün edip, halkyna köp ýagşylyklar edipdir.

Umuman, soltanyň gapysynda we diwanynda başarnykly ýazyjylar, uly güýç-kuwwata eýe bolan şahslar, alymlar hem-de zehinli orunbasarlar bardy.

Pars emiriniň *Behmenýar* ogly atly weziri bardy. Oňa *Amydeddöwle* lakamy bilen ýüz tutulýardy. Ol ýokary abraýa eýe bolup, döwleti dolandyrmakda örän başaraýdy. Soltanyň hyzmatyna geçeninden soň, onuň abraýy ýokary göterildi. Munuň bilen *Seýýidurruýesa* arasynda dostluk gatnaşygy bardy. *Nyzamylmülke* bolan duşmanlyk bu ikisini biri-birine ýakynlaşdyrypdy. Eger abraýy pese gaçýan biri, abraýy gün-günden ýokary galýan birine duşmançylyk etse, soň näme bilen gutaryp biler? Bular bir-birlerine duşmançylyk etmegi dowam etdirdiler we netijede betbagtçylyga duçar boldular. Bular tussag edilip, gözlerine çiş sokuldy. Oglunyň gözden düşmesi bilen *Kemaleddöwle* hem abraýdan gaçdy, kynçylyga uçrady. Netijede, ol öz baýlygyndan soltanyň hazynasyna üç ýüz müň altyn tölemäge mejbur boldy. *Nyzamylmülküň* abraýy bolsa, ikisiniň arasyndaky

duşmançylyk sebäpli ýokary galdy. *Nyzamylmülküň* ogly *Müeyýidilmülk* diwanda möhür we salgyt işlerine sereden *Kemaleddöwläniň* ýerine geçdi we belli bir wagt aralygynda bu wezipäni ýerine ýetirdi. Ol *Abulmuhtar Zewzenini* özüne orunbasar edip aldy. Soňra *Müeyýidilmülk* wezipesini tabşyranyndan soň, bu işi ýerine ýetirmeklik *Abulmuhtar Zewzenä* ynanyldy we oňa *Kemalylmülk* lakamy berildi.

Bu şahs öň *Kemaleddöwle Abulrazynyň* hyzmatynda bolup, onuň orunbasary wezipesini ýerine ýetiripdi. Şonuň üçin onuň ýoluny dowam etdirdi we ondan soň ol hem aradan çykdy.

Täjilmülk Abulganayym Merziban bin Hysrow Piruz (تاج الملك ابو الغنايم المرزبان خسرو فیروز) pars weziriniň ogludyr. Ol belli bir döwür Serheň *Sawtegininiň* hyzmatynda boldy. *Sawtegin* döwletiniň ýokary wezipeli adamlarynyň biri bolup, sözi diňlenýän biridi. Bu şahs soltanyň ýanynda *Täjilmülki* öwüp, onuň soltanyň hyzmatyna laýyk kişidigini aýtdy. Soňra: «Häzirki wagtda hazynamy we baýlyklaryma *Täjilmülk* seredýär» diýip, sözünüň üstüni ýetirdi. Hakykatdan hem, *Täjilmülk* abraýly we gurply maşgaladan bolup, görmegeý hem-de açyk ýüzlüdi. Özünden ýokardakylar bilen ylalaşmak hem-de ýagşylyk etmek onuň häsiýetli aýratynlygydy. Ol şeýle bir eli açyk bolup, goşawujynyň jomartlygynyň ondan biri topraga ýaýrasa-da, ol Gara deňizden hem has yzgarly boljakdygy aýdylýardy. Soltan bu şahsy kabul edip, oňa uly hormat goýdy. Şazadalyk eden

ogullarynyň wezirligini hödürläp, muňa hazynasyny tabşyrdy hem-de köşgüň binalaryna we beýleki öýlere seretmekligi ynandy. Şol bir wagtyň özünde diwandaky möhür we salgyt işlerini-de munuň üstüne ýükledi. Alla muňa ýokary wezipelidigine yşarat eden egin-eşik bagyşlady. Bu egin-eşik oňa ne uzyn, ne-de gysga boldy (edil laýyk boldy). Elkyýa *Mujireddöwle Abulfath Aly bin Hasan Erdistany* (الکيا مجيرالدولة ابو الفتح علي بن الحسن الاردستاني) *Täjilmülke* orunbasarlyk etdi we hat işleri kätipligini ýerine ýetirdi. Ol öz asyrynda deňi-taýy bolmadyk ýeke-täk şahs bolup, asyly, görmegeý syratly, bir sözli we ýardamsöerdi.

Täjilmülk soltanyň ynamyna girip, oňa öz sözünü diňletdi we ýurduň ýagdaýyny düýbünden özgertdi. Ol *Nyzamylmülküň* ülkä gazandyran düzgün-nyzamyny bozup, ýurtda *Hasan* tarapyndan döredilen gозelligi üýtgetdi we soltanyň kalbyndaky wezire garşy duýlan söýgi bilen garyşyk begenji ýok etdi. Soltana ýadawlyk aralaşdy. Dury suwda onuň içindäki çagyl daşlaryň we beýleki zatlaryň görnüşi ýaly, soltanyň ýüzündäki ýygrytlary-da onuň ýadawlygyndan habar berýärdi. Şunuň bilen birlikde soltan *Täjilmülki* özüne ýakynlaşdyrdy. Bu hem wezire bolan hormatyny ýokary tutup, onuň ynamyna girdi. Çünki, ol wezir bilen dawalaşyp, bela betere uçran *Amydeddöwle* bilen *Seyýidurruýesanyň* ýagdaýyny özüne sapak edinýärdi. Ol soltanyň ynamyna girdim diýip, wezir bilen açyk duşmançylyk etmeýärdi. Ol wezire garşy hile ulanyp,

öz möýleridir içýanlaryny gizlin şekilde wezire garşy gönükdirýärdi.

Täjilmülk, *Müstewfi Mejdilmülke* hormat goýup, ony soltanyň ýanynda öwerdi. *Seyýidilmülk Abulmagaly Mufaddal bin Abdyrryzak bin Omar* şol wagt harby häkimdi (حارص الجيش). *Täjilmülk* muny hem özüne ýakynlaşdyryp öz adamlarynyň arasyna goşdy. Ol munuň bilen baýlygyny birleşdirip welaýatlary öz garamagyna geçirdi. Bular *Nyzamylmülki* wezipesinden boşatmak üçin dildüwüşdiler we soltanyň weziri baradaky pikirini diňlediler. Şeýdip, olar bu beýik dagy aradan aýyrmagy we onuň köp ýyllyk işiniň eseri bolan düzgün-nyzamy dargatmaga karar berdiler.

Nyzamylmülk bolsa bu döwürde garrap, ýaşy bir çene baryp, kuwwatdan gaçyp, ogullaryny öz ýerine getirmekden umydy üzülip, durmuşdan doýan, betbagtçylyklara öwrenişen ýagdaýda bolandygy üçin öz garşysyna gurnalan dildüwşiğe ähmiýet bermedi. Bulary ünsden düşürdi. Olaryň hilesi barada gaýgylanmady. Şonuň üçin hem ne dildüwşügiň ýolbaşçylaryny, ne-de oňa gatnaşyjylary özüne uly howp hasaplady. Bu sebäpden ol bir gün bir imansyzyň pyçagy bilen garaşylmadyk ýagdaýda öldürildi we jaýlandy. Bu waka 485-nji ýylda bolup geçdi. Weziriň janyna kast edileninden otuz üç gün soň soltan hem aradan çykdy. Hat-da *Täjilmülküň* özi hem weziriň ölüminden soňky üç aýlyk ömrüni gorkuda ýaşady. Soňra onuň hem janyna kast edilip, parçalanyp

öldürildi. Onuň janyna kast etmeklik şu aşakdaky sebäbe görä bolup geçdi: “*Nyzamylmülküň* ölüminden soň, onuň ogullary *Täjilmülki* öz hojaýynlaryny öldürmekde aýyplady we olaryň hemmesi *Täjilmülke* garşy birleşip ony öldürdi-ler”.¹²⁰

Bu hadysalardan soň halk döwletiň we döwlet ýolbaşçysynyň hem-de soltanyň asu-dalygynyň *Nyzamylmülküň* ýagdaýyna bagly-dygyna akyl ýetirdi».

Awtor şeýle diýýär: «Soltan *Nyzamyl-mülküň* wezirliginiň uzamagyndan we abraýy-nyň artmagyndan biynjalyklanyp, *Täjil-mülki* onuň ýanyna iberdi. Soltan *Täjilmülke* tabşyran zatlarynyň *Nyzamylmülke* bolşy ýaly ýetirilip-ýetirilmändigini anyklamak üçin öz adamlaryndan birini gözegçi hökmünde onuň ýanyna goşdy. *Täjilmülk* soltanyň ilçisi hökmünde *Nyzamylmülke*: “Sen meniň döwletimi basyp aldyň. Sen göýä meniň bilen deň-derejede hukuga eýe ýaly ýurdumy ogullaryma, giýewlerime we gulla-ryma paýladyň! Men möhletinden öň seni

وذكر ان السلطان لما مات اجتمع مماليك خواجه بزرگ وكانوا سبعة آلاف مملوك مروجين الي سبعة آلاف مملوكة فقتلوا تاج الملك علي ما نذكره في ترجمة تاج الملك (تاريخ حلب لا بن المدني ج ٨ ص ٢٩٧)

Beýan edilişine görä, soltan öleninden soň, hoja *Buzurgyň* gullary ýygnyndylar we *Täjilmülküň* terjimehalynda beýan edişimiz ýaly ony öldürdiler. Bular ýedi müň sany çora bilen öýlenen ýedi müň sany guldý. *Ibn Adym* bu maglumaty *Ibn Munkyzyň* (ابن منقذك) taryhyndan alypdyr. Bu ady agzalan taryh kitabynda *Nyzamylmülküň* janyna *Bagdatda* kast edilendigi inkär edilýär.

wezirlikden boşadyp, halky seniň häkimligiňden halas edeýin” setirleri beýan etdi.

Nyzamylmülk soltanyň bu habaryna sowukganlylygy elden bermän: «Soltan meniň bilen ðlkede we döwletde abraýynyň artandygyny bu gün bilýärimi? Meniň wezirligimiň nyşany bolan syýa çüýşäm, onuň täji bilen aýrylmaz baglydyr. Soltan syýa çüýşäni aýran wagty onuň täji hem aradan aýrylar” diýip, jogap berdi.

Bu jogaby eşiden soltan gahar-gazaba mündi. Onuň *Nyzamylmülk* babatdaky ýerlik-siz garaýyşlary bolsa dogry hasap edilip, her hili çäreler görmeklige girişildi».¹²¹

فجاء السلطان ملكشاه يفتقده ويتوجع له فقال خواجه يا سلطان العالم كبرت في دولة ابيك ودولتك (لو) كنت تمهلت علي فما بقي من عمري الا القليل اوصرفقتني ولا امرت ان يفعل بي هكذا فاخرج السلطان مصحفا في تقليده وحلف له عبا فيه انه لم يعلم ثم قال كيف استجيز هذا وانت بركة دولتي وبمنزله ابي

Soltan *Nyzamylmülki* ýitirendigine gynanan kişi bolup, onuň ýanyna geldi. Oňa gynanýandygyny aýtdy. Muňa jogap edip *Nyzamylmülk* oňa şeýle diýdi: “Eý, älemiň soltany! Men seniň we kakaň döwletinde hyzmat berip garrylyk ýaşyna geldim. Sen ýene birazajyk garaşýan bolsaň näme bolardy. Meniň köpüm geçip azym galypdyr? Käşkä, meni wezirlikden boşadyp, janyma kast etdirmesediň?”.

Bu sözleri eşiden soltan *Gurhany* çykaryp, ondan ant içdi we jenaýaty ýerine ýetirmeklige ne höküm edendigini, ne de ondan habarynyň bolandygyny aýtdy. Soňra bolsa men nädip beýle betbagtçylygy saňa rowa göreýin, sen döwletimiň berekedidiň, maňa bolsa kakam ýalydyň diýip, sözüniň üstüni ýetirdi. Bu barada başga bir rowaýat hem bardyr:

وتحدث الناس ان قتل نظام الملك كان برضا من السلطان وتبدير تاج الملك ابي الغنايم
واشارة تركان خاتون لانهم كانوا عزموا علي تشعيث خاطر المقتدي وكان نظام الملك يمنهم

Bu rowaýata görä halk arasynda *Nyzamylmülküň* janyna kast etmekligiň soltanyň razylygy we *Türkanyň* goldamagy bilen *Täjilmülk* tarapyndan amala aşyrylandygy aýdylýar. Çünki, bular halypa *Muktediniň* ýatlamalaryny garyşdyrmak isleýärdi. *Nyzamylmülk* bolsa bularyň bu işlerine

Awtor şeýle diýýär: «*Abulkasym Nuhhas* (ابو المعالي نحاس) parsça iki beýt düzüp, soltana ýüzlenip: «Döwletiň *Abu Aly, Abu Sagyt we Aburazylar* (ابو الرض) tarapyndan beýgelen-digini we bagta eýe bolandygy üçin hemme kişi ondan razydy. Ol *Abulganayym, Abul-fazyl we Abulmagalylar* eline geçendigidinden soň gözelligi lybasyndan ýalaňaç galdy” diýýär.

Ol öňkülerden *Nyzamylmülk, Müstewfi, Şerefelmülk, Münşi we Kemaleddöwläni*, soň-kulardan bolsa wezir *Täjilmülki* hem-de *Münşi Seyýidilmülki* beýan edýär.

Bu şahslar öz döwürdeşleriniň iň görnükli adamlarydy. *Täjilmülk* ömrüni oraza tutmak bilen geçiren ýaly görünýärdi».

Awtor: «*Täjilmülküň* haltajyklaryň içinde haýyr-sahawat üçin bölünip goýlan on baş mün altyny görendigini aýdýar».

Awtor şeýle diýýär: «Bular ilin önünde göreldelaryk ahlaklary, ajaýyp häsi-yetleri bilen tanalanda bolsa öz döwür-deşleriniň dilinden halas bolup bilmediler. Bular-da ýaňsa alýanlaryň penjesine düşdi. Şahyrlar bolsa bulara aýyplamak bilen meşgullandy.

Abu Ýala ibn Hebbariýe (ابو ابن الهباريه)¹²² bularyň ahlisini bir kasyda-da ýygnady we ol ýerde şeýle diýdi:

mümkinçilik bermeýärdi (Taryhy *Ibn Adam Fazlylla. Efendi* kitaphanasyndy 1404 bellige alnandy).

¹²² *Ibn Hebbariýe, Şerif Abu Ýala Muhammet bin Muhammet bin Salyhyň* nesli *Abdylly ibn Apbas* bilen tamamlanýar. Ol *Ibn Hebbariýe* ady

«Eger menligim bolsa-dy, onda başyma düşen bu belalar sebäpli gaçardym. Maňa näme bolduka? Men uzyn şahly, gysga we paşşşşyk burunly¹²³ girdeneleriň öňünde durar ýaly maňa näme boldy? Men olaryň ýakymsyz hereketleri sebäpli matam tutýaryn. Meniň öwgülerim olarda şatlyk duýgusyny döredýär. Ýogsa-da men olaryň öňünde öwgi nahalyny umyt bilen oturdypdym. Ýöne bu nahal *Abu Jehil* garpyzyna berdi. Olaryň howandary we ýolbaşçylary bolan şyh bolsa kemakyldyr we içgysgynçdyr. Ol hasasyna daýanyp, yzynda pop gezen jesilik (casilik)¹²⁴ ýaly ylgaýar.

bilen meşhurdyr, *Nyzameddin Bagdady* lakamy berlen belli şahyrdy. Ýöne dili erbet bolup, ähli kişini ýamanlardy, munuň dilinden hiç kim halas bolup bilenokdy. Ol *Alp Arslanyň* we onuň ogly *Mälikşanyň* weziri *Nyzamylmülküň* hyzmatynda bolupdyr. *Nyzamylmülk* muňa uly ynam bildiripdir. Onuň «al-netaýij al-fitne» (النتائج الفتنه) atly kitaby bardyr. Ol «*Kalila we Dimna*» atly kitabyň üstünde işläp, ony täzeden ýazypdyr. *Ibn Hebbariýäniň* dört jiltlik diwany bardyr. Onuň iň täsin poeziýa eserleriniň biri-de «*Kitabussadiki welbagym*» (كتاب الصادك والباغم) atly eseridir. Ol bu eserinde «*Kalila we Dimnanyň*» usulyny ulanypdyr. Bu eser tutuşlygyna kapyýalaşdyrylan bolup, iki müň beýti öz içine alypdyr. *Ibn Hebbariýe* bu kitaby on ýylda ýazyp gutarypdyr we oglunyň üsti bilen *Hilläniň* häkimi *Emir Abulhasan Sadaka bin Mansur bin Dübeýis Esedä* iberipdir. *Ibn Hebbariýe* 504-nji ýylda aradan çykypdyr (Dairetul magaryf, 1j., 726-727 sah.).

¹²³ Her millette bolşy ýaly, araplarda-da gysga we paşşşşyk burun halanmandyr. Bürgüt burun bolsa gowy görüldir. Bularyň birinjisine «فطس» dierler, munuň türkçesi “Bargandyr” (Diwany lugaty türk, 1j., 365 cax.). Bularyň ikinjisine bolsa “Şemem” dierler bu bürgüt burunlylykdyr. *Hassan* (r.a.) *Şam Gassany Hanadanyny* öwende بيض الوجه كريمة احسابهم شم الانوف من يبيض الطراز الاول diýýär, ýagny ýüzleri ak, ýüregi päk, burunlary uzyn hem-de tekiz bolup, bu birinji görnüşe degişli diýmekdir.

¹²⁴ Jasilik diýip hristian taýpalarynyň ysalam ýurtlarynda, ýagny *Bagdatda* ýerleşen ýolbaşçylaryna aýdylýar. *Antakyýadaky* popuň tagty onuň tarapyndan gurdurýarlar. Has irkiräk döwürde *Bagdat* halypalygyň paýtagty

Nasyhy Gandur (الناصح الغندور) bolsa, myrdar şekilde weziriň ýanynda oturýar.

Abul Futuhuň (ابو الفتوح) ýagdaýyna bolsa siziň özüňiz belet. *Suheýl* bolsa köpek ýaly hyňraýar. Habis *Reý* halypasy barada aýdanymyzda bolsa onuň tekäňkä meňzeş dostlugy bar.

Abulganaýym bolsa barmagyndaky ýüzügi gepleşýän adamsyna tarap uzadyp, kemakyl-lygy biliniň-de bolsa ýokary çekilýär. Ýöne munda geçmiş ýokdur. Zewzeni bolsa guraksylygy we aýazy özünde jemleýän ölüm ýaly sowuk hem-de betnyşandyr. Eger-de günün nury onuň elinde bolsady, onda gysgançlygyndan ýaňa gün dogmazdy. Ol özüni tebigy bolmadyk ýagdaýda çalajan görkezmäge çalşar, ýagny özüne men bir mylaýym meşrepdirin diýmek islär. Hakykatda bolsa, *Nejtdäki Kudus* dagynyň hereketi onuň hereketinden has ýuwaşdyr. *Gassap Muhammet* babatda aýdylanda bolsa ol soňra *Nusay* şäheriniň gassaplarynyň gurbany bolupdyr.

Munuň hazynadary ädikçi *Kureýbe* barada aýdylanda, bu ilin hasabyna ýaşamaga öwrenişen biridir. Munuň elinde ýer ýüzüniň zady mugtdur. Emma öz başynyň gymmaty bir akjadyr. Döwlet işgärleriniň ählisi şular ýalydy. Döwletiň bagtyýarlygy, ine, şular sebäpli betbagtçylyga duçar boldy. Men

hasaplanyp, ol ýerde *Antakyýadaky* baş popuň wekili bolupdyr. Jasilikden aşakdaky derejedäki popa mitren diýilýär. Ol Jasilik tarapyndan belenenilýär. Ondan soňra uskuf gelýär. Mitran tarapyndan her şähre iberilen kişilere buthana popy diýilýär. Mundan soň Kyýsis we Şammas gelýär.

bulardan uzaklaşmagy, gaýduwsyz hem-de şadyýan dünýäniň meni bu ýerden alyp gitmegini aklymdan geçirdim. Ýöne ähli adamlaryň äsgirilmändigi babatdaky haky-kat meni bu pikirinden ýüz öwürmäge mejbur etdi. Men indi kime ýüz tutup halymy aýan edeýin. Bela-beterlik ähli tarapy gurşap aldy. Hemme kişi biri-birine meňzedi. Adamlaryň arasyndan özüňe gereğini saýla-mak kynlaşdy. *Muktedi* neresse barada aýdanymyzda bolsa onda ne akyl, ne pikir, ne-de duýgy bar. Ol bularyň ählisinden mahrumdyr. Ol bir zatlar guran bolar, soň bolsa ony ýykan bolar, mahlasy daşyndan seredeňde köpbilmişe meňzär, aslynda bolsa munda hiç bir zat ýokdur. Munuň harby işler boýunça häkimi *Guhraýyn* bolsa, köpek ýaly hilegär, häsiýeti sowuk, erkek ýöne erkekligi ýok, aýal ýöne aýallygy ýok biridir. *Abu Şujag* babatda aýdylanda bolsa, ol wezirligine buýsanyp özüni küýze ýaly dik tutdy, belki küýze-de oňa görä egikräkdir. *Jehiriňogul-laryndan* bir ýagşylyga garaşýaňmy? Bular hem düýne çenli sowatsyz garamaýakdy. Bularyň iň abraýly wagty duzly balygyň we toşabyň bazarda geçginli bolan döwrüdir. Bularyň tutuş asmana eýe bolsalar-da, ne ýagşylyk etjegine, ne kiçeljegine, ne-de ýumşajagyna Alladan ant içýärin. Eýsem-de, *Ybraýymyň* gapysyny kakaýynmy? Gynansam-da, ähli umytlarym, pikirlerim we duýgularym boş çykdy. Bu adam jomartdy. Emma daşky dünýäden üzňedi. Ynha, bu ikisi-de (üzňelik we jomartlyk) ýok bolup gitdi. Ýa-da ähmiýetli bir zady umyt edip onuň ýegeniniň ýanyna gideýinmi! Munuň

hem syrty galkan ýaly. Türkleriň erkeklikleri şeýle bir ýognapdyr, biz ony pagtadyr öýtdük»¹²⁵.

Ysmayylylaryň gozgalaň turuzmagy

Awtor şeýle diýýär: «Betbagtçylyk gelip garaşylmadyk ýagdaýlar ýüze çykdy. Biziň bilen meňzeş terbiýe alyp, biziň bilen deň ahlaga eýedigine garamazdan, toplumymyzdan bir topar bölündi. Muňa garamazdan, bular biziň bilen bir mekdebe gatnap, köp mukdarda edep, ylym we fykh öwrendiler. Bularyň arasynda *Reýden* biri bardy. Onuň käri ýazyjylyk bolup, ol ýer ýüzüne syýahat etdi. Emma haly we şan-şöhraty gizlin galdy. Emma ol iň soňunda ýüze çykyp gozgalaň turuzdy. Basyp alyp bolmajak galalary zabt edip, ganhorlyk, bilkastlaýyn jana kast etmeklik ýaly wagşyçylykly hereketlere başlady. Bula-ryň bu hereketleri halk tarapyndan bilinmedi. Döwletde-de muňa meňzeş hereketleriň önüni almak ugrunda işleýän gurama bolmandygy üçin olar gizlin ýagdaýda hereket edip wagtyň geçmegi bilen has kuwwatly ýagdaýa eýe boldy.

Deýlem döwletinde hem-de olardan öňki patyşalarda ýurduň ähli ýerinde habarçy goýmak däbi bardy. Şol sebäpli *Yrak* we onuň töweregindäki ýerlerdäki ýagdaýlardan olar mydama habardardy.

¹²⁵ Bu parça öňki asyrlaryň özlerini alym hasaplanan şahyrlarynyň dilleriniň arassalygynyň nähili derejededigini görkezýän eserdir.

Emma *Seljuklylar* taryh sahnasyna çykyp, *Alp Arslan Muham-met bin Dawut* tagta oturanyndan soň *Nyzamylmülk* habarçylary bellemek gerek-digini aýdanda, *Alp Arslan* oňa şeýle jogap berdi: “Biziň habarça ygtyýarymyz ýok, dünýäň her şäherinde biziň dostumyz hem bolar, duşmanymyz hem bolar. Eger habarçy bize habar getirende ol adama duşmançylygy bar bolsa dosty duşman, duşmany bolsa dost edip görkezip biler» diýdi we öz paýhasyna daýanyp bu däbi ýatyrdy. Şeýle bolansoň ýokarda ady agzalan topar doly güýç-kuwwatyna eýe bolup, ýüze çykansoň bilindi. Bular ýollarda howp döredip ýokary wezipeli kişileri öldürdiler. Bularyň her biri öldüriljegine akyly ýetse-de, ýekelikde-de, köpçüligiň içinde-de adamlaryň tepbedini okadylar. Patyşalaryň hiçisi-de bulardan goranmak üçin özlerine çäre tapyp bilmedi. Jemgyýet ikä bölündi. Halkyň bir bölegi bular bilen aç-açan söweşen bolsa, beýleki bölegi asudalykda ýaşamak üçin olar bilen ylalaşyk baglaşdylar. Bulara duşmançylyk gözi bilen bakanlar gorkuda ýaşady, ylalaşykda bolanlar bolsa olar bilen bilelikde biziň kabul eden Allamyzdan başga-da bir Allanyň barlygyna ynanyp ýaşady. Halk iki ýagdaýda-da bularyň sütemine duçar bolýardy. Bular ilki bilen *Nyzamylmülki* öldürdiler. *Nyzamylmülküň* ölüminden soň ýaryklar ulalyp, deşikler has-da giňeldi. Bular halkyň ähli gatlagyn-dan wekilleri öz içine alansoň halkyň hiç bir gatlagy-da töhmetden halas bolup bilmedi. Günäsiz kişilere-de töhmet atyl-dy. Ahyrsoňy halkda bulardan

goranmakdan başga pikir galmady. Soltan halkyň we din wekilleriniň *Kerman* hökümdaryny edişi ýaly özüni-de hakyky dini ynançdan dönmekde aýyplamagyndan gorkup, ysma-ýylylara garşy açyk duşmançylygy yglan etmäge mejbur boldy. Çünki, *Kermanyň* patyşalaryny halk ysmaýylylara meýil edýär diýip aýyplap tussag edip öldürdi we ýerine başga birini geçirdi. Täze işe bellenen patyşalar döwründe bolup geçen hadysalara biz soňrak ýer bereris. Täze tagta geçen patyşalaryň hiçisiniň-de töweregin-däkilere ynamy bolmady. Garaz, töweregindä-kiler patyşanyň gybaty bilen meşgul boldy. Halk bolsa soltanyň Ysmaýylylary ýok etmeklik işine çynlakaý ýapyşandygyny görüp, biri-birini şugullamaga baş-ladylar. Aralaryndaky öňden gelyän duşmançylyk sebäpli ahyrýete ynanmazlyk-da aýyplaşyp, adalatsyzlyga ýüz urmakdan başga çäre tapylmady. Halkyň köp bölegi çaknaşyklaryň gurbany boldy. Ýokardakylar hem başlaryna gelen bu belany ýok etmek üçin täze bir pikir ýüze çykaryp bil-meýişleri ýaly, çäre-de tapyp bilmediler».

Awtor şeýle diýýär: «Bir ýyl soň halypa *Muktedi Biýemrilla* aradan çykdy, soltanyň, weziriň we beýleki döwlet ýolbaşçylarynyň ählisiniň ölümi bir ýyla gabat geldi. Ýaradandan başga zatlaryň ählisi ýok bolmaklyga mynasypdyr.

Hormatly *Ymam Kätip Ymadeddin Muhammet bin Muhammet bin Hamat Yspyhany* şeýle diýýär.

***Mälikşanyň döwründe ýüze çykanda bolsa wezir
Anuşirwan tarapyndan beýan edilmedik hadysalar***

Awtor (r.h.) şeýle diýýär: «*Mälikşa* 447-nji ýylyň arap aý kalendarynyň başinji aýynyň 9-yna doguldy we 485-nji ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynyň 6-yna aradan çykdy. Ol 38 ýyl we birnäçe aý ömür sürüpdü. *Mälikşa* adlatly soltan diýlip atlandyryldy. Onuň adalatly soltan diýlip atlandyrylmagyň sebäpleriniň biri-de ine şu waka bilen baglanyşyklydy. Ol günlerde bir gün aglap oturan şikaýatçyny gördi we ondan näme üçin aglaýandygyny sorady. Şikaýatçy: “Birnäçe dirhemim bardy oňa birnäçe gawun satyn alyp, satyp ondan gazanjagym peýda bilen çagalarymy ekläp çykdaýjymy hem ýene-de ýerine goýjakdym. Emma bilegi güýçli biri gelip, gawunlarymy elimden aldy. Men onuň gawunlarymy alanyna hem gynanmadym. Ýöne ol harydymy aldy, üstesine-de üstümden gülüp gitdi. Men onuň şeýle ýaramaz herekedi üçin aglaýaryn” diýdi. Soltan oňa: “Sen hiç hili gaýgy etme hem-de çekinme-de meni diňle! Sen ol adamy tanaýarmyň?” diýip sorady. Ol bolsa: “Ýok, tanamaýaryn!” diýip jogap berdi.

Bu waka gawunyň ýaňy bişip ugran döwürleri bolup geçipdi. Şäherde gawun tapmak örän kyndy. Soltan öz adamlarynyň birine: “Gawun iýmek isleýärin, iň bolmanda ýekeje gawun tapjak bol!” diýdi.

Bu adam gawun gözläp ýörkä emirleriň biri: “Mende gawun bar, gulum getirdi” diýdi. *Mälikşa* bu

gürrüňi eşidip, şikaýatçyny çagyrdy we oňa: “Bu emiriň elinden tut! Bu meniň gulumdyr ony saňa bagyşladym” diýdi. Emir gawun satýana üç ýüz altyn berip özüni halas etdi. Gawun satýan kişi bolsa garyplykdan saplanyp baý boldy.

Mälikşa aw awlamagy örän söerdi. Gürrüň edilişine görä, awlan awlarynyň ählisini sanapdyr welin on müňe ýetipdir. Şonuň üçin hem ol on müň altyn sadaka beripdir. *Mälikşa* ýurdy gözelleşdirmäge, binalar gurmaga uly üns beripdir. Ol bu iş üçin baýlyk sarp etmegiň aşygy bolupdyr. Şonuň üçin derýalar gazdyrды, şäherlerdäki galalary abatlatdy, çöllerde hanlaryň we ýolagçylaryň geçmegi üçin düşelgeler gurdurdy. Onuň ýurdy gözelleşdirmek babatdaky iň ajaýyp işleriniň biri-de *Mekgä* gidilýän ýoluň suw howdanlaryny (صبريخ) we düşelgelerini abatlatmagy hem-de bu ýoluň kerwen geçmegi üçin kynçylyk döredýän ýerlerini düzeltdirmegidir. *Mälikşa* bir ýyl haja gidýänleri ugratmak üçin *Kufeden* çykdy we *Uzeyp* (عزيب) atly obany geçip, *Wakysanyň* ýanyndaky *Sübye* (سببية) diýen ýere geldi hem-de ol ýerde bir minara gurdurdy. Bu minaranyň daşlarynyň arasyna ol ýere gidende awlan keýikleriniň şahlaryny we gulanlaryň toýnaklaryny sokuşdyrды. Bu minara şu güne çenli saklanyp galyp, «Şahly minara» ady bilen meşhurlyk gazandy.

Mälikşa awa gidipdi. Ol arap aý kalendarynyň onunjy aýynyň 3-ine awdan gaýdyp geldi. Ýöne aw etini köp iýendigi üçin gyzzyrma keseline duçar boldy

we şol aýyň 16-yna aradan çykdy. Onuň ölümi döwletiň bilini oňurdy. Şol döwürde *Mälikşa* bilen halypanyň arasynda düşünişmezlik bardy. Bu ýagdaý birnäçe şübheçilere *Mälikşanyň* ölümi ýaly betbagtçylyga-da bu düşünişmezligiň miwesi hökmünde garamaga mümkinçilik döretdi.

Bu düşünişmezligiň esasy sebäbi *Mälikşanyň* halypa *Muktedä Bagdatdan* göçüp, *Hyjaz* we *Dymyşk* ýaly şäherleriň haýsysyna rugsat berse, şol ýere göçmegi teklipl etmegi hem-de halypanyň *Mälikşadan* garaşan hormatyny görmänligidi. *Mälikşa-nyň* bu teklibinden soň halypa ondan möhlet isledi. Ýöne rowaýatçylaryň berýän maglu-matyna görä, onuň göçmegine hajat galmandyr, ýagny işleri düzelipdir».

Awtor şeýle diýýär: «*Mälikşa* бүтін дүниäни басyp almagy ýüregine düwüpdür we *Emir Bursugy* (امير بورسق) rumlaryň üstüne ýörişe ýolbaşçy edipdir. *Bursuk rumlylaryň* üstüne ýöriş edip, *Konstantinopola* (Stam-bula) ýakynlaşýar we olaryň soltana her ýyl üç ýüz müň altyn salgyt bermegini ýola goýýar. Munuň üstüsine-de, *Rum* hökümdary-nyň öz hazynasyna musulman bolmadyk halkdan alynýan töleg hökmünde otuz müň dinar getirmegini talap edýär.

Mälikşa inisi *Täjeddöwle Tutuşy Şama* iberdi we onuň bilen *Müsür* hem-de *Magryp* şäherlerini basyp almaklygy kararlaşdyrdy. Ol *Rähäniň* emiri *Buzan* we *Halabyň* emiri *Sungur* atly gullaryna *Tutuşa* boýun egmegi hem-de bu işiň amala aşyrylmagy üçin oňa kömek etmegini buýur-dy. *Sagdeddöwle Guhraýyna*

Ýemen diýaryny basyp almaklygy, *Zuweýdi we Adeni* bolsa azat etmekligi tabşyrdy. *Guhraýyn Ýemen Turşegiň* ýolbaşçylygynda goşun iberdi. *Turşek Ýemene* gidip, ol ýerlerini basyp aldy. Ol ýokary wezipeleri eýeläp ýurdy gülläp ösdürdi hem-de ýetmiş ýaşynda *Ýemende* aradan çykdy. *Turşegiň* ýerine hajyň emiri *Gutlugyň* arkadaşy *Ýeringuş* hökümdar boldy. Ol hem *Turşegiň* ýola bilen gidip, basybalyjylyk-ly hereketlerini dowam etdirdi. *Mälikşa* hem şol döwürde özüniň basybalyjylykly hereketleri bilen meşhur bolup, *Türk* diýa-rynyň içlerine aralaşdy. Hat-da *Tirazyň* hökümdary oňa boýun egdi. Şeýlelik bilen, döwletiň ýagdaýy *Tirazyň* kuwwaty bilen kuwwatlanyp ýokary görterildi.

473-nji ýylda *Mälikşa* öz goşunyny gözden geçirdi. Ol bu gözden geçirişiň netijesinde ýedi müň sany türkmen eşiğin-däki ermenini goşundan çykardy. Goşundan boşadylan bu ermeniler *Mälikşanyň Buşanj* galasyndaky inisi *Tekeşiň* ýanyna gitdi. Bulary öz goşunyna kabul eden *Tekeş* örän uly kuwwata eýe boldy we gozgalaň turzup, *Mälikşa* bagly bolmakdan aýryldy.¹²⁶ *Mälikşa* inisi bilen kä wagt ylalaşdy, kä

ذكر استلاء تكش علي بعض خراسان واخذها منه. في هذه السنة (٤٧٣) في شعبان سار السلطان ملكشاه الي الري وعرض العسكر فاسقط منهم سبعة آلاف رجل لم يرض حالهم فمضوا الي اخيه تكش وهو يبو شنج فقوي بهم واطهر العصيان علي اخيه ملكشاه واستولي علي مرو الروذ ومرو الشاهجان وترمز وغيرها وسار الي نيسابور طامعا في ملك خراسان وقيل بان نظام الملك قال للسلطان لما امر باسقاطهم ان هؤلاء ليس فيهم كاتب ولا تاجر ولا خياط ولا من له صنعة غير الجندي فاذا اسقطوا لا نأمن ان يقيموا منهم رجلا وقالوا هذا السلطان فيكون لنا منهم شغل ويخرج عن ايدينا اضعاف مالهم من الجاري الي ان نظام بهم فلم يقبل السلطان قوله فلما مضوا الي اخيه واطهروا

wagt bolsa çaknyşdy. Ol ahyrsoňy 477-nji ýylda Tekeşi gola saldy. Ýöne muňa jeza bermezlige äht edenligi üçin hakyndan çyksyn diýip ony ogly *Ahmede* tabşyrdy. *Ahmet* ony tutup gözüne çiş sokdy.¹²⁷ 471-nji

العصيان ندم علي مخالفة وزيره حيث لا يقع الندم اتصل خيره بالسلطان ملكشاه فسار مجدا الي خراسان فوصل الي نيسابور قبل ان يستولي تكش عليها فلما سمع تكش بقربه منها سار عنها وتحصن بترمذ وقصده السلطان فحصره بها وكان تكش قد اسر جماعة من اصحاب السلطان فاطلقهم واستقر الصلح بينهما ونزل تكش ال اخيه السلطان ونزل عن ترمذ (ابن الاثير ج ١٠ ص ٤٣)

473-nji ýylyň arap aý kalendarynyň sekizinji aýynda soltan *Mälikşa Ree* gidip, goşunyňy gözden geçirdi we göwnüne ýaramadyk ýedi müň adamy goşunyndan boşatdy. Goşundan çykarylan esgerler *Mälikşanyň Buşanjdaki* inisi *Tekeşiň* ýanyna gitdi. Bulary kabul eden *Tekeş* kuwwatlandy we *Mälikşa* garşy gozgalaň turzup, *Merwerez*, *Merwi Şahyjan*, *Termez* we ş.m. şäherleri basyp aldy. Soňra bolsa *Horasany* eelemegi umyt edip, *Nyşapura* tarap hereket etdi. Halk arasyndaky gürrüňlere görä, soltan ýokarda belenilip geçilen kişileri goşundan çykarmagy “Bularyň arasynda goşundan başga sungatdan başy çykýan ne kätip, ne täjir, ne-de tikiňçi bar. Bular goşundan çykarylanyndan soň içlerinden birini soltan saýlap, ine, soltan diýmekden hem gaýtmaz. Bular başymyza bir iş bolar. Bularyň gozgalaňyny basyp ýatyrmak üçin etjek çykdaýjymyz olary goşunda saklamak üçin edýän çykdaýjymyzdan birnäçe esse köp bolar” diýipdir. Ýöne, soltan *Nyzamylmülküň* sözünü diňlemändir. Olaryň inisiniň ýanyna gidip, gozgalaňçyny göreninden soň bolsa, *Nyzamylmülki* diňlemedigine puşman bolupdyr. Emma puşmanlykdan hiç hili peýda bolmady. Inisiniň özüne garşy gozgalaň edendigini eşiden *Mälikşa Horasana* tarap hereket etdi. Ol *Tekeşden* öň *Nyşapura* geldi. *Tekeş* bolsa *Mälikşanyň Nyşapura* gelendigini eşidip, ol ýerden uzaklaşdy we *Termeze* bardy. Soltan *Mälikşa Termeziň* daşyny gabady. *Tekeşiň* soltanyň adamlaryndan ýesir alan toparyny boşatmagy bilen ikisiniň arasynda ylalaşyk gazanyldy. *Tekeş* dogany soltan *Mälikşanyň* ýanyna bardy we soň *Termezden* çykdy.

نكر عصيان تكش علي اخيه السلطان ملكشاه. قد تقدم ذكره وذكر مصالحته للسلطان فلما كان آلان ورأي بعد السلطان عنه عاوه العهيان وكان اصحابه يؤثرون الاختلاط فحسنوا له مفارقة طاعة اخيه فاجابهم وسار معهم ذلك مرو الروذ وغيرها الي قلعة تقارب سرخس وهي لمسعود ابن الامير ياخذ وقد حصنها جهده فخصروه بها ولم يبق غير اخذها منه فاتفق ابو الفتوح الطوسي صاحب مظالم الملك وهو بنيسابور وعמיד خراسان وهو ابو علي ان يكتب ابو الفتوح ملطفا الي مسعود بن ياخذ وكان خط ابي الفتوح اشبه شئى بخط مظالم الملك يقول فيه كتبت هذه الرقعة من

الري يوم كذا ونحن سايرون من الغد فاحفظ القلعة ومحن نكبس العدو في ليله كذا واستدعيا فيجا يثقون به واعطياه دنانير صالحة وقالوا سر نحو مسعود فاذا وصلت الي المكان الفلاني فاقم به **وتع** اخف هذه الملطف في بعض حيطانه فستأخذك طلائع تكش فلا تعترف لهم **حي** ضربوك فاذا فعلوا ذلك وبالغوا فاخرجه لهم وقل انك فارقت السلطان بالري ولك منا الحباء والكرامة ففعل ذلك وجري الامر علي ما وضعوا واحضر بين يدي تكش وضرب وعرض علي القتل فاظهر الملطف وسلمه اليهم واخبرهم انه فارق السلطان ونظام الملك بالري في العساكر وهو سائر فلما وفقوا علي الملطف **و** سمعوا كلام الرجل ساروا من وقتهم وتركوا خيامهم ودوابهم والقذور علي النار ولم يصبروا علي ما فيها وعادوا الي قلعة وتج كان هذا من الفرج العجيب فنزل مسعود واخذ ما في المعسكر وورد السلطان الي خراسان بعد ثلاثة اشهر ولولا هذا الفعل لنهب تكش الي باب الري ولما وصل السلطان قصد تكش واخذه وكان قد حلف له بالايمان انه لا يؤذ به بناله منه مكروه فافتاه بعض من حضر بان يجعل الامر الي ولده احمد ففعل ذلك فامر احمد بكحله فكحل وسجن (ابن الاثير ج ١٠ ص ٥٠)

Soltan Mälikşa garşy inisi *Tekeşiň* gozgalaňy. Biz Soltan bilen ylalaşyk gazanandygyny öň beýan edipdik. Emma ol soltanyň özünden uzakdygyndan peýdalanyňp täzeden pitne turuzdy. Ýurtdaky bulaşyklyk onuň arkadaşlary üçin bähbitli bolansoň *Tekeşiň* doganyňa boýun egmezligi maslahat berdiler. *Tekeş* bu maslahaty kabul edip, olar bilen bilelikde hereket etdi we *Saragtyň* ýakynyndaky bir gala çenli bolan topraklary basyp aldy. *Saragtyň* ýanyndaky bu gala *Ýahzyň ogly Mesguda* degişli bolup, guş geçmez ýaly derejede berkidilipdi. *Tekeş* we onuň arkadaşlary galaň içinde galan *Mesgudyň* daşyny gabadylar. Galanyň zabt edilmeli güni ýakynlaşanda *Nyzamylmülküň Nyşapurdaky* häkimi *Abulfutuh* bilen *Horasanyň* emiri *Abu Aly*, *Ýahzyň ogly Mesguda* hat ýazmagy kararlaşdyrdy. *Abulfutuh* ýazgysy *Nyzamylmülküň* ýazgysyna meňzänsoň, olar hatda *Nyzamylmülküň* adyndan şeýle diýdiler: “Bu haty pylan güni *Reýden* ýazýaryn. Ertir saňa tarap hereket etjek. Galany gorap sakla. Pylan gije duşmanyň üstüni basjak”.

Bular özleriniň ynamdar habarçylarynyň birini ýanyňa çagyryp, oňa köp mukdarda altyn berdiler we: “*Mesgudyň* ýanyňa git ? Pylan ýere baraňda bolsa düşläp haty diwarlaryň birinde gizläp ukla. *Tekeşiň* adamlary seni tutup urup heläk edýänçäler çyda ! Olar has gatyрак gynaberseler, haty berip *Reý* şäherinden soltanyň ýanyndan gelýäriň diý. Biz ýene seniň hyzmatyňyň gadyryny bileris” diýdiler. Habarçynyň öz wezipesini ussatlyk bilen ýerine ýetirmegi netijesinde garaşylan hadysalar bolup geçdi. Habarçy *Tekeşiň* ýanyňa getirilip, oňa jeza berilmäge başlandy. Ýagdaýy agyrlaşanyndan soň, ol haty berip özüniň *Reýden* soltanyň we *Nyzamylmülküň* ýanyndan gelýändigini, olaryň goşun sürüp geljekdiklerini aýtdy. *Tekeş* we onuň ýakynlary haty okap, habarçynyň sözünü eşideninden soň, eglenmän çadyrlaryny hem-de mallaryny taşlap gaçyp gitdi hat-da nahar bişirýän gazanlaryny ýygnamaga gyssanandygy üçin gazanlary oduň üstünde galdy. Şeýdip, olar *Buşanç* galasyna gaýdyp bardylar. Bu olar üçin garaşylmadyk

ýylda *Alp Arslanyň* ogly *Täjeddöwle Tutuşa* ynanyp, oňa bolan duşmançylygy-ny unudyp, ony *Dymyşka* çagyrdy. Soňra bolsa, onuň bilen salamlaşmak hem-de hökümlerine boýun egýän kişi hökmünde garşylamak üçin Dymyşkdan çykdy. *Tutuş* onuň bilen görşende gylyjy bilen boýnuny kesdi. Soňra wagşyçylyk edip, ony ýalaňaç ýagdaýda sähra taşlap gaýtdy. Ol ýeke özi şähre girip, döwleti eline aldy.

Bu ýyl *Şerefeddöwle Müslim bin Kurayyş Halaby* basyp aldy. 473-nji ýylyň arap aý kalendarynyň birinji aýynda *Mälikşa Kermandan Yspyhana* gaýdyp geldi. Ol geçen ýyl hem *Kermana* gidipdi. *Mälikşany Kermanda* doganoglany soltan *Şa bin Gurt* garşylady. *Mälikşa* munuň bilen gepleşik geçirip, ylalaşyk baglaşdy we sözünde durmagy üçin äht etirdi. Bu ýylyň sapar aýynda *Müeyýidilmülk Mihriýatdan*¹²⁸ *Tekrit* şäherini we galasyny kabul edip aldy. Ol galany berkidip şäheri ajap şekile getirdi.

ýagdaýda halas boluşdy. *Mesgut* galadan çykyp, *Tekeşiň* karargähine bardy we näme tapan bolsa hemmesini aldy. Soltan bolsa *Horasana* bu wakadan üç aý soň geldi. Eger olar beýle hiç ulanmadyk bolsady, onda *Tekeş Ree* çenli bolan ýerleri talajakdy.

Soltan gelip *Tekeşiň* yzyny sypdyrmady we ony tussag etdi. Ýöne ol öň *Tekeşi* jezalandyrmajagy babatda äht edipdi. Şonuň üçin ol ýerdäkileriň bir *Tekeşi* jezalandyrmaklyk işini ogly *Ahmede* tabşyrmaklygy maslahat berdi. Şeýle bolansoň soltan *Tekeşi* ogluna tabşyrdy. Soltanyň ogly *Ahmet* bolsa *Tekeşiň* gözüne çiş sokulmagyna höküm etdi. Şeýlelikde *Tekeş* gözüne çiş sokulyp tussaglykda saklandy.

¹²⁸ Beýleki nusgalarda *Mihribat* diýlip geçýändigine garamazdan, bu *Ibn Esirde Mihriýat* diýlip geçýär.

Arap aý kalendarynyň onunjy aýynyň 10-yna dync güni agşamy *Dubey's* bin *Aly Mezit* aradan çykdy. Bu şahs altmyş ýedi ýyl emirlik wezipesini ýerine ýetiripdi. Ol aradan çykanyndan soň, onuň ýerine *Bahaweddöwle Mansur* geçdi. *Bahaweddöwle Mansur* täze wezipesine geçeninden soň, soltanyň ýanyna gitdi. Ol bu wezipedäki ýerini berkidip, 474-nji ýylyň sapar aýynyň 10-yna soltanyň ýanyndan gaýdyp geldi we oňa her ýyl kyrk müň altyn bermäge ylalaşdy.

474-nj ýylda *Muktedi Jehir* ogly wezir *Fahreddöwlä* halat ýapdy. Bu şahs halypa soltanyň gyzyna öylendirmek üçin onuň ýanyna gudaçylyga gitdi. Mundan soň *Abu Şujag Muhammet Ibnhüseyin* karargähe bardy. *Nyzamylmülk* munuň wezipesinden boşadylmagyny isleýärdi. Halypa bolsa işinden kanagatlanýandygy üçin ony boşatmak islemeýärdi. Bu sebäpden halypa öz eli bilen *Nyzamylmülke* hat ýazyp, *Abu Şujag* babatda döp bolup gelýän ýola eýermegini höküm etdi we bu haty bilen bilelikde hyzmatkäri *Muhtasby* hem onuň ýanyna iberdi. *Abu Şujag* 475-nji ýylda dabaraly ýagdaýda *Bagdada* gaýdyp geldi.

Wezir *Fahreddöwle* karargähe gelende hormatlanyp, gadyrly ýagdaýda kabul edildi. *Nyzamylmülk* onuň bilen bilelikde *Türkan hatynyň* ýanyna baryp, halypa üçin söz aýtdylar. *Türkan hatyn*: “Gyzymy ogulla-ryna gelin edinmek üçin *Gaznanyň* hem-de *Hanyýe* patyşalarynyň hersi dört ýüz müň altyn bermek islediler. Eger halypa bu mukdardaky baýlygy berse, gyzymy oňa bererin. Çünki, ol gyzymy islän

kişileriň arasynda iň uly hormata mynasyby” diýdi. Ýagdaý beýle bolansoň, *Kaýym Biýemryllanyň* aýaly *Arslan hatyn*, *Türkan hatyna* gyzyny halypa aýal edip bermek bilen uly abraý gazanjakdygyny düşündirdi. Fykh (الفقيه الشطّ) meselesiniň kökünü açyp görkezdi. «Halypanyň raýatларыnyň ählisi onuň guludyr. Şonuň üçin hem halypadan baýlyk talap edilmez» diýdi. Bu sözleri eşiden *Türkan hatyn* onuň bilen razylaşdy¹²⁹

ذكر خطبة الخليفة ابنه السلطان ملكشاه في هذه السنة ارسل الخليفة الوزير فخر الدولة ابا نصر بن جهير الي السلطان يخطب ابنته لنفسه فسار فخر الدولة الي اصفهان الي السلطان يخطب ابنته فامر نظام الملك ان يمضي معه الي خاتون زوجة السلطان في المعني فمضيا اليها فخطابها قتالت ان ملك غزنه وملوك الخانيه بما وراء النهر طلبوها هطبوها لا ولادهم وبذلوا اربعمائة الف دينار فان حمل الخليفة هذا المال فهو حق منهم فعرفتھا ارسلان خاتون التي كانت زوجة القائم بامر الله ما يحصل لها من الشرف الفخر بالاتصال بالخليفة وان هؤلاء كلهم عبيده وخدمه مثل الخليفة لا يطلب منه المال فاجابت الي ذلك وشرطت ان يكون الحمل المعجل خمسين الف دينار وانه لا يبقی له سرية ولا زوجة غيرها ولا يكون مبينه الا عند ها فاجيبت الي ذلك فا عطي السلطان يده وعاد فخر الدولة الي بغداد (ابن الاثير ج ٠ ص ٤٤)

Halypanyň özi üçin soltan *Mälikşanyň* gyzyna gudaçylyga ibermegi : Bu ýyl halypa soltanyň gyzyny özüne aýal edinmek üçin *Mälikşanyň* ýanyna *Fahreddöwle Abu Nasyr bin Jehiri* gudaçylyga iberdi. *Fahreddöwle Ysphyhana* gidip, soltanyň gyzy üçin söz aýdanda, soltan *Nyzamylmülke Fahreddöwle* bilen aýalynyň bu iş üçin *Türkan hatynyň* ýanyna gitmegini höküm etdi. Bular *Türkan hatynyň* ýanyna gidip, onuň gyzy üçin söz aýtdylar. Onda hatyn şeýle diýdi : “*Gaznanyň* hem-de *Mawerannahr*daky *Hanyýanyň* patyşasy ogullary üçin gyzyma söz aýdyp dört yüz müň altyn bermek islediler. Eger halypa hem şol mukdardaky baýlygy berse, onda gyzym halypa mynasypdyr” diýdi. Beýle bolansoň *Kaýym Biemrillanyň* aýaly *Arslan hatyn* halypa bilen gudaçylyk gatnaşygyna berkarar edip, uly abraý gazanjakdygyny, halypa bagly raýatlaryň ählisiniň onuň guludygyny, şonuň üçin-de ondan baýlyk talap etmäge hakynyň ýokdugyny aýtdy. Beýle bolansoň *Türkan hatyn* onuň bilen razylaşdy, ýöne oňünden elli müň dinary nagt tölemegini, halypanyň *Türkan hatynyň* gyzyndan başga aýal saklamazlygyny we gijelerini diňe öz gyzynyň ýanynda geçirmegini şert goýdy. Şertler kabul edildi. Soltan elini uzatdy, *Fahreddöwle* onuň elini gysyp *Bagdada* gaýtdy.

Fahreddöwle soltanyň elini gysyp, onuň bilen ylalaşyk gazandy we 475-nji ýylyň sapar aýynda *Bagdada* gaýtdy.

Bu ýylyň arap aý kalendarynyň başınjy aýynda *Müeyýidilmülk Yspyhandan Bagdada* geldi. Ol öýüne ýerleşeninden soň namaz wagtlarynyň üçüsünde deprek kakyldy. Ýöne bu döp pygamberiň döwründen soň, dinde ýüze çykandygy üçin oňa inkär edilýän zat hökmünde seredildi. Şonuň üçin *Müeyýidilmülke* sowgatlar berlip, ondan dep-rek kakmak däbinden ýüz öwürmäge razylyk alyndy. Onuň tarapyndan ýene-de öňki dessura gaýdylyp gelinýändigini yglan edildi.

Bu ýylyň arap aý kalendarynyň sekizinji aýynda *Müeyýidilmülk* aradan çykan inisi *Jemalyň* patasyny kabul etmek üçin oturdy. *Fahreddöwle* bilen *Amydeddöwle* atyna atlanyp, gynanç bildirmek üçin onuň ýanyna gitdiler. Merhumyň üçi günü *Fahreddöwle* köpçülik bilen birlikde pata görünip, *Müeyýidilmülke* matam tutmasyny bes etdirdi.

Nyzamylmülküň ogly Jemalymülk Abu Mansur

Jemalymülk, *Nyzamylmülküň* uly ogly bolup, batyr, töweregindäkileriň hormatyna mynasyp, buýsançly ýigitdi. *Alp Arslanyň* döwründe oňa kakasy *Mälikşa* wezir bolmagy teklipti. Ol boýnyýogynlyk edip: «Meniň ýaly biri onuň ýaly aga wezirlilik etmez» diýip, kakasynyň teklibinden ýüz öwürdi. Soňra

*Balhyň mütewellisi*¹³⁰ wezipesini ýerine ýetirip, bu ýerleri özüne boýun egdirdi. Şol günler ol soltanyň *Jaferiň* atly küýküsi (جعفرک) *Bähmenýar* oglunyň (بهمنار) wezirlige bellenişjekdigi baradaky *Nyzamylmülkün* garşysyna aýdan sözlerini eşitdi we gahardan ýaňa ýaryljak bolup, gyssagly ýagdaýda *Balhdan* çykdy. Ol *Jaferegi* soltanyň köşgünden çykaryp, kellesini ýaryp, dilini goparmaklygy buýurdy. Höküm ýerine ýetirildi. *Jafarek* şolbada öldi.¹³¹

¹³⁰ Mütewelli – haýyr-sahawat serişdeleriniň (wakyflaryň) dolandyryjysy, dini gurluşlaryň metjitleriň we mekdepleriň girdejisini paylajy.

في هذه السنة (٤٧٥) في رجب توفي جمال الملك المنصور بن نظام الملك وورد الخبر بوفاته الي بغداد في شعبان فجلس اخوه مؤيد الملك للعزاء وحضر فخر الدولة بن جهير وابنه عميد الدولة معزيين وارسل الخليفة اليه في اليوم الثالث فاقامه من العزاء وكان سبب موته ان مسخرة كان للسلطان ملكشاه يعرف بجعفرک يحاكي نظام الملك ويذكره في حلواته مع السلطان فبلغ ذلك جمال الملك وكان يتولي مدينة بلخ واعمالها فصار من وقته يطوي المراحل الي والده والسلطان وهما باصبيهان فاستقبله اخواه فخر الملك ومؤيد الملك فاغلق لهما لقول في اغضائهما علي ما بلغه من جعفرک فلما وصل الي حضرة السلطان رأي جعفرک يسارره فانتهره وقال مثلك يقف هذا الموقف ويتبسّط مجصرة السلطان في هذا الجمع فلما خرج من عند السلطان امر بالقبض علي جعفرک وامر باخراج لسانه من فقهه وقطعه فمات ثم سار مع السلطان وابيه الي خراسان واقاموا نيسابور مدة ثم ارادوا العود الي اصبيهان وتقدمهم نظام الملك فاحضر السلطان عميد خراسان وقال له ايما ا حب لك رأسك ام رأ س جمال الملك فقال بل رأ سي فقال لئن لم تعمل في لاقتلتك فاجتمع بخادم يختص بخدمة جمال الملك وقال له سرا الاولى ان تحفظوا تعمتكم و مناصبكم وتدبروا في قتل جمال الملك فان السلطان يريد ان ياخذ ويقتله ولان تقتلوا نتم سرا اصلح لكم من ان يقبله السلطان ظاهر فظن الخادم ان ذلك صحيح فجعله سما في كوز فقاع فطلب جمال الملك فقاعا فاعطاه الخادم ذلك الكوز فشر به فمات فلما علم السلطان بموته سار مجددا حتي لحق نظام الملك فاعلمه بموت جمال الملك ابنه وعزاه وقال انا ابنك وانت اولي من صبر واحتسب (ابن الاثير ج ١٠ ص ٥٠)

475-nji ýylyň rejep aýynda *Nyzamylmülkün* ogly *Jemalymülk Abu Mansur* aradan çykdy.

Onuň ölümi baradaky habar arap aý kalendarynyň sekizinji aýynda *Bagdada* eşidildi. *Jemalymülkün* inisi *Müeyýidilmülk* matam tutmak üçin oturdy. *Fahreddöwle bin Jehir* we ogly *Amydeddöwle* gynanç bildirmek üçin onuň ýanyna geldi. Merhumyň üçi güni halypa ýas tutmagyny bes etdirmek

Jemalylmülk soňra *Bähmenýar* oglunyň daşyna geçdi. Ony tussag etdirip, gözüne çiş sokdurdy. Şeýle wagşyçylykly öç almalardan soňra bolsa ol soltana hyzmat etmek üçin kakasy bilen *Horasana* gitdi. Olar *Nyşapurda* ýerleşip, işlerini ugruk-dyrdy. Soltan ol ýerden gaýtjak bolanda *Horasanyň* emiri *Abu Alyny* çagyryp: “Saňa bir gizlin syr aýtjak” diýdi. Emir oňa: “Siz näme höküm etseňiz, ony doly we dogry ýerine

üçin onuň ýanyna adam iberdi. *Jemalylmülkiň* ölümüne şu aşakdaky waka sebäp bolupdy. Soltanyň *Jeferek* atly küýküsi bardy. Ol soltan bilen ýeke galanda *Nyzamylmülke* öýkünip, onuň gürrüňini ederd. Bu habary eşiden *Balhyň* hem-de *Amalyň* haýyr-sahawat gurluşlarynyň dolandyryjysy *Jemalylmülk* gahar-gazaba mündi. Ol wagt ýitirmän, *Ysphyhandaky* kakasy bilen bilelikde soltanyň ýanyna gitdi. *Jemalylmülki* ol ýerde *Fahrylmülk* hem-de *Müeyýidilmülk* atly iki sany inisi garşylady. *Jaferek* bilen baglanşykly gürrüňlere çäre görmeýändikleri üçin bulara igendi. Ol soltanyň ýanyna baranda *Jaferegiň* onuň bilen gizlin gepleşýändigini gördi we oňa gaharlanyp: “Seniň ýaly biri bu ýerlere gelip, soltan bilen içini döküşsin? Bu hiç wagt bolmajak zat” diýdi. Ol soltanyň ýanyndan çykanyndan soň *Jaferegi* tutup dilini kesmeklige höküm etdi. Şeýdip, *Jaferegi* öldürdeninden soň, *Jemalylmülk* soltan hem-de kakasy bilen bilelikde *Horasana* tarap hereket etdi. Olar *Nyşapurda* az wagtlyk düşläp soň *Ysphyhana* gaýdyp gelmek islediler. *Nyzamylmülk* *Ysphyhana* bulardan öňräk gaýtdy. Soltan bu pursatdan peýdalanyň, *Horasanyň* emirini ýanyna çagyrdy we oňa: «Saňa öz kelläň gymmatlymy, *Jemalylmülküň* kellesi gymmatly?” diýip sorady. Emir muňa: “Öz kelläm gymmatly” diýip jogap berdi. Onda soltan oňa: “Eger *Jemalylmülki* öldürmeseň, özüňi öldürerin” diýdi. Emir gizlin ýagdaýda *Jemalylmülkiň* adamlarynyň biri bilen gepleşdi we oňa: «Soltan *Jemalylmülki* tussag edip, halka açyk ýagdaýda öldürmek isleýär. Ýöne ol ony syrly şekilde öldürmek gerek» diýdi. Hyzmatkär hakykatdan hem şeýledir öýdüp, onuň şerbet gabyna zäher guýdy. *Jemalylmülk* şerbet islände bolsa, şol zäherli şerbeti berdi. Şeýdip, *Jemalylmülk* zäherli şerbedi içip aradan çykdy. Soltan onuň ölenini eşidip gyssagly ýagdaýda *Nyzamylmülküň* yzyndan gitdi we oglunyň ölendigi baradaky habary ýetirip, gynanç bildirdi hem-de şol ýerde *Nyzamylmülke* ýüzlenip: “Men hem seniň ogluňdyryn. Sen sabyr edip, sogaba garaşanlaryň iň haýyrlsysyň” diýdi.

ýetirerin” diýdi. Onda *Mälikşa* oňa: “Öz kelläň gymmatlymy, *Hasan* ogly *Abu Mansuryň* kellesi gymmatlymy?” diýip soranda, Emir: “Öz kelläm gymmatly, oňa nähili jezany höküm etseň şony-da ýerine ýetirerin” diýip jogap berdi. Soltan sözü-niň üstüni ýetirip: “Eger *Jemalylmülki* öldürmeseň, özüňi öldürerin” diýdi. Emir *Mälikşanyň* ýanyndan çykanyndan soň, *Jemalylmülkiň* hyzmatkäre bilen garşylaş-dy we onuň azajyk kemaklydygyna göz ýetirip, “Soltan siziň hojaýynyňyzy tutup, ertir öldürmegi buýurdy. Şonuň üçin ony özüňiz öldürip hormatyňyzy goramagyňyz ýegdir” diýdi. Kemakyl hyzmatkär pikirle-nip bilmänsoň, aýdylanlary hakykatdyr öýtdi. Ol *Jemalylmülk* sebäpli *Nyzamylmülküň* maşgalasynyň dargamagyndan gorkup, *Jemalylmülkiň* şerbetli gabyna awy goşdy. Hojaýyny gije turup şerbet islände bolsa, oňa awuly şerbedi berdi. *Jemalylmülk* awuly şerbedi içenden soň, öljekdigine göz ýetirdi. Ol wesýet etmek üçin gyz doganyny çagyrdy. Ýöne ony görmänkä aradan çykdy. Bu wakadan soň *Mälikşa* ol ýeri terk edip, dört düşelgäni gyssagly geçip, özünden has önüräk gaýdan *Nyzamylmülküň* yzyndan ýetdi. Oňa oglunyň aradan çykandygy baradaky habary aýdyp, gynanç bildirip: “Men hem seniň bir ogluň, sen sabyr edip, sogaba garaşýanlaryň iň haýyrlysysyň” diýdi.

Awtor şeýle diýýär: «475-nji ýylda Şyh *Ymam Abu Yshak*, Halypa *Muktedi* tarapyndan soltanyň ýanyna ilçi edilip iberildi. Halypa *Abu Yshagy* ýanyna

çagyryp onuň bilen ýekelikde gepleşdi we *Amyt Abu Fath bin Abu Leyýsiň* keýpi-sapasyndan şikaýat etdi.¹³² *Abu Yshak Horasana* gelip, Ymam *Abulmagaly Jüweýni* bilen ylmy babatda jedelleşdi. Şol wagt onuň ýanynda *Şoşy*, *Ýabnykanan* (قناز) we *Tabary* ýaly talyplary-da bardy. Hat-da *Jemaleddöwle* bilen *Hadym Afyf* hem jedel pursady şol ýerdedi.

Şyh *Abu Yshak Bagdada* gelende, aýraçylykdan ýaňa ýürekler teşne bolup, gözler ýadyrgap başlapdy. Şyh, Allatagala onuň ruhuny päk etsin, 475-nji ýylyň arap aý kalendarynyň altynjy aýynda aradan çykdy. *Müeyýidilmülk* onuň ýerine (müderris) mugallym edip metjitde haýyr-sahawat işlerine sereden *Abu Sagdyny* belledi. *Nyzamylmülk* muňa razy bolman, ders bermek wezipesini “Eşşamil” atly eseriň awtory şyh hem-de ymam *Abu Nasr Sabbaha* tabşyrdy.

Günleriň birinde *Müeyýidilmülk Bag-datdan* gidende metjidiň haýyr-sahawat işleri dolandyryjysyny hem ýany bilen alyp gitdi. Olar yzyna gelende iş dolandyryjy ýokary derejelere eýe bolup geldi. Oňa «Şerefilümme» («Ymmatyň hormaty») lakamy berildi. Şol döwürde *Abu Nasr Sabbah* (müderris) mugallym

في هذه السنة (٤٧٥) في ذي الحجة اوصل الخليفة المقتدي بامر الله الشيخ ابا اسحاق الشيرازي الي حضرته وحمله رسالة الي السلطان ملكشاه ومظام الملك تتضمن الشكو من العميد ابي الفتح بن ابي الليش عميد العراق (ابن الاثير ج ١٠ ص ٤٦)

Bu ýylyň arap aý kalendarynyň on ikinji aýynda halypa *Muktedi Şyh Abu Yshak Şirazyny* ýanyna çagyryp, soltan *Mälikşa* bilen *Nyzamylmülküň* ýanyna ilçi bolup gitmegi höküm etdi. Bu ilçiniň esasy wezipesi *Yragyň* emiri *Abulfath bin Abu Leyýsden* şikaýat etmegi öz içine alýardy.

bolup işle-ýärdi. Bu şahsyň şol ýylyň arap aý kalendarynyň sekizinji aýynyň ortasyna sogap güni aradan çykmagy bilen metjidiň haýyr-sahawat işleri boýunça dolandyry-jysy ömrüniň soňuna çenli, ýagny 478-nji ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýyna çenli *Nyzamyýe* medresesinde mugallym (müderris) boldy. 476-njy ýylyň sapar aýynda halypadan gelip gowşan hat esasynda *Amydeddöwle* wezipesinden boşadyldy. *Jehi-riň* ogullarynyň maşgalasy, ýaşu-garry hyzmatçylary, hajyp *Ýaryk*, şäheriň harby işleri boýunça häkimi, emir we *Müeyýi-dilmülküň* sahyplary, ol çykýança *Ammuryýä-niň* gapysyna ýygnandy. Bular soňra karargähe baryp, ýokary wezipeleri eýeledi. Meselem, soltan *Fahreddöwle bin Jehire Diýarbekiri* berdi. Oňa halat ýapyp, deprek hem-de baýdak gowşurdy. Öz adyna hutba okadyp, zikge kakmagyna rugsat berdi.¹³³ Soltan soňra, 477-nji ýylda *Hulwanyň*

وفي هذه السنة (٤٧٦) في صفر عزل عميد الدولة بن جهير عن وزارة الخليفة ووصل يوم عزل رسول من السلطان ونظام الملك الي الخليفة يطلبان ان يرسل اليها بني جهير فاذن لهما في ذلك وساروا بجميع اهلهم ونسائهم الي السلطان فصادفوا منه ومن نظام الملك الاكرام والاحترام و عقد السلطان لفخر الدولة بن جهير علي ديار بكر وخلع عليه واعطاه الكوسات وسير معه العساكر وامره ان يقصدها ويأخذها من بني مروان وان يخطب لنفسه ويذكر اسمه علي السكة فसार اليها ولما فارق بنو جهير بغداد رتب في الديوان ابوافتح المظفر بن رئيس الرؤسا

Bu ýylyň (476) sapar aýynda *Amydeddöwle bin Jehir* halypanyň weziri wezipesinden boşadyldy. Onuň boşadylmagy bilen halypanyň ýanyna soltanyň hem-de *Nyzamylmülküň* adyndand ilçi iberildi. Olar *Jehiriň* ogullaryny öz ýanlaryna iberilmegini isledi. Soltanyň hem-de *Nyzamylmülküň* islegleri kanagatlandyryldy. Olar maşgalasy bilen soltanyň ýanyna gitdi we soltan hem-de *Nyzamylmülk* tarapyndan hormatly garşylandy. Soltan *Fahreddöwle Diýarbekiri* berip, oňa halat ýapdy hem-de deprek gowşurdy. Soňra *Fahreddöwle* goşun berip, *Diýarbekiri Merwan* ogullarynyň elinden alyp, adyna hutba okatmagyny we öz adyna pul

hökümdary *Artyk bin Eksebi*, türkmenlere ýolbaşçy belläp, *Fahreddöwläni* oňa kömek etmek üçin iberdi.¹³⁴

Bularyň saýasynda *Fahreddöwle* goşun sanyny artdyryp örän kuwwatlandy. *Diýarbekiriň* häkimi *Ibn Merwan* bulara garşy durmak üçin *Şerefeddöwle Müslim bin Kurayýşy* kömege çagyrdy we özüne kömek eden ýagdaýynda *Amydy* (آمد) oňa berjekdigine söz berdi. *Ibn Jehir*: “Men sebäpli arapla-ryň başyna bela gelmegini islemeýärdim” diýip, ylalaşyk gazanmaga meýil etdi.

Ýöne türkmenler *Fahreddöwläniň* niýetini bilip, onuň islegine garşy çykdy. Olar gije¹³⁵ atlaryna atlanyp, araplaryň daşyny gabadylar. Araplar gorkup gaçsalar-da, yzyndan kowup olary taladylar.

Ibn Jehir hem-de *Artyk* bu waka bolup geçende ol ýerde ýokdy. Şonuň üçin hem bu wakanyň oduna diňe emir *Çapyk* ýandy. Araplaryň gany dökülmedi. Ýöne

çykarmagyny höküm etdi. *Jehir* ogullary *Bagdatdan* gideninden soň, *Reýisurruesanyň* ogly *Abulfath Muzaffar* diwanyň başlyklygyna bellenildi (*Ibn Esir*, 10j., 48 sah.).

فلما كانت هذه السنة (٤٧٧) سبر السلطان اليه (الي فخرالدولة) ايضاً جيشاً فيهم الامير ارتق بناكسب وامرهم بمساعدته... (ابن الاثير ج ١٠ ص ٤٩)

Soltan bu ýyl (477) hem *Fahreddöwlä* goşun iberdi. Bu goşuna ýolbaşçy edip bolsa, *Artyk* bilen *Eksebi* belledi. Ol bu goşuna *Fahreddöwlä* kömek etmegi höküm etdi.

¹³⁵ Bu ýerde asyl tekst şudur وركبواالبلاء Muňa görä terjimesi bolsa atlandylar diýmekdir. (I) nusgasynda bolsa şeýledir: *Ibn Esirde* (10j., 49 sah.) bu şu şekildedir: Bu sebäpden asyl tekste däl-de, beýleki nusgadaky tekste görä: «Gije atlaryna atlandylar» diýip terjime etdim.

düeleriniň ählisi ellerinden alyndy.¹³⁶ Beýleki zatla-ry bolsa halk tarapyndan talandy.

Şerefeddöwle Müslim bu galagoplukda *Amyda* (آمد) gaçyp, özüni halas etdi. *Fah-reddöwle* bin *Jehir* Emir *Artyga Müslimiň* ýoluny kesmegi maslahat berip: «Eger ony tussag edip bilsek, onda soltan üçin basyp alan täze we köne ýerleriniň ählisine eýe bolarys» diýdi. Bu ýagdaýdan habarly bolan *Şerefeddöwle* ýoluny açmagy üçin Emir *Artyga* baýlyk bermek isledi. Emir *Artyk* baýlygy almaga meýil etdi. Özüne höküm edýänligi üçin *Fahreddöwlä* bolan kinesini ýüze çykaryp *Müslime* ýoldan geçmäge mümkin-çilik döretdi. Şeýle bolansoň *Müslim* arap aý kalendarynyň üçünji aýynyň 11-ine *Rakka* gitdi. *Fahreddöwle* bolsa *Miýafarykyna* tarap hereket etdi. Ol *Miýafarykyna* gidende emirlerinden *Bahaweddöwläniň* ogly *Seyfeddöwle Sadaka*, *Aýaz*, *Türşek* we *Guhraýyn* hem-de goşunbaşysy *Humardaş* hem onuň bilen gitdi. *Fahreddöwläniň* *Halata* gitmegi niýet edinip, ol ýere ugramagy bilen ýokarda ady agzalan şahslar ondan aýrylyp *Yraga* gaýtdy.

¹³⁶ Araplaryň ganlaryny dökmekden saklanyp, olaryň düelerine ee çykanlaryň kimdigi doly bilinmeýär. Ýogsa-da bu ýerdäki sözlerde ýetmezçilik barny? *Ibn Esirde*, bu wakalaryň birinde, soltanyň goşuny arap obalaryny basyp alyp, baýlyklaryny talap aýal, oğlan-uşaklaryny ýesir alanda *Seyfeddöwle Sadaka bin Mansur bin Mezidiň* köp mukdarda baýlyk sarp edip, ýesir edilen aýal, oğlan-uşaklary halas edendigi beýan edilýär. Onuň ynsanperwerligi üçin şahyrlar tarapyndan öwülendigi aýdylýar. (Ibn Esir, 10j., 49 sah.).

479-njy ýylda soltanyň *Diýarbakiri Amyt Abu Alyf Balha* tabşyrmagy bilen ol ýerler *Fahreddöwläniň* golastyndan çykdy.

Şerefeddöwle bolsa *Rakka* baryp çeken azaplarynyň netijesine şükür etdi. Ol *Artyga* bermeli zatlaryny hasaplap, oňa iberip, sözünde durup wadasyny ýerine ýetirdi. *Şerefeddöwle* baradaky habar soltana baryp ýetende, ol oňa haýran galdy. Çünki, soltan onuň tussag edilip güýç-kuwwatdan gaçyryljakdygyna hiç hili şübhe etme-ýärdi. Ol *Amydeddöwle* bin *Jehire* halat ýapyp, ony *Diýarbakire* häkim edip iberdi¹³⁷ we türkmenlere hat ýazyp, *Amydeddöwle* boýun egmeklerini höküm etdi. Ol Emir *Aksungury* hem *Halaba* emir edilip bellenilmezinden öň *Amydeddöwle* bilen bu ýere iberipdi. Şonuň üçin emir *Aksungur* mydama *Amydeddöwläniň* ýanynda boldy. Soňra emir *Artyk* hem muňa goşulyp, onuň golastyna girdi.

Amydeddöwläniň Mosula barmagy bilen ol ýeriniň halky oňa boýun egdi. Agyr, geçmesi kyn we tekiz ýerleriň ählisi ýeňillik bilen onuň eline geçdi. Soltan giň ýürekli we mert esgerlerden düzülen kuwwatly

لما بلغ السلطان ان شرف الدولة انهزم وحصر بآمد لم يشك في اسره فخلع علي عميد الدولة
بن جهير و سيره في جيش كثيف الي الموصل
(ابن الاثير ج ١٠ ص ٢٩)

Şerefeddöwläniň goşunynyň Amytda daşy gabalyp, derbi-dagyn edilendigi baradaky habar soltana gelip ýetende, soltan onuň ýesir edilendigine hiç hili şübhe etmedi. Şol sebäpden-de ol *Amydeddöwle* bin *Jehire* halat ýapyp, ony köp sanly goşun bilen *Mosula* iberdi.

goşuny bilen *Müslim bin Kuraýyşyň* (*Şerefeddöwläniň*) diýaryna tarap hereket etdi. Ol *Şerefeddöwläniň* hile bilen janyny halas edendigini eşidip, ony getirmek üçin *Nyzamylmülküň* ogly *Müeyýidilmülk Şerefeddöwläni* çagylanda soltan *Bewazijdedi*. Soltan oňa giň mümkinçilikler döretdi. Ol soltanyň özüne döreden mümkinçiliginden peýdalandy we onuň maksadyna göz ýetirdi. Ýöne *Şerefeddöwläniň* öňki baýlygyndan hiç zat galmady, baýlygy talanypdy. Ol karz alyp soltana sowgat getirdi, atlaryny tabşyrdy. Onuň öňüne at geçirmeýän meşhur aty *Beşşar* hem bu ýylkylaryň arasyndady. *Amyt* wakasynda onuň janyny halas eden bu atydy. Kowgy atlaryny yzda galdyryp, ýapdan uçup geçen at, ine, şu *Beşşardy*. Soltan bu aty beýleki atlar bilen ýaryş-dyrmak üçin *Şerefeddöwle* bilen jedele girdi. Ýaryşda bu atyň alnyndaky ak ýer irden daň atanda älemiň ýagtylmaga başla-nyşy ýaly, tozanyň içinden görünmäge başlanda, soltan muňa geň galmakdan ýaňa aýak üstüne galanda bolsa özüni hormat üçin galan şekilinde görkezmäge synanyşdy.¹³⁸

فارسل مؤيد الملك بن نظام الملك الي شرف الدولة وهو مقابل الرحبة فاعطاه العهود والمواثيق واحضره عند السلطان وهو بالبوازيح فخلع عليه آخر رجب وكانت امواله قد ذهبت فاقترض ما خدم به وحمل للسلطان خيلا رائقة من جملتها فرسه بشار وهو فرسه المشهور الذي تجا عليه من المعركة من آمد ايضا وكان سابقا لا يجاري فامر السلطان بان يسابق به الخيل فجاء سابقا فقام السلطان قائما لما تداخله من العجب
(ابن الاثير ج ١٠ ص ٥٠)

Ýagdaý beýle bolansoň, soltan *Nyzamylmülküň* ogly *Müeyýidilmülk Şerefeddöwläni* getirmek üçin iberdi. Şol wagt *Şerefeddöwle Rahbeniň* garşysyndady. *Müeyýidilmülk* hiç hili zeper ýetirilmejegine äht edip, ony *Bewazijde* bolan soltanyň ýanyna getirdi. Soltan rejep aýynyň ahyryna muňa

Şerefeddöwle 478-nji ýylyň sapa aýynda ölüm şerbedini içdi. Ol öz hyzmat-käri tarapyndan hammamda öldürildi».

Awtor şeýle diýýär: «*Jehir* ogullary *Bagdatdan* çykanyndan soň *Muzaffar Abul-fath ibn Reýisirruýesa* halypanyň diwanynda wezipe berildi. *Abu Şujag* wezirliğe bellenişänçä geçen döwürde ähli işler *Muzaffar* tarapyndan çözüldi.

476-njy ýylda *Abu Şujag Muhammet ibn Hüseyin* halypanyň wezirliğine bellendi. Halypa muňa wezirlik donuny geýdirip, *Zahyreddin Müeyýideddöwle Seyýidilwuzera* Safyýy emirilmömininiň lakamyny berdi. Bu barada patyşanyň möhüri basylan *Abu Sagt ibn Musalanyň* ýazgysyny taýýarlatdy.

Bu ýyl *Ymadeddin Serheň Sawtegin Wasyta* geldi. Remezan aýynda bolsa, ol ýerden Nile geçdi we iki *şerif Maşata* zyýarat etdi. Ikisi *Maşatda* halka köp mukdarda baýlyk paýlady. Hajylar üçin pul almagy gadagan etdi. Köp wagtdan bäri haraba öwrülen ýagdaýda bolan *el-Alkamyny* gazdyrdy we *Bagdada* geldi. Ony bu ýerde wezir *Abu Şujag* garşylady. Ol arap aý kalendarynyň on ikinji aýynyň 8-ine hoş günü gijesi halypanyň ýanyna bardy. Halypa oňa halat

halat geýdirdi. *Şerefeddöwläniň* elinde baýlygy galmady. Ol hat-da soltana getiren sowgadyň-da karzyň hasabyna alypdy. Ol soltana sowgat hökmünde tohumlyk atlardan getiripdi. Onuň *Amyt* wakasynda söweş meýdanynyň özüni halas eden *Beşsar* atly aty hem bu sowgatlyk atlaryň arasyndady. Bu at hiç wagt öňüne at geçirmeýärdi. Soltan bu aty beýleki atlar bilen ýaryşdyrmagy höküm etdi. Bu at pellehana birinji bolup gelende, soltan geň galmakdan ýaňa aýak üstüne galdy.

ýapyp, uly hormat etdi. Ol bu ýerde keselledi. Şonuň üçin hem köp eglenmän *Ysphyhana* gitdi we 478-nji ýylda ol ýerde aradan çykdy.

Jemaleddöwle Afyf halypanyň soltanyň gyzy bilen gudaçylyk meselesini çözmek üçin *Ysphyhana* gidipdi. Şol günler ol hem *Bagdada* gaýdyp geldi. Şonda halypa *Abu Şujagyň* on iki ýaşyndaky ogluna halat ýapyp hem-de *Rebibeddöwle* lakamyny berip, *Jemaleddöwläni* garşy almak üçin çykar-dy.¹³⁹

ذكر زفاف ابنة السلطان الي الخليفة في الخرم نقل جهاز ابنة السلطان ملكشاه الي دار الخلافة علي مائة وثلاثين جملا مجللة بانواع الديباج الرومي وكان اكثر الاحمال الذهب والفضة وثلاث عماريات وعلي اربعة وسبعين بغلا مجللة بانواع الديبج الملكي واجراسها وقلاندها من الذهب والفضة وكان علي ستة منها اثنا عشر صندوقا من فضة لا يعد ما فيها من الجواهر والحلي بين يدي البغال ثلاثة وثلاثون فرسا من الخيل الرائقة عليها مراكب الذهب مرصعة بانواع الجواهر ومهد عظيم كثير الذهب وسار بين يدي الجهاز سعد الدولة كوهرائين والامير برسق وغيرهما ونثر اهل نهر معلي عليهم الدنانير والثياب وكان السلطان قد خرج عن بغداد متصيدا ثم ارسل الخليفة الوزير ابا شجاع الي تركز خاتون زوجة السلطان وبين يديه نحو ثلثمائة موكبية ومشاعل ولم يبق في الحريم دقان الا وقد اشعل منها الشمعة والانتنان واكثر وارسل الخليفة مع ظفر خادمه محفة لم ير مثلهما حسنا وقال الوزير لتركان خاتون سيدنا ومولانا امير المؤمنين يقول ان الله يأمركم ان تؤدوا الامانات الي اهلها وقد اذن في نقل الوديعة الي داره فاجابت بالسمع والطاعة وحضر نظام الملك فمن دونه من اعيان دولة السلطان وكل منهم معه من الشمع والمشاعل الكثير وجاء نساء الامرا الكبار ومن دونهم كل واحدة منهن منفردة في جماعتها وتجللها وبين ايديهن الشمع الموكبيات والمشاعل يحمل ذلك جميعه الفرسان ثم جاءت الخاتون ابنة السلطان بعد الجميع في محفة مجللة عليها من الذهب والجواهر اكثر شيء وقد احاط بالمحفة ما ننا جارية من الاتراك بالمراب العجيبة وسارت الي دار الخلافة وكانت ليلة مشهودة لم ير بغداد مثلهما فلما كان الغد احضر الخليفة امراء السلطان لسماط امر بعمله حكى ان فيه اربعين الف منا من الكسر وخلع عليهم كامهم وعلي كل من له ذكر في العسكر وارسل الخلع الي الخاتون زوجة السلطان والي جميع الخواتين وعاد السلطان من الصيد بعد ذلك (ابن الاثير ج ١٠ ص ٦٠٥٩)

Arap aý kalendarynyň birinji aýynda *Mälikşanyň* gyzynyň zatlary bir ýüz otuz sany düe we ýetmiş dört sany gatyra ýüklenip, halypalygyň merkezine äkidildi. Düeleriň üstüne halyň deregine rum ýüpegi atylypdy. Gatyrlaryň üstüne-de gyrasy bezelen ýüpek matalaryň her hilisi atylyp, boýunlary altynan hem-de kümüşden ýasalan jaňlar, dür dänelerinden düzülen zynjyrlar bilen bezelipdi. Ýükleriň köp bölegi altyn-kümüş bolup,

Abu Şujag bolsa ýürekde galan ýaralara döz gelip, abraý-hormata mynasyp bolup, yslam döwletleri içindäki harç töleýän ristiýanlara hem-de ýahudylara duşmançy-lykda wezirligini dowam etdirdi. Yslam döwletlerinde ýaşaýan hristianlaryň we ýahudylaryň ýolbaşçylaryny gyýar (غيار) geýmäge hem-de salgyt

düelerde iki at ýüki torbalar bardy. Gatyrlaryň altysyna on iki sany kümüş sandyk ýüklenendi, munuň içindäki şaý-sepleriň hem-de göwheriň gymmadyna baha kesmek mümkin däldi. Gatyrlaryň öňünden göwher kakylan altyn eerli otuz üç sany tohum at we içi altynly paýtun hereket edýärdi. Paýtunyň öňünden bolsa *Sagdeddöwle Guhraýyn*, *Emir Bursuk* we beýlekiler barýardy. “*Nehri Mullanyň*” halky bularyň öňünden çykyp altyndyr egin-eşik seçdi. Şol wagt soltan aw-awlamaga gidendigi üçin *Bagdatda* ýokdy. Şol sebäpli halypa wezir *Abu Şujagy* soltanyň aýaly *Türkan hatynyň* ýanyna iberdi. Weziriň öňünde üç ýüz, şonça-da ot bardy. *Horezmiň* hüjreleriniň agzynda-da azyndan birki sany mum ýanyrdy. Halypa hyzmatkäriniň üsti bilen oňa gözelligi heniz taýyna gabat gelinmedik mahmal iberdi. Wezir *Türkan hatyna* garap : “Möwlamyz we seýidimiz bolan halypa gyzyňyzy Allanyň tabşyran adamsyna bermegiňizi isleýär” diýdi, ýagny halypanyň gyzy öz öýüne göçürüp eltmek isländigini duýdurdy. *Hatyn* “Baş üstüne” diýip, bu pikiri goldady. Bu dabara *Nyzamylmülkden* başlap, soltanyň töweregindäki ähli adamsy gatnaşdy. Bularyň her biriniň ýanynda-da birnäçe çyradyr ot ýakyldy. Hat-da emirleriň aýallary hem gelip öz töweregi bilen aýry-aýry oturdy. Bularyň duran ýerleri hem atlylaryň elinde sakladylan otlardan peýdalanylyp ýagtylandyryldy. Soňra bu ýere kejebede soltanyň gyzy getirildi. Kejebän daşy ýapyk bolup, onuň daşyndaky altyndyr göwherleriň sany-sajagy ýokdy. Onuň töwregini bolsa ajaýyp lybasly iki ýüz sany türkmen gelni gursap alypdy. Ine, soltanyň gyzy şeýle uly dabara bilen halypanyň köşgüne tarap ýola düşdi.

Bu gije *Bagdatda* heniz görüp-çşidilmedik gije boldy. Ertesi gün halypa şamlyk taýýarlamagy höküm edip, ol ýere soltanyň emirlerini çagyrdy. Soňralar şol günki saçakda kyrk mün nygmatyň taýýarlanýandygy halk arasynda hekaýat edildi. Halypa dabara gatnaşan emirleriň ählisine hem-de goşunda at abraýa ee bolanlara serpaý ýapdy. Soltanyň aýaly *Türkan hatyna* we beýleki aýallara halat iberdi. Soltan bu wakalardan soňra awdan gaýdyp geldi.

tölemäge mejbur etdi. Bular gyýar geýmäge namys edip, hristian atlaryny terk edip özlerine musulman at aldylar. Meselem *Abu Galyp bin Yshagyň* musulman adyny alşy ýaly, diwanyň ýazgy işleri müdiri *Abu Sagt ibn Ala ibn Hasan ibn Wehep ibn Musulaýa* bilen onuň ýegeni *Abu Nasyr Ibn Sahybylhabar* hem musulmanlygy kabul etdiler. *Abu Nasr* wezipe babatda deňeşdirilende *Abu Sagt bin Alanyň* derejesindedi. Bu waka 484-nji ýylyň sapar aýynyň on dördüne bolup geçipdi.

Weziriň berkligi we dini işler babatda geçirimsizligi uludan-kiçä hemme kişä agyr degdi. Şol wagt soltandan weziriň işden boşadylýandygyna degişli hat gelip gowuşdy. Hatda halypanyň özi hem weziriň hereketlerinden halys ýadapdy. Şol sebäpli halypa sapar aýynyň 19-yna weziriň wezipesinden boşadylýandygy baradaky karary okady. Wezir öýüne gaýdyp, ýolda şu aşakdaky beýtləri dile getirýärdi:

“Wezirligi kabul edende hiç bir duşmany ýokdy. Bu gün bolsa hiç bir dosty galmadyk ýagdaýda bu wezipe bilen hoşlaş-dy”.

Onuň günleri iň ajaýyp günler ýyllary bolsa, iň gözel ýyllardy. Ol wezipesinden boşadylan gününüň ertesi juma günü töweregine dykgatly nazaryny aýlap, pyýada-lap halkyň arasyna çykdy. Halkyň munuň bilen gyzgyn salamlaşmagy ýokardakylara ýakmady. Şonuň üçin ol öýden çymazlyga mejbur edildi. Halypa muňa bahana tapmaga mümkinçilik bermedi. Ol soňky möwsümde haja gitdi we 488-nji ýylyň arap aý

kalendarynyň altynjy aýynyň ortasyna Medinede, ýatan ýeri ýagty bolsun, aradan çykdy. Onuň jesedi *Bakygda*¹⁴⁰ (Hezreti pygamberiň ogly) *Ybraýymyň* (a.s.) ýanynda jaýlanyldy. Bu şahs 437-nji ýylda *Kinkiwerde* dogulypdy.

Abu Şujag wezirlikden boşadylanyndan soň diwanyň ýolbaşçylygyna *Abu Sagt ibn Musalaýa* bellendi. Munuň şan-şöhrady örän ýokary bolup, ýagşylygy örän köpdi. Ol 430-njy ýyldan soň diwanyň ýazgy işlerini (ديوان الانشا) öz üstüne alypdy. *Muktedi* we *Mustazhyryň* (halypalaryň) döwründe wezi-riň orunbasary wezipesini ýerine ýetirdi. Soňra 484-nji ýylyň arap aý kalendarynyň on birinji aýynyň 27-ine *Amydeddöwle* ýene-de wezirlige saýlanyldy. Şol wagt soltan *Bagdatda* bolansoň, *Nyzamylmülk*, *Täjilmülk* we beýleki birnäçe ýokary derejedäki emirler hormatlamak we täze wezipesini gutlamak üçin *Amydeddöwläniň* öýüne gitdi-ler.

482-nji ýylyň arap aý kalendarynyň birinji aýynyň onuna *Abu Bekrinişşaşy Tajiýe* medresesine mugallym (müderris) edilip bellendi. Ol *Tajiýe* medresesinde sapak okatdy. Şol ýylyň arap aý kalendarynyň altynjy aýynda *Nyzamyýe* medresesiniň mugallymy (müderrisi) Şe-rif *Abulkasym Debusy* (ابو القسم الدبوسي) aradan çykdy. 483-nji ýylyň arap aý kalendarynyň birinji aýynda *Şyh Abu Abdylla Tabary Nyzamylmülküň* karary esasynda *Nyzamyýe*

¹⁴⁰ Medinedäki ýagtylandyrylan öwlüýäde.

medresesine mugallym (müderriş) edilip belenilip *Bagdada* geldi. Munuň yz ýanyndan bolsa, bu medresede sapak okatmak üçin Kazy *Abu Muhammet Abdyl-wehhap Şirazy* geldi. By ikisiniň gezekle-şip, ýagny bir gün biriniň, ertesi gün bolsa başgasynyň sapak bermegi kararlaşdy-ryldy. 484-nji ýylda *Nyzamyýede* ders bermek üçin Şyh *Abu Hamyt Gazaly* geldi. Bu şahs ylym dünýäsinde joşan deňize we öz şöhlesi bilen äleme ýagtylandyrmaga çalyşýan aýa meňzäp, garaýyşlary gündogara hem-de günbatara ýaň saldy.

Soltan Mälikşanyň Bagdada gelmegi

Soltan *Mälikşa* 479-njy ýylyň arap aý kalendarynyň on ikinji aýynyň 4-ine ilkinji gezek *Bagdada* geldi. Ony bu ýerde wezir *Abu Şujag* garşylady we oňa zerur bolan hormaty görkezdi. Soltan *Bagdada* saparynyň üçünji gününde ýaryş meýdançasyna gitdi we top oýnuny oýnady. Halypa soltan üçin at iberip, oňa hormat etdi. Bularyň arasynda özara düşünişmeklik aradan aýrylyp, soltana her künjekden sowgatlar getirildi. *Nyzamylmülk* medresä we ondaky kitaphana baryp gördi. Soňra bolsa, ol ogly *Müeyýidilmülküň* öýüne gidip, ol ýerde iki gün boldy.

480-nji ýylyň arap aý kalendarynyň birinji aýynyň 17-ine halypa hyzmatkäri *Zafary* soltanyň ýanyna iberip, ony öz huzuryna çagyrdy. Soltan bu çakylygy eşidip begendi. Ol gämä münüp aşaklygyna tarap gitdi.

Soltan *Garabet gapysyna* (باب الغربية) baranda muňa halypanyň münýän atla-ryndan birini getirdiler. Ol bu ata atlanyp, *Suddeýi Şerifä* geldi. Halypa soltana oturmagy tekliptdi. Soltan çekinip oturmady. Halypa sylag-hormatyny ýüze çykardy. Emma halypa: «Hökman oturmaly bolarsyň» diýip soltany özüne ýakynlaşdyrmaga jan etdi. Soltan hem halypa ähmiýet berip, bu ikisi arasynda ahyrsoňy ýyly howa öwürdi. *Nyzamylmülk* bolsa emirleri ýekän-ýekän garşysyna geti-rip, ilki bilen tagzym edip, maňlaýlaryny tozanlandyrmagy üçin emire bu möminleriň emiridir diýip, soňra bolsa halypa ýüzlenip bu pylandyr, onuň şunça goşuny bolup, ol şunça welaýaty öz golastynda saklaýar diýýärdi. Tanyşdyrylan emirleriň sany kyrkdan gowrak bolup, gezek soltanyň daýysy *Aýteginde* bardy. Ol iki rekat namazyny okady we goşunyny iki ýüz kişiden ybarat edip, mübärekleme üçin köşgüň burçlaryna goýdy. Soltan egni ýedi gat donly, eli bilezikli halda don geýdi-rilýän ýerden gaýdyp, *Suddeýi Şerifäniň* önünde durdy we birnäçe gezek tagzym etdi. Halypanyň buýrugy esasynda hyzmatkäri *Muhtas* soltanyň biline iki sany gylyç dakdy.

Wezir *Abu Şujag* soltana şeýle diýdi: “Eý, *Jelaleddin!* Allatagalanyň halypalyk we ymamlyk üçin saýlan, yslam halklaryna ynanan, din hem-de millet üçin halypa edip bellän şahsy özüne ynanylan wezipäni seniň gatnaşmagynda halkyň garamagyna berdi. Halk bolsa bu wezipäni size ynandy. Allatagalanyň

duşmanlaryna garşy kuwwat-ly bolmagyň üçin saňa iki sany gylyç dakdy. Dürli ýerlere, duşman diýaryna gidip olary boýun egdirersiň. Halkyň maslaha-tyny diňläp, onuň üçin belki ýardamyňy gaýgymarsyň. Halypa boýun egen ýagdaýynda saňa her ýerden ýagşylyk geler. Seniň üstüňe bulutlardan bereketler ýagar».

Soltan halypanyň elini öpmek üçin rugsat sorady. Emma halypa oňa rugsat bermänsoň, ol hormat üçin ýüzüni öpmek isledi».

Awtor şeýle diýýär: «*Mälikşa* sapar aýynyň ortasynda *Horasana* gitmek üçin *Bagdatdan* çykdy.

Mälikşanyň Bagdada ikinji gezek gelişi 484-nji ýylyň remezan aýynyň 20-ine gabat geldi. Onuň *Bagdada* bu gezekki saparynda ýanynda *Nyzamylmülk*, *Täjilmülk* we döwletiň beýleki ýokary wezipeli adamlary bardy. *Ýemineddöwle ibn Musalaýa* wezir hökmünde soltany garşylamak üçin öňünden çykdy. Soltan *Kasymeddöwle* (قسم الدولة) *Aksungury Halaba*, emir *Buzany Reha* we *Harrana* iberininden soň, 485-nji ýylyň sapar aýynda *Bagdatdan* çykyp, *Huzystanda* öldi.

Soltan üçünji gezek 485-nji ýylyň remezan aýynyň 24-ine *Nyzamylmülküň* janyna kast edeninden soňra¹⁴¹ *Bagdada* geldi. Onuň bu gezekki saparynda

¹⁴¹ (I) nusgasynda: «Nyzamylmülk şehit bolanyndan soňradyr» diýilýär.

ýanynda *Täjilmülk* bardy. *Mälikşa* 485-nji ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynda aradan çykdy».

Hadysalar

Awtor şeýle diýýär: «478-nji ýylyň rejep aýynyň 26-yna ruh güni *Kazylkuzat Abu Abdylla Muhammet bin Aly Damagany* aradan çykdy. Ol 398-nji ýylda doglup, 419-njy ýylda *Bagdada* gelipdi. Munuň ýerine kazy *Abu Bekir Muzaffar bin Bekran Hamawy Şamy* (الحموي الشامي) *Bagdadyň* kazylygy wezipesini öz üstüne aldy. 483-nji ýylda *Fahreddöwle Abu Nasr Muhammet bin Jehir Mosulda* aradan çykdy. Ol 398-nji ýylda bu ýerde doguldy. *Ymadeddin* (r.h.) şeýle diýýär: «Ýene-de *Anuşirwanyň* kitabynyň terjimesine gaýdyp gelýäris».

Abulmuzaffar Berkiýaryk bin Mälikşanyň soltanlyga eýe bolmagy

Soltan *Mälikşanyň Berkiýaryk, Muhammet, Sanjar* we *Mahmyt* atly ogullary bardy. *Mahmyt* onuň oglularynyň iň kiçisidigine garamazdan, hökümdar saýlanyldy. Çünki, *Mälikşanyň* döwründe *Mahmydyň* ejesi *Tür-kan hatynyň* sözi ýurtda ýörgünlidi. Şonuň üçin *Mälikşa* öleninden soňra-da, onuň sözi ýurtda agalyk ediji orun aldy. Üstesine-de, ähli emirler hem-de wezirler *Türkan haty-nyň* kömegi bilen wezipe alan kişiler bolansoň, hökümdarlyga onuň ogluny teklipl

etdiler. *Mahmydyň* hökümdarlyga saýlanyl-magyna itergi beren sebäpleriň biri hem onuň ejesiniň hökümdaryň gyzy bolma-gydy.¹⁴² *Berkýarygyň* ejesi hem seljukly-lardandy. Ýöne şol wagt soltan *Mälikşanyň* ogullaryndan *Türkan hatynyň* körpe oglundan başgasy *Bagdatda* ýokdy. Şol sebäpli *Mahmydy* hökümdar saýlap, *Ysphyhana* äkidip tagta oturtdylar. Öňden bar bolan baýlyk-lary, öňki we täze ähli ýygňalanlary çykardylar hem-de olary hatynyň buýrugy esasynda paýladylar».

Awtor şeýle diýýär: «Onuň tagta çykmagynyň ilkinji günlerinde *Nyzamyl-mülküň* gullary *Täjilmülki* öldürdiler. Çünki, *Täjilmülk Türkan hatyn* bilen onuň oglunyň weziridi. Bular *Türkan hatyn* bilen oglunyň *Ysphyhana* gidenini eşidip, *Berkýaryga* goşulyşyp, *Ysphyhandan Reýe* tarap hereket etdi hem-de *Mahmydyň* garşysyna goşun toplamaga başlady. Olaryň bu işe baş goşmagyna öňden bäre *Täjilmülk* üçin oç almaga bolan

وكان السلطان ألب أرسلان قد تزوج ابنة قدر خان بضر[بن بضرا خان] وكنت قبله عند مسعود بن شبكتكين وتزوج شمس الملك بن طغج خان ابنه ألب أرسلان وزوج بنت عمه عيسى خان من السلطان ملكشاه وهي الخاتون الجلالية أم الملك محمود الذي ولي السلطان بعد أبيه وسنذكر ذلك إن شاء الله ثم اختلف ألب أرسلان وشمس الملك وسنذكره سنة خمس وستين عند قتل ألب أرسلان .. (ابن الأثير ج ٩ ص ١١٤)

Soltan *Alp Arslan Kadyr hanyň* gyzyyna öýlenipdi. Bu aýal öň *Mesgut bin Mahmyt bin Söbüktegin* bilen nikalaşanda. *Tufaç hanyň ogly Şemsilmülk Alp Arslanyň* gyzyyna öýlenen bolup, doganoglany *Isa hanyň* gyzyyny *Mälikşa* beripdi. Ine, bu aýal atalaryndan soň soltanlyga geçen *Mahmydyň* ejesi *Jelalyýa* hatyndyr. Biz nesip bolsa, bu barada soň beýan ederis. Soňra *Alp Arslan* bilen *Şemsilmülküň* arasy bozuldy. Biz muny hem altmyş başinji ýyllaryň hadysasynda *Alp Arslanyň* öldürlişini beýan edemizde ýatlarys.

islegi sebäp boldy. Çünki, *Nyzamylmülküň* eden jenaýaty bularyň üstüne ýöňkelyärdi.

Şeýle galagoply ýagdaýlaryň başlangy-jynda Mustazhirbilla halypa boldy. Ondan *Mahmydyň* hökümdarlygy üçin razylyk alynandan soň, *Berkýaryk Ysphyhanyň* daşyny gabady. Ýokary wezipeli kişileriň ählisi gabawyň içinde bolansoň *Berkýarygyň* ýanynda döwlet adamlarynyň hiçisi ýokdy. Şol sebäpli *Berkýarygyň* ýanyna täze ýetişenlerden düzülen, tanalmaýan kişiler ýygnandy. Şol wagt *Ysphyhanda* bolan *Berkýarygyň Zübeyde* hatyn atly ejesi oglunyň özüne tarap gelýändigini eşidip, onuň ýeňişlerine örän begendi.

Bu wakalaryň arasyndan bir ýyl hem geçmänkä *Mahmyt* we onuň ejesi aradan çykdy. Şeýdip, patyşalyk tutuşlygyna *Berkýaryga* galdy.¹⁴³

¹⁴³ وفيها (٤٨٧) في رمضان توفيت تركان خاتون الجلالية باصبهان وهي ابنة طغغاج خان من تسل فراسياب التركي وكانت قد برزت من اصهان لتسير الي تاج الدولة تتش لتتصل به فرضت وعادت وماتت واوصت الي الامير انز والي الامير سمرز شحنة اصبهان مجفظ المملكة علي ابنها محمود ولم يكن بقي بيدها سوي قصبة اصبهان ومعها عشرة آلاف فارس اترك (ابن الاثير ج ١٠ ص ٨٩)

487-nji ýylyň remezan aýynda *Jelalyýa Türkän hatyn Ysphyhanda* aradan çykdy. Bu aýal *Afrasyýap* türkmeniň neslinden bolan *Tufaç hanyň* gyzydyr. Bu aýal *Täjeddöwle Tutuş* bilen birleşmek üçin *Ysphyhanda* çykyp, olaryň ýanyna gidipdi. Emma ýolda ýaraman *Ysphyhana* gaýdyp geldi we ol ýerde aradan çykdy. Ol ölmezinden öň *Emir Aýaz* bilen *Ysphyhanyň* harby işler boýunça häkimi *Emir Sürmeze* ýurdy oglunyň elinde gorap saklamaklaryny weset etdi. Bu aýalyň golastynda diňe *Ysphyhan* şäheri galyp, onuň on müň türkmen atlysy bardy.

Nyzamylmülküň ogly Yzzylmülk Abu Abdylła Hüseyiniň wezirliگی

Awtor şeýle diýýär: «Yzzylmülk içgä özüni aldyryp, döwlet işleri bilen gyzyk-lanmandyr. Ol azgynlyga ýakyn bolup maliýe işlerden hiç hili başy çykmandyr. Jemläp aýtsak, Yzzylmülk ömrüni şady-horramlyk bilen geçiren, düşünjesiz, ýalta biri bolupdyr. Döwlet dolandyryş dessu-ryndaky bozuklyk Nyzamylmülküň ölüminden soň has-da erbetleşendigi üçin onuň ogullarynyň birine hökümetde wezipe berlen ýagdaýynda döwlet işi düzeler öýdüp, Yzzylmülki wezir edip belläp, oňa uly hormat etdiler. Onuň möhüriniň manysy «Alla şükür edýärim» diýmek bolan (احمد الله واشكره) setirlerdi. Onuň *Abdyrahym* atly özünden kiçi inisine-de möhür işlerini yrandylar. Oňa: “Bu wezipe üçin känbir sowgatly bolmak gerek däl, bu iş ýaý şekilindäki çyzygyny çyzmakdan ybarat-dyr” diýdiler.

Berkýaryk tagta geçmegi bilen öň özüniň mugallymy we atabegi, soň bolsa *Kümüşte-giniň* weziri bolup işläň ussat *Aly* bin *Abu Aly Kummyň* sözüne eýerdi. Hat-da ol patyşa-lykda-da *Berkýaryga* şärik ýaly göründi. Ussat *Aly* diwanda salgyt işlerine seretdi. Bularyň ýolbaşçylygynda ähmiýeti bolmadyk işler, gelşiksiz ýagdaýlar ýüze çykyp başlady. Ýöne bu ýerdäki dogry ýola goýlan işleriň ählisi ussat *Alynyň* saýasynda mümkin boldy. Çünki *Aly* örän akyllý, düşünjeli we görmegeýdi. Galanlarynyň put ýaly bolup ne peýdasy, ne-de zyýany bardy. Soltanyň ejesi bolsa

utanç-haýany bir tarapa atyp, *Kümüştegin* bilen ýakyndan gatnaşyk edip, onuň bilen şerap içýärdi. Soltan hem oýun hem-de keýpi-sapa bilen meşguldý. Hat-da wezir hem girdenekler bilen şady-horramlyk edip, içgi içýärdi. Bular *Bagdada* gelip, bu ýerde ýerleşdiler. Çünki, bu ýeriniň göwün awlaýjy halky hem-de gözel gyzlary bulary özüne bende edipdi. Döwlet işi ýatdan çykarylyp, adalatdan ýüz öwrülmäge başlandy.

Emirleriň arasyndan iň ulularyndan biri hasaplanýan, hormaty we abraýy ýokary bolup, serhedi gorap biläýjekleri umyt edilýän *Aksungur* hem-de *Bozan* atly emirler şol wagt *Müsüriň* we *Şamyň* serhedindediler. Bular soltana yzyna üzmän ilçi we hat iberip doganoglany *Tutuş bin Alp Arslanyň* pitne turzandygyny aýdyp, ony *Tutuşyň Dymyşkdan* çykyp, türkmenlerden özüne goşun ýygnaýandygy babatda habardar edýärdi. Emma soltan bu iki emiriň hatyny olaryň özünden umydyňy keseninden soň okady. Bu iki emir soltana gaýtawul berip bileris öýdüp oňa garşy çykdy. Ýöne *Tutuşyň* eline düşüp, syýasat gylyjynyň gurbany boldy.

Tutuş Rey, Hemedan, Kum we *Jerbazekana* tarap hereket etdi. *Berkýarygyň* döwletiniň emirleri bolsa hersi bir şäherde iýip-içmek, wagtyňy keýpi-sapada geçirmäge meşgul boldular».

Awtor şeýle diýýär: «Bu iki emiriň öldürilmegi barada asyryň dana kişile-rinden biri bolan *Abu*

Mansur Abynyň parsça ýazan eserinden bir parçanyň manysy şeýledir:

«Içgä, serhoşlyga gyzygyp *Sungur* we *Bozan* barada pikirlenmäge wagt tapmadyk,

Oýunda hiç zat gazanmadyk, diňe iki ruhy ýitirdik».

Awtory şeýle diýýär: «Goşun ýagdaýla-rynyň düzedilmegini talap edip, *Berkýarygy* taşlap, onuň doganoglanynyň ýanyna gitdiler. *Berkýaryk Yspyhana* gelende, ol ýerde *Türkan hatynyň* döwletiniň adamlaryndan düzülen kuwwatly toplum bilen duşdy. Ol bulary derbi-dagyn edip, köpüsini tussag etdi. Tussag edilenleriň bir bölegi zyndan-da öldi, bir böleginiň bolsa baýlygy döwletiň hasabyna geçiripdi».

Awtor şeýle diýýär: «Şol günler *Hora-sanyň* ýagdaýy-da örän bulam-bujardy. *Alp Arslanyň* ogullary *Böribars* bilen *Argunyň* arasynda söweş dowam edýärdi. *Müeyýidil-mülk Abu Bekr Ubeydylla* bin *Nyzamylmülk* (مؤيد الملك ابوبكر عبيدالله بن نظام الملك) bu başagaýlykdan peýdalanyp, *Horasandan Ys-pyhana* gaçdy. *Yspyhanlylar* ony wezirlige laýyk görüp, wezirlige mynasyp şekilde oňa halat geýdirdiler. Munuň saýasynda döwletiň ýagdaýy düzeldi. Çünki, bu şahs gylyç hem-de galam ussady bolup, arap we pars dillerini bilýärdi.

Ol gylyçdan we maliýe işlerinden başy çykýan şahs bolup, onuň üçin ýatyp ýa-da at üstünde ölmegiň kân bir ähmiýeti-de ýokdy.

Nyzamylmülküň ogullarynyň arasynda mundan başarnyklysy ýokdy. Bu şahs öz döwründe taýy bolmadyk biri bolup kyssa we şygyr äleminde-de bellidi. Ol işe başlanyndan dargan işleri tertibe saldy, ýaramazlyklaryň önüni aldy. Munuň alamaty nygmatlary üçin Alla şükür diýmekdi (الحمد لله علي النعم). Ol mundan soň *Tutuş* bilen söweşe girişdi. *Yspyhanda* bir burça gysylan *Mejdilmülk Abulfazyla*: “Tur, maňa arkadaş bol” diýdi. *Mejdilmülkde* oňa: “Sen we Taňryň, ikiňiz gidiň-de söweşiň, biz bolsa, bu ýerde galjak” diýdi. Çaknyşykda *Tutuşyň* goşuny derbi-dagyn edilip, onuň özi bolsa söweş meýdanynda öldürildi. Şeýdip, ýurt tutuşlygyna *Berkýarygyň* golas-tyna ýegçdi. *Berkýaryk* bu ýeňşi weziriniň aýagyynyň düşenligi bilen baglanyşdyrды».

Anuşirwan şeýle diýýär: «Bu söweşde men *Müeyýidilmülküň* ýanyndadym. Bu waka 488-nji ýylyň sapar aýynyň 17-ine *Reýden* altmyş menzil uzaklykda ýerleşen *Daşilo* (داشيلو) atly obanyň ýanynda bolup geçdi. *Müeyýidilmülk* soltanyň ýanyna söweş meýdanyna gelip, ony ýeňiş bilen gutlady. Soltan *Allanyň* oňa beren nygmatlaryna guwanyp gülümsiredi we wezire: “Bularyň ählisi seniň berekediň we aýagyňyň düşmegi saýasyndadyr” diýdi. Şeýle bolansoň halkda *Müeyýidilmülküň* wezirlige mynasyp şahs-lygyna ynam döredi. Ol 487-nji ýylyň arap aý kalendarynyň on ikinji aýynda wezir boldy. Olar bu wakadan soňra *Reýe* gelenlerinde *Mejdilmülk Abulfazl Yspyhan-dan* gyssagly ýagdaýda *Reýe* tarap hereket etdi. Ol ilki

bilen soltanyň ejesiniň kalbyny özüne meýil etdirdi we döwletdäki derejesini berkitdi hem-de ussat *Alyny* tussag etdirdi. Soňra gözüne çiş sokduryp, ony kör etdi. *Müeyýidilmülk* bolsa ýalňyz galyp, her gün bela garaşdy we ak öküziň ýeňlişini öz ýeňlişine ýordy.

Müeyýidilmülküň özünden uly dogany *Fahrylmülk Abulfath Muzaffar* (فخر الملك ابو الفتح المظفر) hem şol döwürde *Reýde* bolup, ol örän wezirlige teňnedi. *Mejdilmülk* ony doga-nynyň wezipesine umytlandyrdy we ol wezipäni eýelemegine kömek etdi. *Müeyýidilmülk* zynjyrlanyp, zyndana atyldy. *Fah-rylmülk* bolsa wezirlilik derejesine geçiri-lip, kürsüde oturdyldy.¹⁴⁴

وفيها (٤٨٨) عزل بركيارق وزيره مؤيد الملك بن نظام الملك واستوزر اخاه فخر الملك وسبب ذلك ان بركيارق لما هزم عمه تنش وقتله ارسل خادماً ليحضر والدته زبيدة خاتون من اصبهان فاتفق مؤيد الملك مع جماعة من الامراء واثاروا عليه بتركها فقال لا اريد الملك الا لها وبودها عندي فلما وصلت اليه وعلمت الحال تنكرت علي مؤيد الملك وكان مجد الملك ابو الفضل البلاساني قد صاحبها في طريقها وعلم انه لا يتيم له امر مع مؤيد الملك وكان بين مؤيد الملك واخيه فخر الملك تباعد بسبب جواهر خلفها ابوهما نظام الملك فلما علم فخر الملك تنكرام السلطان علي اخيه مؤيد الملك ارسل ويزل اموالا جزيلة في الوزارة فاجيب الي ذلك وعزل اخوه ولي هو (ابن الاثير ج ١٠ ص ٩٤)

Bu ýyl *Berkýarygyň* weziri *Müeyýidilmülk bin Nyzamylmülki* wezipesinden boşadyp, onuň dogany *Fahrylmülki* wezir edip belledi. Munuň sebäbi şudur: *Berkýaryk* doganoglaný *Tutuşyň* goşunyny derbi-dagyn edip, onuň özüni öldüreninden soň ejesi *Zübeýde* hatyny *Ysphyhandan* getirmek üçin hyzmatkärleriniň birini iberdi. *Müeyýidilmülk* we birnäçe emir birleşip soltana ejesini terk etmesiniň ýegdigini aýtdylar. Ýöne *Berkýaryk* patşalygy onuň üçin we onuň ýanynda bolmagy üçin isleýärin diýdi. Hatyn oglunyň ýanyna gelip, bu gürrüňleri eşideninden soň, *Müeyýidilmülke* duşmançylyk gözi bilen bakmaga başlady. *Mejdilmülk* Abulfazl Belasany (مجد الملك ابو الفضل البلاساني) ýolda hatyn bilen bileli we *Müeyýidilmülk* barka onuň özüne hiç zat edip bilmejegini bilýärdi. *Müeyýidilmülk* bilen dogany *Fahrylmülküň* arasynda-da şol wagt kakasyndan galan göwher sebäpli duşmançylyk bardy. *Fahrylmülk* soltanyň ejesiniň *Müeyýidilmülki* halamaýandygyny bilip, oňa

Soltanyň ejesi *Mejdilmülke* meýil edensoň, *Müeyýidilmül-kün* garşysyna oňa kömek etdi. Bu sebäpden *Müeyýidilmülk* hatynyň rehimlilikini wasp edip, parsça beýtlar ýazdy we oňa ýalbardy. *Mejdilmülk* diwanda salgyt bilen baglany-şykly işleri ýeke özi dolandyrdy. Ol şol bir wagtyň özünde wezirlik wezipesi üçin hem dalaş etdi. Şeýle bolansoň *Fahryl-mülküň* täsiri gaçdy. Eýsemde bolsa, bu adam ýolbaşçylyk ukybyndan, başarnykdan we edepden mahrumdy. Hökümdar maşgalasyndan bolmakdan başga ýüze tutar ýaly tarapy ýokdy. Ol *Mejdilmülküň* garaýyşlarynyň ýesiri, pikirleriniň gulydy. Onda wezirlik üçin gerek bolan zatlardan (الحمد لله نعمائه) nygmatlary üçin Alla şükür edýäriň diýlip ýazylyan alamatdan başga hiç zat ýokdy.

Müeyýidilmülk onuň barada parsça iki sany beýt aýtdy. *Ymadeddin* bolsa olary arapça terjime etdi. Ine, şol setirler:

«Ähli aýypalary özünde jemleýän biri barada öwgüli nähili sözler aýdyp bilerin.

Kakamyň öwgi bilen ýatlanjyk häsiýet-leri, munuň ýaramaz işleri sebäpli käýinil-jek häsiýetlere öwrüldi».

Awtor şeýle diýýär: «*Müeyýidilmülk* tussaglykdan halas boldy. Ol köp wagtlap käbir ýokary wezipeli kişileriň goldawyna daýanyp, wagtyny ybadata

adam iberdi we köp mukdarda baýlyk sarp etdi. Şeýdip, dogany wezipesinden boşadylyp, *Fahrylmülk* wezirlige bellenildi.

bagyşlan kişi bolup, käte *Nahawende*, käte bolsa *Müşkanda* ýaşady. Soňra bolsa *Jenzeniň* hökümdary *Muhammediň* paýtagtyna tarap hereket etdi. *Muhammet* özüniň ýokary göterilen ykbaly-nyň *Berkýarygyň* pese gaçýan ykbalyndan üstündigine, munuň netijesinde özüniň doganynyň mülküne mirasdüşer boljakdy-gyna ýa-da döwleti onuň elinden çekip aljakdygyna göz ýetirýärdi. *Muhammediň* kalbynda patyşa bolmak islegi bardy. *Müeyýidilmülk* onuň bu pikirini kuwwat-landyrdy hem-de bu umydyňy hasyl boljak zat höküminde görkezdi. Bu sebäpden *Muhammet Müeyýidilmülki* kabul edip, oňa erk berdi. Muňa özara gürrüňleri üçin ynam bildirip, käbir zatlar babatda ondan maslahat sorady. Hat-da wezirligi-de muňa ynandy. Ol şeýle söhbetdeşligiň gaýtalanmagyny isläp, ony kalbynyň iň gizlin ýerinde ýerleşdirdi.

Müeyýidilmülküň kalby bolsa tagta aralaşmak duýgusy bilen beslenip, ähli oý-pikirleri bu duýgusyny gizläp saklamakdan ybaratdy. Ol köplenç soltana uzak bolan zatlary ýakyn, agyr bolan zatlary bolsa ýeňil edip görkezýärdi. Ony hakykata gönükdirdi we onda peýda bolan ýigrenji döretdi. Şeýdip, ahyrsoňy onuň asuda haldaky islegini herekete getirdi. Kän bolmadyk jemagaty yzyna tirkäp onuň bilen bile-likde *Arrandan* paýtagta, ýagny *Ysphyana* bardy. Ol ýerde ýerleşensoň, onuň şatlygyna şatlyk goşuldy. *Müeyýidilmülk* goşuna sö-züni diňledip, olary *Muhammediň* tarapyna geçirdi.

Berkýarygy merkezden çekilip gyalara sygynmaga, aýraýlykda kör bolup gezmäge mejbur etdi.

Müeyýidilmülk Zübeyde hatyny tussag etdi. *Hatyn Rey* galasynda tussaglykda saklanyldy. Soňra *Müeyýidilmülk* hatyny bogup öldürmeklige höküm etdi. Höküm ýerine ýetirilip, hatyn boglup öldürildi.

Ýöne ony öldürmekligiň günäsi *Müeyýidilmülküňde* heläk bolmagyna sebäp boldy. *Mejdilmülk* babatda aýdylanda bolsa, *Müeyýidilmülk* we kowumdaşlary goşuny öz tarapyna geçirip, oňa zyýan bermäge gönükdirdi. Olara *Mejdilmülküň* garaşmaýan wagtyna çenli sabyr edip, şol wagt herekete geçmegi maslahat berdi. Bu sebäpden esgerler ony halkyň önünde parça-parça etdiler. Bu waka 492-nji ýylda bolup geçdi. *Mejdilmülk* şol wagt elli bir ýaşyndady. Bu şahs köplenç haýyr-sahawat bermäge, agyz bekle-mäge, namaz okamaga, gije ybadat etmäge çalyşýardy. Ol her zaman ýagşylyk edip, hiç kimiň nähak ganynyň dökülmegini islemez-di. *Mejdilmülk* ilini zyýany üçin hiç wagt ädim ätmedi».

Soltan Abu Şujag Muhammet bin Mälikşanyň Genje (گنجہ) we Arrandan Reýe hem-de Ysphyhana gelmegi

Awtor şeýle diýýär: «Bu soltana Alla tarapyndan berlen ýardam mahsus bolup, ol işlerinde örän başaraňdy ol hiç kimiň umydyňy boşa çykarman, mümkin boldugyça ýerine ýetirýärdi. Oňa dogluşdan gelen ugurlylyk mahsusdy. Ol ýaş bolmagyna

garamazdan diniň gadagan edýän zatlaryndan gaýra durmagy başaryardy. Beýiklik hem-de ýurdy dolandyrmak babatda atasy *Alp Arslana* meňzemek isleýärdi. Agyrbaşly, mahabatly, başarjaň we akyllydy. Ol doganlarynyň döwründäki döwlet düzgünindäki bozulmalary kakasynyň we atasynyň tagtyna geçeninden soň düzeldi, ýagny dagynyk zatlary ýygnap, bidüzgünçilikleri düzetti. Umuman, döwletde ýagdaýy düzgüne goýdy. *Müeyýidilmülki* kakasynyň döwlet hyzmatyndaky ýeri bolan wezirlige getirdi. Syýasy gözýetimini onuň şöhlesi bilen doldurdy. Şeýle bolansoň, bu wezir giň göwünli, ýiti aň-düşünjäni özüne jemleýän hüşgärlilik bilen işe başlady. Şeýlelikde, kynçylyklardan saplanyp, ýokary göterlişe eýe boldy.

Müeyýidilmülk duşmanlaryndan öç alan-soň öýkesini ýazyp, birnäçe ýyl wezirlik wezipesini ýerine ýetirdi. *Mejdilmülküň* ähli baýlygyny öz hasabyna geçirdi we *Zübeyde* hatynyň janyna kast etmeklige girişdi. Ýöne özi öz zulmunyň pidasy boldy. Iki doganyň arasynda *Hemedanyň* çäginde ýüze çykan söweşde ol *Berkýarygyň* goşuny tarapyndan tussag edildi. *Berkýaryk* muny huzuryna getirip ellerini arkasyna daňdy we öldürmek üçin gözlerini mata bilen daňdy. Ol ýiti sesi bilen kelemesini çöwürdi, aglamady, inlemedi, hiç hili ejizlemedi. *Berkýaryk* öz eli bilen onuň kellesini kesdi. Soltanyň ejesiniň janyna kast edip, onuň ganyny dökmege girişmegi onuň özüniň heläk bolmagyna getirdi. Ýokarda beýan edilen

günä wezirin kellesiniñ kesilmegine sebäp boldy.¹⁴⁵
Döwrün paýhas, akyl, edep, ýagşylyk, näziklik,

قد ذكرنا فيما تقدم تنقل الاحوال بمؤدي الملك عبيدالله وانه كانه عند الامير از فحسن له عصبان السلطان بركيارق فلما قتل ؟! سارالي الملك محمدفاشار عليه بمخالفة اخيه السمي في طلب السلطنة ففعل ذلك وقطع خطبة بركيارق من بلاده وخطب لنفسه بالسلطنة واستوزر مؤيد الملك واتفق قتل مجدالملك البلاساني واستيحاش العسكر من بركيارق وفارقوه وساروا نحو السلطان محمد فلقوه بحرقان فصاروا معه وساروا نحو الري وكان السلطان بركيارق لما فارقوه عسكره سار مجداً الي الري فاتاه بها الامير ابنال اتوشتكين الحسامي وهو من اكابر الامراء ووصل اليه ايضاً عزالملك منصور بن نظام الملك وامه ابنه ملك الابخاز ومعه عساكر جمة فيبلغه عسير اخيه محمد اليه في العساكر فسار من الري الي اصفهان فلم يفتح اهلها الابواب فسارالي خوزستان علي ما نذكره وورد السلطان محمد الي الري ثاني ذي القعدة فوجد زبيدة خاتون الولدة اخيه بركيارق قد تخلقت بعد ابنها فاخذها مؤيد الملك وسجنها في القلعة واخذ خطها بخمسة آلاف دينار واراد قتلها و اشار عليه ثقاته ان لايفعل ذلك فلم يقبل منها وقالوا له العسكر محبوب اولدها وانما استوحشوا منه لاجلها ومي قتلت عدلوا اليه فلاغترب هؤلاء الجند فانهم غدروا بعن احسن اليوم اولق ما كان بهم فلم يصعغ الي قولهم ورفعوا الي القلعة وخنقت وكان عمرها اثنتين واربعين سنة فلما اسر السلطان بركيارق مؤيد الملك راي خطة في تذكرته بخمسة آلاف دينار فكان اعظم الاسباب في قبله (ابن الاثير ج ١٠ ص ١٠)

Biz Müeyýidilmülkün dürli ýagdaýlary başdan geçirip, emir Amynyn ýanynda bolup, ony soltan Berkýaryga garşy topalaň turuzmaga gönükdirendigini ýokarda beýan edipdik. Anydyň janyna kast edilensoň, Müeyýidilmülk Mälik Muhammediň ýanyna gitdi we ony doganyňa garşy çykyp, ondan hökümdarlygy talap etmäge gönükdirdi. Muhammet munuň maslahatyna görä hereket edip öz golastyndaky ýurtlarda (Arranda) Berkýarygyň adyna hutba okamagy bes etdirdi. Özünü soltan yglan edip, öz adyna hutba okatdy we Müeyýidilmülki özüne wezir edip belledi. Şol döwürde Mejdilmülk Belasanynyn janyna kast etmeklik hadysasy we goşunyň soltan Berkýarykdan çekinmegi ýaly ýagdaýlar ýüze çykdy. Bu sebäpden goşun Berkýarygy terk edip, soltan Muhammede tarap hereket etdi we Harranda onuň goşuny bilen birleşip, Ree tarap ýöriş etdi. Soltan Berkýaryk hem goşunynyň özünden ýüz öwürmegi bilen gyssagly Ree gidipdi. Ol ýerde onuň ýanyna Emir Ynal bin Anuştegin Husamy geldi. Bu adam beýik emirleriň biridi. Bulara soňra Nyzamylmülkün ogly Yzylmülk Mansur hem goşuldy. Onuň ejesi Abhaz patyşasynyň gyzy bolansoň ýanynda köp mukdarda goşuny bardy. Berkýaryk dogany Muhammediň uly leşger çekip gelýändigini eşidip, Reýden Ysphyhana tarap hereket etdi. Ýöne has soňrak beýan ediljek käbir sebäplere görä, Ysphyhanyň halkynyň oňa gapylary açmandygy üçin olar Huzystana tarap hereket etdi. Soltan Muhammet arap aý kalendarynyň on birinji aýynyň 2-ine Ree gelende, ol ýerde dogany soltan Berkýarygyň ejesi Zübeýde hatyn bilen duşuşdy. Ol ogly bilen gitmän, bu

mylaýymlyk we merhemetlik babatda şunuň ýaly şahsy yetişdirmegi mümkin dälidir».

Awtor şeýle diýýär: «Ussat *Abdyljelil Dehistany Berkýaryga* wezir boldy. Bu şahsyň öwgä mynasyp eden işi bolmaýşy ýaly, özüni ýolbaşça laýyk görkezen günü-de ýokdur. Onuň günün-gününe ýaramazlygy artdy. Ol hat-da başga kişilere bagyşlamak arkaly halkyň emlägini-de dargatdy. Zulum etmek babatda onuň eli we gulajy uzyndy. Ýöne ol uzak wagtlap wezirlik etmedi. Onuň *Yspyhanyň* gapysynyň önünde bir batyny tarapyndan garny ýaryldy».

Awtor şeýle diýýär: «Soltan *Muhammet Müeýýidilmülküň* hukugyny unutmady. Oňa her wagt hormat etdi. Bu sebäpden *Nasyrylmülk Müeýýidilmülküň* ogly bolansoň, ony wezir edip bellän ýagdaýynda kakasynyň önündäki borjuny ödärin diýen niýet bilen ony ogullaryna wezir edip belledi.

ýerde galypdy. *Müeýýidilmülk* muny tutup, galada tussaglykda saklady. Ol baş müň dinar berjekdigine güwä geçýän dil haty alandygyna garamazdan, *Zübeyde* hatyny öldürmek isledi. *Müeýýidilmülküň* golastyndaky adamlar oňa hatyny öldürmezligi maslahat berdiler. Oňa goşunyň *Zübeyde* hatynyň ogluny gowy görýändigini, goşunyň *Berkýarykdan* ýüz öwürmegi bu hatyn üçindir diýdiler. Töweregindäkiler *Müeýýidilmülke* : “Eger hatyny öldürseň, goşun ýene-de *Berkýarygyň* ýanyna gider. Sen bu goşuna ynanma! Bular özlerine ýagşylyk eden kişä iň köp ynanan döwri hyýanat etdiler” diýdiler. Emma *Müeýýidilmülk* bulara gulak asmady. Ol hatyny galada bogup öldürtdi. *Zübeyde* hatyn janyna kast edilende kyrk iki ýaşyndady. Soltan *Berkýaryk Müeýýidilmülki* ýesir alanda, onuň tezkiresindäki baş müň dinar hakyndaky ýazgyny gördi. *Müeýýidilmülküň* bu işi onuň janyna kast edilmeginiň iň uly sebäbi boldy.

Ýogsa-da, köpek munuň edepsizligini, baýguş bolsa onuň bus-buslugyny kabul etmekden gorkýardy. Çünki, bu şahsyň aýyplary sansyz, haýasyzlygy bolsa çäk-sizdi. Ýöne onda gadymyýetiň ylmy bilen meşhur bolmak pikiri oýandy. Ol bela bir wagtdan soň bu iş bilen baglanyşykly gyzyklanmasyny togtatdy. Delillerine şübhe eden ýerinde saklandy. *Abu Tahyr hatyny* onuň hakynda bir kitap ýazdy. Bu şahs *Müeyýidilmülkden* soň, onuň döwründäki düzgüni bozdy. Günler muňa garşy ýüzüni turşartmaga başlady. *Muhammet* bilen *Berkýarygyň* arasyndaky söweş ýyllar boýy dowam edip, ol birnäçe gorkunç wakalar bilen netijelendi. *Anuşirwan* şeýle diýýär: «*Müeyýidilmülküň* heläk bolmagyna örän gynandym. Onuň uçran belasy ýüregime erbet täsir etdi. Ýüregimden gitmeýän gynanç ol ýerde galmagyma mümkinçilik bermedi. Bu sebäpden *Basra* gidip, ol ýerde üç ýyl boldum. *Basrada* öz ynamdar arkadaşlaryma duşdum. Olardan biri “Makamat” atly eseriň awtory *Abu Muhammet Kasym bin Aly Haryrydyr*. Bu şahs oýunda-çynda, umuman, her işde maňa ýakynlyk görkezdi. Meniň gözüm bilen seredip, meniň gulagym bilen eşitdi. Men *Basrada* ýaşan döwrüm *Berkýaryk* aradan çykdy. *Berkýarygyň* ölümüne babasil keseli sebäp boldy. Ol 498-nji ýylyň arap aý kalendarynyň dördünji aýynda *Burojerde* aradan çykdy. *Berkýaryk* aradan çykanda ýigrimi baş ýaşynda bolup, ol on iki ýaşynda soltan adyny alypdy. Bu şahs söweş we beýleki gapma-garşylyklardan hiç kimiň çekmedik muşakgaty çekdi.

Mundan soň dogany *Muhammet* patyşalykda ýeke-täk bolup galdy. Iki Gündogar şuňa boýun egdi. Ol döwleti dolandyrmaklygy öz eline aldy».

Anuşirwan şeýle diýýär: «Günleriň birinde maňa *Hawasdan* bir emiriň üsti bilen soltanyň buýrugy geldi. Soltan ol buýruk bilen meni ýanyna çagyryrdy. Şeýle bolansoň *Sagdylmülk Abul Mahasyn Sagt* bin Muhammet Abynyň (صعد الملك ابو المحاسن بن محمد الابي) wezirliги döwründe *Bagdada* geldim. Şol wagt soltan hem *Bagdatdady*.

Sagdylmülk owadan syratly, düşüňjeli, başarjaň, sessiz, eden işi ugruna bolan wezir bolup, ähli goşuny soltana boýun egdirdi. Ol pitne oduny söndürmegi başardy.

Sypahsalar emir *Aýaz* (اسفہسالار امیر آياز) *Berkýarygyň* goşunynyň ýolbaşçysydy. Bu şahs *Berkýaryk* öleninden soň, onuň ogly *Mälikşa Atabeg* bolup, ony kakasynyň ýerine oturtdy we *Mälikşanyň* adyndan döwlet işlerini dolandyrdy. *Sagdylmülk* muny ele salmaga jan etdi we ele salan ýagdaýynda jeza bermejekdigine äht etdi. Ýöne ol ele düşüp-düşmäňkä öldürildi.¹⁴⁶

ذكر قتل الامير اياز في هذه السنة (٤٨٠) ثالث عشر جمادي الآخرة قتل الامير اياز قتله السلطان محمد وسبب ذلك ان اياز لما سلم السلطنة محمد سارقي جملته واستحفه لنفسه فلما كان ثامن جمادي الآخرة عمل دعوة عظيمة في داره وهي دار كوهر ائبن ودعا السلطان اليها وقدم له شيئا كثيرا من جملته البلخس الذي اخذه من تركة مؤيد الملك بن نظام الملك وقد تقدم ذكر ذلك وحضر مع السلطان سيف الدولة صدقة ابن مزيد وكان من الاتفاق الردي ان اياز تقدم الي غلمانه ليلبسوا السلاح من حزانته ليعرضهم علي السلطان فدخل عليهم رجل من ابهرتطايب معهم ويضحكون منه مع كونه يتصوف فقالوا له لايد من ان نلبسك دوعا ونعرضك فالبسوه الدورع تحت قميصه وتناولوه بايديهم وهو يسايلهم ان يكفوا عنه فلم يفعلوا فلشدة به هرب منهم دخل بين خواص السلطان

معتصمابهم فرآه السلطان مذعورا وعليه لباس عظيم فاستراب به فقال لغلام له بالتركية ليلمسه من غير ان يعلم احد فرآي الدرع تحت قميصه فاعلم السلطان بذلك فاستشعر وقال اذا كان اصحاب المعانم قد لبسوا السلام فكيف الاجناد وقوي استسعاره لكونه في داره وفي قبضته قتهض وفارق الدار وعاد الي داره فلما كان ثالث عشر الشهر استدعي السلطان الامير صدقة واياز وجكرمش وغيرهم من الامراء فلما حضروا ارسل اليوم انه بلغنا ان قلج ارسلان بن سليمان بن قتلش قصد ديار بكر ليتملكها ويسير منها الي الجزيرة ونجتمع اراءكم علي من يسير اليه لمينعه ويقاتله ويقاتله فقال الجماعة ليس لهذا غير الامير اياز فقال اياز يبنني ان اجتمع انا وسيف الدولة صدقة بن مزيد علي هذا الامر والدفع لهذا القاصد فقبل ذلك للسرطان فاعادا الجواب يستدعي اياز وصدقة والوزير سعد الملك ليحرر الامر في حضرته فنهضوا ليدخلوا اليه وكان قد اعد جماعة من خواصه ليقتلوا اياز اذا دخل اليه فلما دخلوا ضرب احدهم راسه فابانه فاما صدقة فغطى وجهه بكفه واما الوزير فانه غشي عليه ولف اياز في مسح والقي علي الطريق عند دار المملكة ولكب عسكر اياز قهباوا ماقدروا عليه من داره فارسل السلطان من حماها من النهب وبفرق اصحابه من يومهم وكان زوال تلك النعمة العظيمة والدولة الكبيرة في لحظة بسبب هزل ومزاح فلما كان الشد كفته قوم من المتعلوكة ودقوه في المقابر المجاورة تبراني حنيفة رحمه الله وكان عمره قد جاوز اربعين سنة وهو من جملة عماليك السلطان ملكشاه ثم صار بعد موته في جملة امير آخر فاتخذ ولدًا وكان غزير المروءة شجاعا حسن الراي في الحرب واما وزيره الصفي فا نه اختفي ثم اخذ وحمل الي دار الوزير سعد الملك ثم قتل في رمضان وعمره ست وثلاثون سنة وكان من بيت رياسة بهذان (ابن الاثير ج ١٠ ص ٤٥)

Emir *Aýazyň* öldürilmeği. Bu ýyl (498) arap aý kalendarynyň altynjy aýynda emir *Aýazyň* janyna kast edildi. Onuň janyna kast etmeklik soltan *Muhammet* tarapyndan amala aşyryldy. Ol şu aşakdaky sebäbe görä amala aşyrylypdy. *Aýaz* hökümdarlygy *Muhammede* tabşyryp oňa boýun egdi. Soltan *Muhammede* özi üçin äht etdirdi. Ol arap aý kalendarynyň altynjy aýynyň 8-ine köşgünde bu köşk öň Guhraýynyňkydy uly dabara gurap, soltany hem bu dabara çagyrdy. Oňa köp sowgatlar berdi. Bu sowgatlaryň arasynda *Müeýýidilmülk bin Nyzamylmülkden* hatyra galan balhaş (balyş bolmagy mümkin) hem bardy. Muny biz ýokarda beýan edipdik (*Ibn Esir* 10 j., 173 sah.) içinde agyrlıgy kyrk mysгал (bir mysгал – 4,8 gram) bolan balhaş bölegi-de bardy. Bu dabara soltan bilen bilelikde *Seýfeddöwle Sadaka bin Mezid* hem geldi. Iň erbedi bu ýerde tötänleýin şeýle bir waka ýüze çykdy. *Aýaz* soltana görkezmek üçin öz esgerleriniň käbirine hazynadan ýarag dakynmagy höküm etdi. Ýöne hazyna bular bilen bilelikde *Ebher* (البحر) taýpasyndand hem biri girdi. Bu adam sopudygyna garamazdan, esgerler bilen oýun etdi. Esgerler hem munuň bilen oýun etdiler. Ahyrsoňy «Sadaka ýarag dakaýmasak başga çäre galmady» diýip, köýneginiň içinden ýeňsir gursakça geýdirip, ony her tarapdan çümmüklediler. Bu hem çümmüğe çydaman bes ediň diýip, iki tarapa urnup ýalbardy. Emma hiç goýbermänsoňlar, ol çydaman gaçyp soltanyň adamlarynyň arasyna bardy. Soltan ony uzyn egin-eşikli gorkuly ýagdaýda görüp mundan şübhelendi. Ol türkmençeläp öz adamlarynyň birine ony tutup barlamaklaryny buýurdy. Esger ony tutup

Berkýarygyň ogly *Mälikşa* babatda aýdylanda bolsa, ony tutup gözüne çiş sokdular. Bu waka 499-njy ýylda bolup geçdi. Ine şeýdip, goh-galmagala soň berildi. Bu işlerde wezir *Sagdylmülküň* örän uly täsiri boldy».

barlanda, köýneginiň içindeki ýeňsiz gursakçany gördi we ýagdaýy soltana ýetirdi. «Eger selleliler ýarag dakynan bolsa, onda esgeriniň ýagdaýy nähilikä?» diýip soltanyň gorkusy artdy. Çünki, ol *Aýazyň* köşgünde onuň gysymynyň içindedi. Şonuň üçin ol gyssanmaç ýagdaýda turup, gaýdyp öz köşgüne geldi. Soltan aýyň on üçüne *Aýaz*, Çekirmim (جكرميش) we beýleki emirleri köşgüne çagyrdy. Bular geleninden soň adam iberip : “*Gylyç Arslan bin Süleýman bin Gutulmyşyň Diýarbakiri* zabt etmek üçin hereket edendigi, ol ýerden hem *Jezirä* tarap ýöriş etjekdigi barada habar aldyk. Şonuň üçin munuň bilen söweş etmek hem-de ony maksadyndan dändürmek üçin iberiljek adamy saýlamagyňyz gerek” diýdi. Ýygananan jemagat bu iş üçin *Aýazdan* başga mynasyp adam ýok diensoň *Aýaz* hem bu işi başarmagym üçin *Seýfeddöwle Sadaka bin Mezedi* öz ýany bilen gitmegini isledi. Maslahatda aýdylan bu sözler soltanyň gulagyna ýetensoň ol weziri, *Aýazy* hem-de *Seýfeddöwle Sadaka bin Mezidi* ýanyna çagyrdy. Bu üçüsi soltanyň huzuryna barmak üçin ýygnaňsykdan gaýtdylar. Şol wagt soltan *Aýazy* öldürmekligi öz adamlarynyň birine tabşyrypdy. Bu üçüsi köşge girende, soltanyň tabşyryk beren adamlarynyň biri *Aýazyň* boýnuna gylyç bilen urup, onuň kellesini bedeninden aýyrды. Bu ýagdaýy gören *Sadaka* eli bilen ýüzüni ýapdy. Wezir bolsa çaşdy. *Aýaz* palasa dolanyp, hökümetiň jaýynyň ýanyndaky ýola zyňyldy. *Aýazyň* goşuny atlanyp ýagdaýy ýetdiginden onuň köşgüni talady. Soltan talaňçylygyň önüni almak we köşgi goramak üçin adam iberdi. *Aýazyň* arkadaşlary onuň janyna kast edilen güni dargadylar. Göz önüne getirip bolmajak gysga wagtda bir oýun sebäpli uly bir nygmatyň we uly bir döwletiň dargamagy bolup geçdi. Ertesi gün birnäçe kişi öz islegi bilen *Aýazy Ymam Agzamyň* gabrynyň ýanyndaky gonamçylykda jaýlady. Şol wagt onuň ýaşı ýaňy kyrka geçipdi. *Aýaz* soltan *Mälikşanyň* gullaryndan biridi. Ol öleninden soň soň *Emir Ahyryň* gullarynyň hataryna geçdi. *Emir Ahyr* ony özüne ogul edindi. Bu şahs örän akyllы, batyr we söweşde höküml edip bilän biridi. Onuň weziri *Safy* ilki gizlendi. Ýöne soň tutulyp, wezir *Sagdylmülküň* öýüne getirildi. Ol remezan aýynda otuz alty ýaşyndaka öldürildi. Bu şahs *Hemedanda* bir *nesilşalygynda*.

Anuşirwan şeýle diýýär: «*Yspyhana* gidenlerinde bu wezipe bilen men hem olar bilen bilelikde gitdim. Bu wezir soltanyň hyzmatynda bolan döwründe öwgä mynasyp ähmiýetli işler etdi. Dogry pikirleri ýöretdi. Onuň möhründäki alamaty (الحمد لله علي نعمه) nygmatlary üçin Alla şükür manysydady. Bu şahs batynylara garşy gazaba münüp, olary agyr günlere sezewar etdi. *Şahdyz* galasy basylyp alanda onuň baýdagy pasyrdady. Bu gala *Yspyhan* dagynda ýerleşip, depesi iň ýagty ýyldyza gowşan asman bilen bäsleşýän ýaly örän mäkäm gurlupdyr. *Ahmet bin Abdylmälik bin Attaş* batynylaryň çözüşlaryndan goranmak üçin öz taýpasy bilen bu ýeri özüne gaçybatalga edinipdi. *Yspyhan* topraklarynyň bulardan zulum çekmedigi ýokdy. *Sagdylmülk* maksada laýyk başaraňlygy we gaýraty netije-sinde bu galada ýerleşdi. Bu galany basyp almak yslam halklarynyň arzuwlan zadydy, ol içindäkileri galadan çykarmak babatda örän hüşgär çemeleşdi. Onuň saýasynda *Ahmet* galadan çykarylyp, oňa ajal şerbeti berildi. Gala ýer bilen ýegsan edildi. Munuň yzýany *Hanu-lenjan* galasy-da basylyp alyndy. Bu hem *Yspyhanyň* ýakynyndady. Bu welaýatlar ady agzalan galadakylaryň halka zorluk edenligi sebäpli harap bolupdy.

Yspyhanda Abdylla Hatyby atly bir hökümdar bardy. Bu şahs şäheriň häkimi bolup, halkyny golastynda saklaýardy. Ol örän sowatsyz bolup, ylmyň ähli görnüşiinden mahrumdy. Ýöne örän hilegärdi. Ol

ýalandan ybadat edip we dine garşy bolan zatlardan uzakda bolan kişi bolup özüni dinden başy çykýan adam hökmünde görkez-mäge çalyşýardy. Onuň bedeninden we uly betgelşik sakgalyndan başga öwer ýaly zady ýokdy. Ol nähili sowatsyz bolsa-da, ýüzi mähirli, zäherli sözi adata görä arassalanan ýagdaýdady. Bu şahs wezir *Sagdylmülkden* gorkýardy. Çünki, onuň ýaramazdygyna göz ýetirýärdi. Bu sebäpden ol soltan bilen ýekelikde gepleşmegi talap etdi. Ýekelikdäki duşuşygynda dine bagly kişi görünen bolup, soltany aldatdy, ýagny aýbyny gizlemegi başardy. Ýöne wagtyň geçmegi bilen onuň gizlin aýyplary ýuwaş-ýuwaş görünmäge başlady. Ol *Sagdylmülk* babatda çeken azabyny dile getirdi. Netijede, ol barada soltana şeýle maglumat berdi. *Sagdylmülk* bu adamyň sadyk dosty we arkadaşydyr. *Sagdylmülküň* ýekeje kemçiligi bar. Ol hem onuň batynylaryň tarapyny tutup, olaryň ynançlaryna kaýyl bolmagy-dyr. Bu şahs şeýle akyllý we paýhasly kişileriň bozulan ynanja eýe bolmagynarazy bolmandygy üçin, olaryň kalbyndan ol ynanjy çykarmaga jan edýär». Soltan hatybynyň sözleriniň dogrulygyna ynanyp, bu sözlerde hiç bir ýalan maglumat ýokdur öýtdi.

Aradan birnäçe wagt geçeninden soň ol ýene-de soltanyň ýanyna geldi. *Sagdylmülküň* sözüni kabul etmeýändigini aýdyp soltany ynjalyksyzlandyrdy we onuň ýanynda isleginiň kabul edilmändigine gynandy. Ol şol bir wagtyň özünde *Sagdylmülk* babatdaky

garaýyşlary üçin soltandan ötünç sorady. Ol Sagdylmülkün bu hereketleri üçin jeza-landyrmak işiniň gijikdirilmegini sora-dy. Ol hat-da wezir başyna ynandyryjy diýip gygyrmak üçin soltanyň töweregin-däki adamlardan käbirine tabşyryk hem berdi. Hatyp *Sagdylmülki* ýörite iş edinip, ahyrsoňy tussag etdirip türmä saldyrdy. Ol soltanyň köşgündäki kazynyň-da gatnaşma-gyndaky emirleriň ýygnaşyga aýagyna dakylan zynjyry bilen weziri masgara etjek jemagaty hem toplady. Bularyň ählisi wezire «Bu kapyrдыr, taňrysyzдыr» diýip gygyrdylar we onuň jezalandyrylmagyny soltandan janygyp talap etdiler. Soltan ahyrsoňy weziri diwanyndaky birnäçe ýokary wezipeli kişiler bilen bilelikde duşmanynyň töhmedine ynanyşy asdy.¹⁴⁷

في شوال من هذه السنة (٥٠٠) قبض السلطان محمد الي وزيره سعد الملك ابي المقاسن واخذ ماله وصلب علي باب اصبهان وصلب معه اربعة نفر من اعيان اصحابه والمنتسبين اليه اما الوزير فنسب الي خيانة السلطان واما الاربعة فنسبوا الي اعتقاد الباطنية وكانت مدة وزارته سنتين وتسعة اشهر وكان ابتداء حاله يصحب تاج الملك ابا الغنايم وتعطل بعده ثم استعمله مؤيد الملك بن نظام خدمة حسنة ولما فارقها محمد الحفظ التام وقام المقام العظيم فاستوزر محمد ووسع له في الاقطاع وحكمه في دولته ثم تكبه وهذا آخر خدمة الملوك وما احسن مقال عيد الملك بن مروان انعم الناس عيشا من له ما يكفيه وزوجة ترضيه ولا يعرف ابوابنا هذه الخبيثة فنؤذيه (ابن الاثير، ج ١٠ ص ١٦٤)

500-nji ýylyň arap aý kalendarynyň onunjy aýynda soltan *Muhammet* weziri *Sagdylmülk Abul Mahasynyny* tussag edip, baýlygyny aldy. Soňra bolsa ony *Ysphyhanyň* derwezesinde asdy. Ol wezir bilen birlikde onuň ýakyn garyndaşlaryny we oňa bagly bolanlardan dört kişini asdy. Wezir soltana hyýanat edendigi üçin, beýleki dördüsi bolsa batyny ynanyjyna bagly bolandygy üçin günäkärlendi. *Sagdylmülk* iki ýyl dokuz aý wezir bolup işläpdi. Ol ilki döwürlerde *Täjilmülk Abulganaýymyň* ýanynda boldy. Ondan soň belli bir wagt aralygynda işsiz galdy. Soňra muny *Müeyýidilmülk* goldap, oňa diwan bilen baglanyşykly işleri ynandy. *Sagdylmülk*, soltan *Muhammet* inisi soltan *Berkýaryk* tarapyndan *Ysphyhanda* daşy gabalanda oňa örän uly

Beýan edilişine görä, wezir duşmanynyň hilesine göz ýetirip, oňa garşy hile ulanmak isledi. Ýöne ol öz guran duzagyňa özi düşüp, heläk boldy. Çünki, wezir hatyby bilen batynlaryň ýolbaşçysy *Ahmet bin Abdyl-mälik bin Attaşyň* arasynda hat alyşma-laryň bolandygyndan, tä, başlangyjyndan bäri habardardy. Hat-da ol *Hatybyň* syryny hem bilýärdi. Şol sebäpli ol hatlaryň birini *Hatybyň* ýazgysyna meňzeş ýazgy bilen ýazyp alyp, soltana: “Ine, bu adam öz garaýyşlary bilen meni günäkärleýär. Ine, onuň bu haty hem meniň sözlerime güwä geçýär” diýmek isledi. Ol bu iş üçin öz ynamdar adamlaryndan birini iberdi. Onuň eline öz eli bilen ýazylan patyşanyň nyşany bolan buýrugy berdi. Ýöne ol oňa ýolda seresaply bolup, gitmegi maslahat bermegi ýatdan çykardy. Gala iýmit geçirmezlik üçin ol ýere gidýän ýollary gorag astynda saklaýan esgerler weziriň iberen adamsyny tutdular we onuň ýanyndaky haty aldylar. Şeýlelikde, bu hat bela betereriň iň esasy sebäpleriniň biri boldy. Çünki, soltan bu haty weziriň tussag edilen gününe çenli öz ýanynda gizläp saklady. Wezir tussag edileninden soň bolsa, hatyny görkezip öz hatynyň özünü bela uçradandygyny aýtdy. Haty görkezilende wezir hiç hili geplemedi. Sebäbi ol geplän

kömek etdi. Ol Soltan *Muhammet Yspahandan* gideninden soň, ol ýeri gorap saklady. Bu sebäpden soltan ony wezir edip belledi. Oňa örän köp ýeri bagyşlap hökümetde uly orun berdi. Ahyrsoňy bolsa ony bela uçratdy. *Abdylmälik bin Merwanyň* başarjaň, özüni ähli babatda kanagatlandyran aýaly bolup, türmäniň gapysyny bilmeýän, şonuň üçin hem biziň ezýetimize duçar bolmaýan adamyň durmuşda iň bagtly adamdygy baradaky aýdan sözi gör nähili jaýdar sözdür.

ýagdaýynda-da, sözi diňlenjek däl di. Ol ötünç soraýanda-da, ötünji kabul edilmejegine gözi ýetýärdi. Şol sebäpli wezir başyna geleni gördi, Allanyň huzuryna gitdi. Ol arassa namysly, sagdyn bedenli, wezirlik üçin gerek bolan ähli wasplary özünde jemleýän diwan galamyna we syýa çüýşesine sözün hakyky manysynda laýyk şahsdy».

Awtor şeýle diýýär: «*Sagdylmülküň* soltana wezirlik eden döwri *Zeynilmülk Abu Sagt bin Hendu* maliýe işlerine seredýärdi.

Bu adamyň ne belli köki, ne-de hasaby bardy. Ol maliýe işlerine sereden wagty köp çykdaýy etdi, ýurduň çäginde haryt çykardy. Hasaplamadan haryt alyp, ony gereksiz ýere harçlady. *Sagdylmülk* işden aýrylan günü onuň garşysyna birnäçe dawa ýüze çykdy. Ýagdaý şeýle bolansoň, ol tussag edilip türmede saklanyldy. Baýlygy döwletiň hasabyna geçirilip, öýleri talandy. Işi bulaşyp, birnäçe ýyllap tussaglykda saklanyldy. Ol agyr günleri başdan geçirdi.

Sagdylmülküň döwründe diwanda ýazgy işlerine *Nasyrylmülk Muhammet bin Müeyýidilmülk* ýolbaşçylyk edýärdi. Bu şahs sowatsyz we her hili başarnykdan mahrumdy. Ýöne muňa garamazdan, onuň saýasynda diwanyň ýazgy işleriniň abraýy we kuwwaty bardy. Wagtyň geçmegi bilen munuň hem aýagy taýdy we taýanda hiç kim onuň elinden tutmady. Şeýlelikde, ol hem täleýindäki şowsuzlyk sebäpli gaýgy-gussa bürenen ýagdaýda unudyldy. *Sagdylmülküň* wezirliği döwründe soltanyň wekili

wezipesini *Zeki* (zehinli) lakamy bilen meşhur *Emir Kazwyny* ýerine ýetirip, ol örän zehinli söwdağar eken. Ol *Reýiň* hökümdary *Abu Müslimden* gaçyp, *Sagdylmülküň* golastyna giripdi. Wezir munuň özi bilen soltan arasyndaky gepleşikleriň we hatlaryň jogaplaryny gatnadyjy bolmagyny isledi. Bu wezipäni ýerine ýetirijilere parsça «Gapy wekili» diýilýärdi. Onuň mertebesi gapyçynyň (hajybynyň) mertebesinden hem has uly ähmiýete eýedir. Bu wezipä bellenen kişi dilewar we söze çeper, içgysgynç sözleri diňlemäge öwrenişen, zerurlygy bada-bat kanagatlandyrmagy başaryan, jomartlyga mahsus sözleri ulanyp, ýaramaz sözleri ulanmakdan gaça durmagy başaryan, soltanyň şadyýan we gaharly, asuda we kynçylykly ýagdaýlardaky halyny bilýän bolup, gussaly wagtlary ony jadyly sözler bilen begendirmegi başarmalydyr. Ol eger hökümdaryň ýüzüniň aýkadygyna göz ýetirse, onda oňa maksadyny aýdar. Eger beýle bir ýagdaýa gözi ýetmese arzuwyny aýtmaýar, özara gepleşik bilen çäklenýär. Eýsem-de bolsa *Kazwynyda* şeýle sypatlaryň hiç biri ýokdy. Ol bu wezipäni *Sagdylmülkden* haýyş edipdir. Bu hem ýüregi arassa bolansoň onuň islegini kabul edip, ony arzuwyna ýetiripdir. Ol gelip çykyşy boýunça ýönekeý halkyň wekili bolup, dükandan çykyp soltanyň huzurynda wezipe alandygyna, derejesi we ýolbaşçy hökmündäki kürsüsi saýasynda döwletiň ýokary wezipeli adamlaryna kynçylyk döredendigine akyl ýetirmedi. Bu şahs soltan bilen gepleşende özüni ýitirip aljyraýar eken.

Onuň sözüniň ugur-utgasy bolmandyr. Ol bir zat barada gürrüň berip durka, başga zatlara geçipdir. Sözünde dag geçisi bilen düe guşuny, jereniň mälemegi bilen atyň harryldysyny bir-bulaşdyrypdyr. Geplän döwründe my-dama zyýanly, halka ýaramazlyk getirýän sözleri aýdypdyr. Sagdylmülküň muňa garşy hiç hili erbet niýetiniň bolmandygy üçin we iş başarmaýandygy üçin zyýan çekipdir. Eýsem-de bolsa ol *Sagdylmülküň* asyljak ýüpüni örmekden erbet oňa nähili zyýan edip biler!

Sagdylmülküň wezirligi döwründe goşu-nyň ýolbaşçysy *Abul Mefahyrul Kuşmydy*. Halk we döwlet ýolbaşçylary muňa «Tartan-bil» diýip ýüzlenýärdi. Muny aýtmasy örän kyn bolan şeýle at bilen tanardylar.

Bu şahs *Sagdylmülküň* wezirligi döwründe işden boşadyldy we bu wezipä *Yzzylmülk ibn Kafy Ysphyhana* ynanyldy. *Ysphyhany* bu wezipede birnäçe aý işläninden soň, *Sagdylmülk* bilen bilelikde tussag edildi we ikisi-de bir wagtda asylp öldürildi.

Sagdylmülküň wezirligi döwründe *Muh-tassylmülk Abu Nasr Kaşa* diwanda ýazgy işlere seretmeklik ynanylyp, *Muhammet bin Müeyýidilmülk* bu wezipeden boşadyldy».

Awtor şeýle diýýär: «Bu döwürde kimdir biriniň musulmandygyny ýa-da dældigini bilmek üçin *Hatybydan* soraldy. Soltanyň ýanynda sözi ýöränsoň soltanyň töweregin-däkiler mundan gorkusyna gapysyna ylgap barardylar. Soltan: “Pylanyny dil

babatda nähili görýärsiň” diýip soranda, ol kä wagt bilmeýärin, kä wagt tanamaýaryn, kä wagt bolsa wagt beriň anyklaýyn diýýärdi. Kä wagt bolsa soralan kişiniň janyny gurban etjek zatlara şaýatlyk edýärdi».

Awtor (*Anuşirwan*) şeýle diýýär: «Ymam *Mustazhyryň* weziri *Ibn Muttalyp* maňa hekaýatt edip, şeýle diýdi: «*Hatyby Bagdatda* döwletiň ýokary wezipeli kişileri bilen örän köp gepleşik geçirýärdi. Hat-da ol halypanyň köşgüniň tämizlikçisini görüp, oňa: «Soltan bilen halypanyň dogany *Harun* barada gürrüň etdik. Soltan menden ol barada sorady” diýipdir. Tämizlikçi aýal köşge gelip, *Hatybyň* aýdan zatlaryny halypanyň gulagyna ýeter ýaly edipdir. Bu sözleri eşiden halypa başyna ahyrzaman gelendir öýdüpdir. Onuň ýüregini gorky gurşa alypdyr. Ol hat ýazyp *Hatybyň* gyssagly ýagdaýda gitmegini we halypanyň doganyny diline çolamagy bes etmegini isläpdir. Oňa alty müň altyn bermegi emirlerine höküm edipdir».

Wezir şeýle diýýär: «*Hatybyň* ýanyna gije gitmek üçin halypadan rugsat soradym. Oňa gije giden ýagdaýymda hiç kimiň görmejekdigini aýtdym. Emma halypada sabyr-takat galmandy. Şonuň üçin *Hatybynyň* ýanyna onuň aýdan wagty gitdim. Ýanym bilen äkiden zatlarym bilen onuň göwnüni awladym. Oňa *Harun* baradaky gürrüňlerini dile getirmekden ýüz öwürdim».

Awtor şeýle diýýär: «Şeýlelik bilen *Hatyby* tarapyndan soltanyň tōweregindäki kişileriň

garalamandygy ýa-da olar bara-daky soltanyň garaýyşyny üýtgetmedigi galmandyr, bulardan başga-da, halkyň we döwlet ýolbaşçylarynyň arasynda-da garala-madyk adamy galmady. Onuň bu häsiýeti ähli kişini özüne minnetli etdi.

Soltan bir gün oňa: “Kakam we diwanda wezipe alan beýleki ata-babalarymyň dine bolan garaýşy nähilidi? Olaryň imanla-ryna gara sürtülendigi eşidilmeýär. Bu nähili bolýara? Beýle ýagdaý wezipä çeken neberedeşlerime mahsus bolýar?” diýdi.

Ol bu soraga jogap hökmünde: “Olar horasanly bolup, dini we ýagşylygy özünde jemleýärdiler. Bular bolsa yrakly bolup, dinsizligi we ikiýüzlüligi özünde jemle-ýärler” diýipdir. Soltan onuň bu sözlerini dogry hasap edip, horasanlylary öz ýanyna çekmäge, yraklylary uzaklaşdyrmaga baş-lady. Ol *Yrakda* musulmanyň ýokdugyna, gündogarlylaryň bolmadyk ýagdaýynda döw-leti garaňkylygyň gaplap aljakdygyna ynandy. Şol wagt *Yrakda Horasanyň* halkyn-dan bir jemagat ýaşaýardy. Bular sowatsyz, ady-sory eşidilmeýän, bir burça taşlanan ýagdaýda durmuşyny dowam etdirýärdiler. Bular ikiýüzlülük bilen özlerini dindar görkezip, gözboýagçylyk bilen meşgullan-dyrýardylar. Bular işsiz bolansoňlar, öz-lerine gybaty sungat edinipdiler. Soltanyň horasanlylara ähmiýet berýändigini eşidip, bular hem derejedir wezipe diläp başlap-dyrlar.

Ýöne bular we soltan bu ýeriniň *Horasanyň* batyny mezhebiniň höwürtesidi-gini, batynylygyň bu

ýerde ýumurtgalap çagalandygyny ünsden düşürdi. Çünki, batynylygyň basylyp alynmadyk galalary, henize çenli el degridilmedik çeşmeleri bu ýerlerdedi.

Sagdylmülküň döwri örän çalt geçdi. Bu şahs gönüden-göni hiläniň pidasy boldy, özüniň pajarlap, gülleýän döwruni başda geçirýän döwlet bolsa bu wakalardan soň gorkunç şekile bürendi.